

Filosofins historia.

Bertrand Russel om västerlandets visdom.

Många har skrivit om filosofins historia och hur det blir beror av författarna.

Bertrand Russel (1872-1970), välkänd engelsk filosof som isynnerhet behandlade matematikens logiska principer, som skrev populära böcker om filosofi, fysik mm och gjorde inlägg i samhällsfrågor av skilda slag och som fick nobelpriset i litteratur 1950 utkom 1959 med en bok "Wisdom of the West", som på ett intressant sätt ger en bild av filosofins historia.

Boken har översatts till svenska av Anders Byttner och finns i en tryckning 1989, Forums förlag, ISBN 91-37-09595-1, med titeln "Västerlandets visdom". 320 sidor

I det följande citeras valda delar ur boken och citaten är valda så, att de avses ge en lättläst allmän bild av filosofins historia insatt i det allmänna kulturella skeendet. De olika filosofernas åsikter och läror citeras inte i detalj utan antyds mest bara. Citaten avses framför allt ge en bild av de olika epokerna i innehållsförteckningen.

Sammanställningen i det följande innehåller 108 sidor:

	sida
• Prolog	2
• Före Sokrates	4
• Aten	12
• Hellenismen	20
• Den äldsta kristendomen	27
• Skolastiken	33
• Den moderna filosofins uppkomst	45
• Den brittiska empirismen	64
• Upplysningen och romantiken	70
• Utilismen och efteråt	80
• Samtiden	93
• Epilog	106

Detta är resultatet av en förkortning av Russels text. En ytterligare nedkortning kan vara lämplig, men får ske vid ett senare tillfälle. Förkortningen gjord den 19 jan 1997. Stavfel o d rättade den 17 sept 1997. (650 K för 6 objekt)

Observera, att Russels bok utkom 1959 och att visdomens utveckling efter detta årtal (och några år dessförinnan) inte behandlas. Bl a Popper och hans verk finns inte med.

17 sept 1997. Sven Winnell

”Prolog

Vad sysslar filosofer med när de arbetar? Det är onekligen en besynnerlig fråga, och vi kan kanske försöka besvara den genom att först förklara vad de inte sysslar med. I den värld som omger oss finns det mycket som vi förstår ganska bra. Tag till exempel en ångmaskins sätt att arbeta. Detta faller inom mekanikens och termodynamikens område. Vi vet vidare en hel del om hur människokroppen är uppbyggd och fungerar. Detta är saker som anatomin och fysiologin undersöker. Eller tänk slutligen på stjärnornas rörelser, om vilka vi vet rätt mycket. Detta faller under rubriken astronomi. All sådan klart avgränsad kunskap tillhör en eller annan vetenskap.

Men alla dessa kunskapsområden gränsar till ett kringliggande område av det okända. När man kommer in på gränsområdena och bortom dem, övergår man från vetenskapens till det spekulativa tänkandets fält. Denna spekulativa verksamhet är ett slags kunskapande och detta, bland annat, är vad filosofin är. Såsom vi senare skall se, började samtliga vetenskapsgrenar som filosofiskt kunskapande i denna bemärkelse. Så snart som en vetenskap fått en solid grundval, arbetar den vidare mer eller mindre självständigt, utom då det gäller problem i gränsområden och metod frågor. Men kunskapsprocessen som sådan gör på sätt och vis inte några framsteg – den löper bara vidare med nya uppgifter.

Samtidigt måste vi göra åtskillnad mellan filosofin och andra slag av spekulering. I och för sig försöker filosofin varken lösa våra svårigheter eller frälsa våra själar. Den är, som grekerna uttryckte det, ett slags turistresa som man gör för dess egen skull. I princip är det alltså inte frågan om några dogmer eller riter eller heliga storheter av något slag, fastän enskilda filosofer naturligtvis kan råka vara envetna dogmatiker. Det finns ju två olika inställningar som man kan inta till det okända. Den ena är att godta uttalanden av personer som säger sig veta på grundval av böcker eller mysterier eller andra inspirationskällor. Den andra – den som intas av vetenskapen och filosofin – är att själv gå ut och se efter.

Slutligen kan vi lägga märke till ett egendomligt drag hos filosofin. Om någon frågar vad matematik är, kan vi ge honom en definition ur ordboken – låt oss säga vetenskapen om talen, för resonemangets skull. Så långt detta uttalande går är det obestridligt och dessutom lätt att förstå för den som frågar, även om han skulle vara okunnig i matematik. Definitioner kan på detta sätt ges på varje område där det finns en stomme av bestämda kunskaper. Men filosofin kan inte definieras på detta sätt. Varje definition inbjuder till motsägelse och är redan ett uttryck för en viss filosofisk inställning. Enda sättet att komma underfund med vad filosofi är, är att bedriva filosofi. Att visa hur människorna i det förgångna har gjort detta är huvudsyftet med denna bok. Det finns många frågor som tänkande människor ställer sig vid ett eller annat tillfälle men som vetenskapen inte är i stånd att besvara. De som försöker tänka själva vill inte heller utan vidare godta de svar som spåmän och siare har till hands. Det är filosofins uppgift att utforska dessa frågor, och ibland att skaffa dem ur världen. Sålunda kan vi känna oss frestade att ställa oss sådana frågor som vad livets mening är, om det nu överhuvudtaget har någon mening alls. Har världen något syfte, leder det historiska skeendets utveckling någonstans, eller är dessa frågor meningslösa?

Sedan har vi sådana problem som huruvida naturen verkligen styrs av lagar eller om det bara är vi som tror att det förhåller sig så, därför att vi gärna vill finna något slag av ordning bland tingen i vår värld. Vidare har vi det allmänna spørsmålet huruvida världen är delad i två väsensskilda delar, ande och materia, och hur de i så fall hänger ihop inbördes.

Och vad skall vi säga om människan? Är hon bara ett dammkorn som hjälplöst krälar omkring på en liten och betydelselös planet, såsom astronomerna ser saken? Eller är hon, såsom kemisterna kanske anser, en hop kemikalier som blivit sammansatta på något listigt sätt? Eller är människan, när allt kommer omkring, vad hon förefaller Hamlet att vara: "Huru ädel i förnuft! Huru oändlig i förmögenheter!" Är människan kanske rentav allt detta på en gång?

Vid sidan härav finns det moraliska frågor om gott och ont. Finns det ett sätt att leva som är gott och ett annat som är ont, eller är det likgiltigt hur vi lever? Om det finns ett gott sätt att leva, vari

består det och hur kan vi lära oss att leva så? Finns det något som vi kan kalla vishet, eller är det som tycks vara vishet bara tom dårskap?

Allt detta är förbryllande frågor. Man kan inte avgöra dem genom att utföra experiment i ett laboratorium, och människor med självständig läggning är ovilliga att falla tillbaka på vad som förkunnas av månglare i patentmediciner. För sådana människor tillhandahåller filosofins historia de svar som överhuvudtaget kan ges. Genom att studera detta svåra ämne får vi lära oss vad andra människor under andra tider har tänkt om dessa frågor. Och på det sättet börjar vi förstå dem bättre, ty deras sätt att angripa de filosofiska problemen är en viktig sida av deras livsstil. När allt kommer omkring kan detta kanske lära oss konsten att leva, fastän vårt vetande är ringa.”

”Före Sokrates

Filosofin börjar när någon ställer en fråga av allmängiltig innebörd, och det gör vetenskapen också. Det första folk som visade detta slags nyfikenhet var grekerna. Filosofin och naturvetenskapen, sådana vi nu känner dem, är grekiska uppfinningar. Den blomstringstid för den grekiska kulturen som åstadkom denna explosion av intellektuell aktivitet är en av de glansfullaste händelserna i historien. Ingenting liknande har inträffat vare sig tidigare eller senare. Inom den korta tidrymden av tvåhundra år sprutade grekerna inom konst, litteratur, vetenskap och filosofi fram en häpnadsväckande ström av mästerverk, som blivit norm givande för hela den västerländska kulturen.

Filosofin och naturvetenskapen börjar med Thales från Miletos i början av 500-talet f.Kr. Vilken kedja av föregående händelser var det som satte i gång denna plötsliga utveckling av det grekiska snillet? Vi måste, så gott vi förmår, försöka finna ett svar. Med hjälp av arkeologin, som har gjort stora framsteg sedan sekel skiftet, kan vi sammanställa en ganska god redogörelse för hur den grekiska världen utvecklades.

Bland världens kulturer är den grekiska en senkomling. Egyptens och Mesopotamiens är flera årtusenden äldre. Dessa jordbrukssamhällen växte fram utefter de stora floderna och styrdes av kungar vilka dyrkades som gudar, en militär aristokrati och en mäktig prästklass, som var den invecklade polyteistiska religionens ledare. Befolkningens stora massa var livegna som odlade jorden. Både Egypten och Babylonien frambringade en del kunskaper som grekerna senare övertog. Men ingendera utvecklade någon vetenskap eller filosofi. Om detta berodde på bristande begåvning eller på samhällsförhållandena är inte någon fråga som det lönar sig att här ta upp; bägge dessa omständigheter spelade utan tvivel en viss roll. Vad som är av vikt är däremot att den funktion som religionen fyllde inte var ägnad att befrämja lusten för intellektuella äventyr.

I Egypten kretsade det religiösa intresset i hög grad kring livet efter döden. Pyramiderna är gravmonument. En viss kännedom om astronomi krävdes för att effektivt kunna förutsäga Nilens översvämningar, och för förvaltningsändamål hade prästerskapet utvecklat ett slags bildskrift. Men det blev inga krafter över för utveckling i andra riktningar.

I Mesopotamien trängde de stora semitiska rikena undan sumererna, från vilka de hämtade kilskriften och anpassade den efter sina behov. På det religiösa området låg den egentliga tyngdpunkten för intresset mer på välfärd i detta livet. Observationerna av himlakropparnas rörelser och magins och spådomskonstens därmed förknippade metoder var inriktade på dessa mål.

Något senare finner vi att samhällen uppstår som grundar sin tillvaro på handel. Främst bland dessa var Kretas invånare, vilkas kultur först nyligen åter kommit i ljuset. Kretensarna kom troligtvis från Mindre Asiens kusttrakter och erövrade snabbt en ledande ställning i hela Egeiska havets övärld. En ny våg av invandrare omkring mitten av tredje årtusendet f. Kr. framkallade en utomordentlig blomstring för Kretas kultur. Stora palats byggdes i Knossos och Faistos, och kretensiska skepp seglade från ena änden av Medelhavet till den andra.

Från och med 1700 f.Kr. satte upprepade jordbävningar och vulkanutbrott i gång en kretensisk utvandring till det närbelägna Grekland och Mindre Asien. Den kretensiska hantverkskickligheten förvandlade de på fastlandet levande folkens kultur. Den bäst kända plats för utgrävningar i Grekland som visar detta är Mykene i Argolis, Agamemnons hemstad enligt traditionen. Det är minnen från den mykenska perioden som återberättas av Homeros. Omkring 1400 f.Kr. utsattes emellertid Kreta för en våldsam jordbävning, som gjorde ett plötsligt slut på kretensarnas ledarställning.....

Den grekiska världens äldsta och största litterära minnesmärke är Homeros dikter. Om mannen själv vet vi ingenting bestämt. Några anser till och med att det fanns en hel rad skalder som senare kallades vid detta namn. I alla händelser tycks de två stora homeriska dikterna, Iliaden och Odyssén, ha fullbordats omkring år 800 f.Kr. Trojanska kriget, som dikterna handlar om,

ägde rum kort efter år 1200 f.Kr Dikterna återspeglarden rationella inställningen hos en emanciperad härskande klass. Liken bränns och begravs inte, såsom skedde på mykensk tid. Olympens talrika gudavärld är en bråkig samling herrskap som lever livets glada dagar.

Religionen är så gott som obefintlig, medan raffinerade sedvänjor, såsom gästvänskapens lagar, iaktogs strängt. De mera primitiva inslagen, såsom människooffer i form av rituell slakt av fångar, bryter någon gång igenom, men mycket sällan.

På sätt och vis symboliserar detta spänningen i den grekiska själen mellan det ordnade, rationella och det otyglade, instinktiva. Det förra inslaget ger upphov till filosofi, konst och vetenskap. Det senare träder i dagen i den primitivare religionen med dess fruktbarhetsriter. Detta element förefaller att vara under sträng kontroll hos Homeros under senare tid, särskilt i och med den förnyade beröringen med österlandet, träder det åter i förgrunden i dyrkan av Bacchus eller Dionysos, som ursprungligen var en trakisk gudomlighet. Ett reformerande inflytande på denna primitiva vildhet framträder i den legendariska gestalten av Orfeus, som sägs ha blivit sliten i stycken av berusade backanter. Den orfiska läran lutar åt asketism och framhäver den andliga extasen. Härigenom hoppas man kunna uppnå ett tillstånd av "entusiasm", dvs. förening med guden, och på detta sätt uppnå mystisk insikt som inte kan förvärfvas på annat sätt. I denna förfinade form utövade den orfiska religionen ett djupgående inflytande på den grekiska filosofin....

Men de mera primitiva inslagen levde kvar även i den orfiska traditionen. De är källan till den grekiska tragedidiktningen. Där ligger medkänslan alltid på de människors sida som skakas av våldsamma känslor och lidelser. Aristoteles talar med rätta om tragedin såsom "katharsis", dvs. en rening av känslorna. I sista hand är det tveklundenheten hos den grekiska anden som satte den i stånd att en gång för alla förvandla världen. Nietzsche kallade dessa bägge element det apolliniska och det dionysiska. Ingetdera skulle ensamt ha kunnat frambringa den utomordentliga grekiska kulturexpllosionen. I östern härskade det mystiska inslaget suveränt. Vad som räddade grekerna från att falla enbart under dess förtrollning var uppkomsten av Joniens vetenskapliga skolor. Men den svala klarheten är precis lika oförmögen som mysticismen att på egen hand framkalla en intellektuell revolution. Vad som behövs är en lidelsefull strävan till sanning och skönhet. Det förefaller som om det orfiska inflytandet tillhandahöll just den föreställningen. För Sokrates är filosofin ett sätt att leva. Det grekiska ordet teori betydde först något sådant som "beskådande". Herodotos använder det i den betydelsen. En livlig vetgirighet, inställd på lidelsefull men opartisk forskning – det är detta som ger de gamla grekerna deras enastående plats i historien.

Den västerländska kulturen, som har uppstått ur grekiska källor, är grundad på en filosofisk och vetenskaplig tradition som inleddes i Miletos för tvåtusenfemhundra år sedan. Det begrepp som går som en röd tråd genom hela den grekiska filosofin är "logos". Det är ett uttryck som bland annat betyder "ord" och "mått". Filosofiskt resonemang och vetenskaplig forskning står sålunda i nära inbördes samband. Den etiska åskådning som uppstår ur detta samband ser det goda i kunskapen, som är frukten av opartisk forskning.

Att ställa allmänna frågor är, sade vi, filosofins och vetenskapens begynnelse. I vidsträcktaste mening innebär detta att söka efter en ordning i vad som för en flyktig iakttagare ser ut som en rad slumpartade, tillfälliga händelser. Det är intressant att konstatera varifrån ordningsbegreppet först har härletts. Människan är enligt Aristoteles en samhällsvarelse. Hon lever inte på egen hand utan i ett samhälle. Även på den mest primitiva nivå förutsätter detta något slags organisation – ordning är först och främst samhällelig ordning. Vissa regelbundna förändringar i naturen, såsom växlingen mellan dag och natt och årstidernas cykel, hade utan tvivel upptäckts för mycket länge sedan, men det var i en eller annan mänsklig tolkning som de först blev förstådda. Himlakropparna är gudar, naturens krafter andar, som människan skapat efter sin egen avbild.

Problemet att överleva betyder i första rummet att människan måste försöka att forma naturens krafter efter sin egen vilja. Men detta gjordes på olika sätt som vi nu inte skulle kalla vetenskapliga: människan bedrev magi. Den allmänna idé som ligger bakom är densamma i båda

fallen. Magi är nämligen ett försök att uppnå vissa bestämda resultat på grundval av vissa strängt fastställda riter. Den grundar sig på ett erkännande av orsaksprincipen – av samma förutsättningar följer samma resultat. Magi är sålunda förvetenskap. Religionen uppstår å andra sidan ur en annan källa. Den försöker uppnå resultat i strid med eller trots naturens ordning. Dess område är underverken, vilket innebär ett avsvärjande av orsakslagen. Dessa båda sätt att tänka är följaktligen helt olika, trots att vi ofta inom det primitiva tankelivet finner dem sammanblandade.

Ur de slag av gemensam verksamhet i vilken grupper deltar, utvecklar sig det meddelelsemedel som vi kallar språket. Dess huvudsakliga syfte är att sätta människor i stånd att ägna sig åt en gemensam uppgift. På liknande sätt skulle vi mycket väl kunna betrakta samstämmighet såsom logikens utgångspunkt: människor som meddelar sig med varandra kommer slutligen överens, även om de endast kommer överens om att vara oense. När ett sådant dödläge uppstod, avgjorde våra förfäder utan tvivel saken genom en kraftmätning. När man väl gjort av med sin trätobroder motsäger han en inte längre. Det alternativ som stundom kommer i fråga är att fullfölja saken genom diskussion, om den alls fullföljs. Detta är vetenskapens och filosofins väg. Läsaren kan själv bedöma hur pass stora framsteg vi gjort i detta avseende sedan förhistorisk tid.

Grekernas filosofi röjer på alla sina stadier påverkan av ett antal begreppsmotsatser, som i en eller annan form förblivit de frågor om vilka filosofer skriver eller diskuterar. Till grund för dem alla ligger skillnaden mellan sanning och villfarelse. Nära förbundna härmed är i det grekiska tänkandet motsatserna gott och ont, och harmoni och strid. Sedan har vi motsatsen sken och verklighet, som är synnerligen aktuell i dag. Dessutom har vi frågan om ande och materia och om frihet och nödvändighet. Vidare finns det kosmologiska frågor, huruvida tingen är ett eller många, enkla eller sammansatta, och slutligen motsatsen mellan kaos och ordning och mellan det gränslösa och det begränsade.

Det sätt på vilket dessa problem angreps av de äldsta filosoferna är lärorikt. En skola kunde bestämma sig för den ena sidan i ett motsatspar, varpå en annan framförde invändningar och intog den motsatta ståndpunkten. Till slut brukade en tredje framträda och åstadkomma något slags kompromiss, som ersatte bägge de ursprungliga uppfattningarna. Det var genom att iakttä denna pendlande strid mellan motsatta läror bland de försokratiska filosoferna som Hegel först utvecklade sin syn på dialektiken

Den första skolan av vetenskapliga filosofer uppstod i Miletos. Denna stad på Joniens kust var en livlig mötsplats för handel och samfärdsl. Åt sydost ligger Cypern, Fenicien och Egypten; åt norr Egeiska havet och Svarta havet, västerut, på andra sidan Egeiska havet, det grekiska fastlandet och ön Kreta. I öster står Miletos i nära beröring med Lydien, och därifrån lärde sig milesierna att prägla guldmynt. Miletos hamn var överfull av segel från många länder och dess magasin var välförsedda med varor från hela världen. Med pengar som medel att lagra värden och byta olika varuslag, är det inte förvånande att finna att filosoferna i Miletos ställde frågan varav allting egentligen består.

"Allting består av vatten", berättas Thales från Miletos ha sagt, och därmed börjar filosofin och naturvetenskapen....

Den närmast följande av de milesiska filosoferna är Anaximander, som tycks ha fötts omkring 610 f.Kr.....

Anaximander kritiserade sin föregångares kosmologiska teori. Varför skulle man egentligen välja vattnet?

Den tredje av Miletos berrömda tänkare var Anaximenes; vi vet inget bestämt om när han levde. Hans teorier är i vissa avseenden ett steg tillbaka från hans närmste föregångare, men om hans tänkande var mindre djärvt, var hans åsiker på det hela taget hållbarare. I likhet med Anaximander anser han att det finns ett grundämne, men han finner detta i den särskilda substansen luft....

Filosoferna i Miletos var män av annat virke än de specialister som idag får denna beteckning. De var män som sysslade med stadens praktiska angelägenheter och var i stånd att bemästra allsköns svårigheter.....

Ett stenkast från Joniens kust ligger ön Samos. Trots det fysiska grannskapet var emellertid öns traditioner i vissa viktiga avseenden konservativare än fastlandsstädernas...

Banbrytaren för denna nya anda inom filosofin var Pythagoras, som var född på Samos. Föga är känt om hans livs data och detaljer. Han sägs ha stått i sin fulla kraft år 532 f.Kr....

Inom geometrin upptäckte Pythagoras den berömda satsen, att kvadraten på hypotenusan i en rätvinklig triangel är lika med summa av kvadraterna på kateterna, men vi vet inte hur han bevisade den.....

Under de tidigaste pythagoreernas inflytande utträngdes den gamla olympiska religionen och en ny religiös åskådning utvecklades i dess ställe. Ett mycket våldsammare angrepp mot de traditionella gudarna gjordes av Xenofanes. Född i Jonien troligen 565 f.Kr., flydde han till Sicilien 540, då perserna kom. Hans främsta mål tycks ha varit att utrota det olympiska Pantheon med dess gudar, som bara var människans avbilder. Han var också motståndare till den orfiska väckelsen och driver gäck med Pythagoras. Näste man i den filosofiska traditionen var en annan jonier, Herakleitos från Efesos, som levde i början av 500-talet. Om hans liv vet vi nästan ingenting, utom att han tillhörde en aristokratisk familj. En del fragment av hans skrifter har dock bevarats....

Han följde milesierna i princip, men inte i detalj, och valde Elden: "Alla ting kan bytas mot eld och eld mot alla ting, liksom varor mot guld och guld mot varor." Denna liknelse från handeln framhäver den springande punkten i hela teorin. En oljelampas låga ser visserligen ut som ett fast föremål, men hela tiden sugs olja upp, bränsle förvandlas till låga och sot avsätter sig, när bränslet förtärs. Sålunda är allt som försiggår i världen en bytesprocess av detta slag, ingenting förblir någonsin ett och detsamma. "Man kan inte två gånger stiga ned i samma flod, eftersom nytt vatten ständigt rinner emot en." Det är på grund av liknelser av detta slag som senare författare brukar tillskriva Herakleitos det berömda uttrycket: "Allt flyter".....

Ett gemensamt drag i alla hittills omtalade teorier är att det i var och en av dem görs ett försök att förklara världen med hjälp av någon viss enda princip. De individuella lösningar som framläggs, skiljer sig från skola till skola, men alla förkunnar en enda grundläggande princip beträffande vad allting består av. Dittills hade emellertid ingen kritiskt granskat denna allmänna uppfattning. Den kritiker som tog itu därmed var Parmenides.

Om hans, liksom så många andras liv, vet vi föga av intresse. Han var född i Elea i Syditalien och grundade en skola, som kallades den eleatiska efter staden. Han verkade under första hälften av 400-talet f.Kr., och om vi får tro Platon besökte han Aten omkring 450 f.Kr., tillsammans med sin anhängare Zenon, och båda träffade där Sokrates. Av alla grekiska filosofer är Parmenides och Empedokles de enda som framlade sina teorier i poetisk form. Parmenides dikt bar titeln "Om naturen", liksom många andra av de äldsta filosofernas skrifter. Den är delad i två avdelningar; den första, "Sanningens väg", innehåller hans logiska teori som huvudsakligen intresserar oss här. I andra delen, "Åsikternas väg", utvecklar han en kosmologi som i huvudsak är pythagoreisk, men han säger alldeles uttryckligt att vi måste betrakta allt detta såsom illusoriskt. Han har själv varit anhängare av pythagoreernas läror, men övergivit dem. Denna del av dikten är sålunda avsedd som en förteckning på villfarelser från vilka han hade befriat sig.....

Parmenides och Herakleitos bildar de två motsatta ytterligheterna bland den försokratiska tidens tänkare. Det förtjänar observeras, att utom Platon åstadkom även atomisterna en syntes av dessa bägge motsatta ståndpunkter. Från Parmenides lånar de sina oföränderliga elementarpartiklar, medan föreställningen om ständig rörelse kommer från Herakleitos. Detta är ett av de klassiska exempel som först väckte Hegels tanke på dialektiken. Det är otvivelaktigt sant, att det intellektuella framåtskridandet återuppstår ur en syntes av detta slag, som följer på konsekvent genom förda ytterlighetsståndpunkter....

Parmenides kritik nödvändiggjorde ett nytt grepp på frågan varav världen består. Det tillhandahölls av Empedokles från Akragas. Återigen vet vi föga om när han levde. Han verkade under första hälften av 400-talet

För att åstadkomma en kompromiss mellan eleaternas lära och sinnenas vanliga vittnesbörd, godtog Empedokles alla de ämnen som dittills hade utpekats som grundämnen, men han tillade dessutom ett fjärde. Dessa fyra tillsammans betecknade han som "tingens rötter", och Aristoteles kallade dem senare element. Detta är den berömda teori om de fyra elementen, vatten, luft, eld och jord, som därefter behärskade den kemiska vetenskapen i nästan tvåtusen år. Spår av den kvarlever i vardagsspråket än i dag, såsom när vi talar om elementens raseri. Denna teori är i själva verket en konkretisering av två motsatspar: våt och torr, het och kall.

Vår redogörelse har nu fört oss långt in på 400-talet f.Kr. Åtskilligt av vad som måste diskuteras under rubriken försokratisk filosofi är i verkligheten samtidigt med Sokrates. Det är ofta inte möjligt att undgå att avsnitten i viss mån griper in i varandra. För att kunna lämna en sammanhängande redogörelse måste man ibland överskrida den rena kronologins gränser. Detta är en svårighet som möter all historisk forskning. Historien bekymrar sig i själva verket föga om krönikörens bekvämlighet.

Något längre fram skall vi ägna oss mera speciellt åt Aten. Just nu måste vi i korthet ta en allmän överblick över de sociala och politiska förhållandena i 400-talets Grekland.

Även om perserkrigen hade givit grekerna en djupare förståelse för de band som språket, kulturen och nationaliteten skapade dem emellan, förblev stadsstaten lika fullt i hög grad medelpunkten för det praktiska intresset. Utöver de traditioner som tillhörde alla vilka talade Hellas språk, levde varje stads lokala sedvänjor vidare med sitt eget starka liv och bevarade sin identitet. Homeros diktning var visserligen ett för alla greker gemensamt arv, men Sparta var lika olikt Aten som ett fångelse är olikt en lekplats, och båda var olika Korint eller Thebe.

Spartas utveckling hade tagit en säregen vändning. På grund av folkökningen hade spartanerna tvingats underkuva grannstammen messenierna, som nedsjönk till ett folk av tjänare. Följden blev att den spartanska staten förvandlades till ett militärläger.....

På de beotiska slätterna nordväst om Aten ligger den gamla staden Thebe, förknippad med de berömda legenderna om Oidipus. Under 400-talet styrdes även Thebe av en aristokratisk oligarki. Dess roll under perserkrigen hade inte varit alldeles oklanderlig. En thebansk avdelning hade gått under med Leonidas, men sedan Xerxes hade invaderat landet slogs thebanerna vid persernas sida vid Platee. För detta svek straffade Aten Thebe genom att beröva staden dess ledande ställning i Beotien. Thebanerna var därefter föremål för atenarnas milda förakt. Men när Atens makt växte, tog Sparta Thebes parti för att motväga denna uppgång. Under Peleponnesiska kriget höll Thebe ut mot atenarna, fastän det kringliggande landet hade erövrats. Men när spartanerna hade vunnit, bytte Thebe sida och gav Aten sitt stöd. Flertalet grekiska städer behärskade sina omedelbart kringliggande områden. De som bodde på landet odlade åkrarna, men styrelsemakten var samlad i staden. När det fanns utrymme härför, som i de demokratiska staterna, deltog medborgarna allmänt i skötseln av offentliga angelägenheter. En man som inte intresserade sig för politik ogillades och kallades för "idiot", vilket på grekiska betyder "upptagen av enskilda intressen".....

Grekland var alltså alltför kluvet av inbördes avund och individualistisk splittring för att någonsin uppnå stabilitet som nation. Det föll under Alexander och senare under Rom. Likafullt fanns det gemensamma institutioner och ideal, som tillät det att överleva som kulturell enhet. Den nationella episka diktningen har vi redan nämnt. Men det fanns även andra band. Alla greker vördade helgedomen i Delfi i bergen norr om Korintiska viken och respekterade till en viss grad det delfiska oraklet.

Delfi var medelpunkten för guden Apollons kult; han representerar ljusets och förnuftets krafter. Enligt gamla legender hade han dödat Python, den mytiska reptil som symboliserar mörkret,

och för denna bragd reste människorna templet i Delfi. Därifrån utövade Apollon sin skyddsmakt över den grekiska andens insatser. Dessutom innehåller Apollonkulten ett etiskt inslag i samband med reningsriter. Guden själv hade måst sona skulden efter sin seger över Python och nu gav han hopp åt andra som hade sölat sig i blod. Det fanns emellertid ett undantag: en modernmördare kunde inte förlätas. Det är ett slående bevis på atenarnas växande självförtroende att Orestes i Aiskylos tragedi slutligen frikänns från just detta brott av Athena och en något anakronistisk areopag. Det andra av Apollons viktigaste tempel låg på ön Delos, som hade varit religiös samlingspunkt för de joniska stammarna och en tid var förvaringsplats för Deliska förbundets kassa.

En annan stor panhellenisk institution var olympiska spelen på västra Peleponnesos. Dessa upprepades en gång vart fjärde år och hade försteg framför alla andra angelägenheter, inräknat krig. Ingen större heder kunde vinnas än en olympisk seger. En segrare kröntes med en lagerkrans, och hans hemstad brukade i sitt eget tempel i Olympia ställa upp en minnesstaty. Dessa tävlingar hölls första gången år 776 f.Kr., och sedan dess räknade grekerna tiden i olympiader.

Olympiska spelen var ett levande tecken på den vikt grekerna fäste vid kroppen. Återigen är detta typiskt för deras karakteristiska tonvikt på harmoni. Människor har kroppar likaväl som själar, och bägge behöver tuktas. Man bör hålla i minnet att Greklands tänkare inte var intellektuella i elfenbenstorn av det slag, som vår moderna värld ärvt från medeltidens skolastiska traditioner.

Till slut måste vi tillägga ett ord om slaveriet. Det har ofta sagts att grekerna var dåliga experimentatorer, därför att detta betydde att smutsa händerna, ett värv som strängt förbehölls slavar. Ingenting kan vara mera vilseledande än en sådan generalisering. Vad vi vet pekar klart åt andra hållet, såsom visas både av berättelserna om deras vetenskapliga bedrifter och av vad som återstår av deras skulptur och arkitektur. I varje fall får slaveriets betydelse inte över-skattas, även om det fanns en stark snobbistisk känsla av att herremän inte skulle använda sina händer. Det är sant att de som arbetade i silvergruvorna vid Laurion led ett omänskligt öde. Men på det hela taget behandlades städernas slavbefolkning inte med medveten grymhet. Bland annat var en slav alltför värdefull, i synnerhet om han var skicklig i något yrke. Många slavar blev slutligen frigivna. Slaveri i stor skala hör till en senare tid än 400-talets Grekland.....

Sådan är alltså den miljö i vilken Greklands kultur nådde sin oöverträffade höjd. Byggt på harmonins grundläggande princip, sönderslets den av inre tvedräkt, och detta kan i sista hand ha ökat dess storhet. Ty fastän den aldrig kunde utveckla en livsduglig allgrekisk stat, erövrade den alla som erövrade Hellas land och förblir intill denna dag stommen i västerlandets kultur.

Den förste filosof som flyttade till Aten var Anaxagoras, som stannade där i 30 års tid, från perserkrigens slut till århundradets mitt. Till födseln var han jonier från Klazomenai och i sina intressen är han arvtagare till den joniska skolan i Miletos. Hans hemstad hade intagits av perserna vid tiden för joniernas uppror, och han tycks ha kommit till Aten med den persiska hären. Det berättas att han blev Perikles lärare och vän och somliga antyder att själve Euripides en gång tillhörde hans elever.

Anaxagoras sysslade huvudsakligen med vetenskapliga och kosmologiska frågor. Vi har åtminstone ett belägg för att han var en skarpsinnig iakttagare. 468—467 f.Kr. föll en meteor av avsevärd storlek ned i floden Aigospotamos, och det är utan tvivel delvis härur som Anaxagoras utvecklade sin åsikt att stjärnorna bestod av glödhet sten.....

Om världens ursprung framlägger han en åsikt som på sätt och vis liknar mycket nyare spekulationer i ämnet. Nous sätter i gång en virvelrörelse någonstans, och när denna växer i styrka, skiljs olika ting ut alltefter graden av täthet. Tunga klippblock som slungas ut av jordens rotation färdas längre än andra föremål. Eftersom de rör sig så fort börjar de glöda, och detta förklarar stjärnornas natur. Liksom jonierna trodde han att det fanns många världar.....

Inom astronomin utvecklade de senare pythagoreerna en mycket djärv hypotes. Enligt denna är världens medelpunkt inte jorden utan en eld i centrum. Jorden är en planet som snurrar runt denna eld, men den är osynlig för oss eftersom vår sida av jorden alltid är vänd bort från centrum. Solen betraktades också som en planet, som fick sitt ljus reflekterat från den centrala elden. Detta var ett långt steg fram mot den helio-centriska hypotes som senare framlades av Aristarkos. Men i den form vari pythagoreerna hade utvecklat sin teori återstod så många svårigheter, att Aristoteles återinförde åsikten att jorden är platt. På grund av hans större auktoritet i andra frågor, kom denna i stället för den riktiga åsikten att bli förhärskande senare, när källorna var glömda.....

Hur kan vi alls förklara den föränderliga världen omkring oss? Uppenbart ligger det i förklaringens egen natur att dess grunder inte själva får skifta. De första som ställde frågan var de gamla milesierna, och vi har sett hur följande skolor gradvis förändrade och hyfsade problemet. Slutligen blev det en annan milesisk tänkare som gav det slutliga svaret på denna fråga. Leukippos, om vilken ingenting märkligt är känt, var atomismens fader. Atomteorin är en direkt avläggare av eleaternas läror. Melissos hade nästan snubblat på den.

Teorin är en kompromiss mellan enhet och mångfald. Leukippos införde föreställningen om de oräkneliga grundpartiklarna, som alla hade egenskaperna stelhet, soliditet och odelbarhet gemensamma med Parmenides sfär. Detta var "atomerna", de ting som inte kan klyvas. De rör sig alltid i tomrummet. Atomerna förutsattes samtliga vara lika till sin sammansättning, men kunde skilja sig i form. Vad som var odelbart eller "atomiskt" hos dessa partiklar var att de inte fysiskt kunde brytas sönder. Det rum de upptar är naturligtvis matematiskt delbart utan gräns. Orsaken till att atomerna inte syns på vanligt sätt är att de är så ytterst små. Nu kan en förklaring ges till vardande och förändring. Världens ständigt förändrade utseende beror på omgrupperingar av atomer.....

När Dalton i modern tid återupplivade atomteorin, var han väl medveten om grekernas syn på saken och fann att den gav en förklaring till hans iakttagelse av de konstanta proportioner i vilka kemiska ämnen förenas....

Atomteorin utvecklades vidare av Demokritos, född i Abdera, som verkade omkring 420 f.Kr. Han lade särskild vikt vid att skilja mellan tingen sådana de verkligen är och sådana de tycks vara. Enligt den atomistiska uppfattningen består världen omkring oss alltså i verkligheten bara av atomer i rörelse, medan vi upp lever den på många olika sätt. Detta leder till en åtskillnad mellan vad som mycket senare kallades primära och sekundära egenskaper. Å ena sidan har vi form, storlek och materia och å den andra färger, ljud, smak och liknande. De senare förklaras därefter med hjälp av de förra, som tillhör atomerna själva.....

Förutom sin betydelse för naturvetenskapen gav atomismen upphov till en ny teori om själen. Liksom allting annat består själen av atomer. Dessa själens beståndsdelar är av finare slag än andra atomer, och är fördelade i hela kroppen. Enligt en sådan uppfattning betyder döden sönderfall, och personlig odödlighet finns inte, en konsekvens som senare drogs av Epikuros och hans anhängare. Välbefinnande, som är livets mål, består i själens jämvikt.

Vid sidan av de filosofiska skolor som utvecklade sig under 400-talet, uppstod en klass människor som på sätt och vis levde i filosofins utkanter. Det var de män som allmänt kallades sofisterna. Det är på dem som Sokrates föraktfullt syftar, när han talar om dem som får svagare skäl att verka starkare. Det är viktigt att förstå hur denna rörelse uppstod och vilken funktion den fyllde i det grekiska samhället.

Skiftningarna på de filosofiska fejdernas vädjobana hade gjort det svårare att se på vilken sida sanningen kunde ligga. Om det är något som praktiskt folk inte har tid med är det svävande frågor. För dem som vill ha något utträttat enbart för verksamhetens skull är en svävande fråga något förhatligt. Detta var på det hela taget den belägenhet i vilken sofisterna befann sig. Filosofernas motstridande teorier ingav inget hopp om att kunskap alls var möjlig. Dessutom hade vidgad erfarenhet genom beröring med andra folk visat, att det fanns oöverstigliga klyftor mellan olika länders sedvänjor. Herodotos berättar en historia härom. Vid storkonungens hov

fanns företrädare för stammar i det persiska rikets olika länder närvarande. Alla rös av avsky när de hörde talas om de andras begravningsseder. Några brukade bränna de döda, andra äta upp dem. Herodotos citerar som slutsats Pindaros: "Sedvänjan är alltings konung."

Eftersom sofisterna menade att kunskap inte stod att få, förklarade de att den var betydelselös. Det viktiga var nyttiga åsikter. Det ligger naturligtvis en viss sanning i detta. Vid handläggning av praktiska frågor är framgång faktiskt det allt överskuggande målet. Här har Sokrates återigen rakt motsatt åsikt. Medan sofisterna var intresserade av det praktiskt nyttiga, ansåg Sokrates att detta inte var nog, att ett oreflekterat liv inte var värt att leva.

Under en tid då det fanns föga eller ingen systematisk skolutbildning i Grekland fullgjorde sofisterna just denna uppgift. De var kringresande lärare, som yrkesmässigt höll föreläsningar eller gav privatlektioner. En av de saker Sokrates tyckte illa om hos dem var att de tog betalt. Man kan nog tycka att Sokrates här var en smula orättvis, ty även talare måste äta ibland. Ändå är det värt att observera, att den akademiska traditionen betraktar löner som ett slags underhåll, som bör sätta professorn i stånd att glömma materiella problem.

I sin undervisning lade olika sofister tyngdpunkten på olika ämnen. Deras mest aktningvärda verksamhetsgren var helt enkelt att ge litterär bildning. Men det fanns andra som undervisade i ämnen med mera direkt praktisk innebörd. I och med utbredningen av demokratiska inrättningar under 400-talet blev det av vikt att kunna hålla tal. Detta behov tillgodosåg lärarna i retorik. Likaså fanns det lärare i politik, som lärde sina elever hur ärendena skulle behandlas i folkförsamlingen. Slutligen fanns det lärare i disputationens konst, eristik, män som kunde få en svag sak att verka stark. Denna konst är av uppenbar nytta i lägre domstolar, där den anklagade måste försvara sig själv, och lärarna undervisade i konsten att vränga skäl och spetsa till paradoxer.

Det är viktigt att hålla isär eristik och dialektik. Utövarna av den förra är ute efter att vinna, medan dialektikerna försöker upptäcka sanningen. Det är i själva verket distinktionen mellan debatt och diskussion.

Medan sofisterna alltså utträttade ett nyttigt arbete på undervisningens fält var deras filosofiska åskådning oförenlig med forskning. De representerade nämligen hopplöshetens skepticism, en negativ inställning till kunskapsproblemet.....

Mot filosofin i allmänhet har de som inte är filosofiskt lagda sedan urminnes tid visat en ganska sällsam och motsägelsefull inställning. Å ena sidan behandlar de gärna filosofer med mild och vänlig nedlåtenhet som ofarliga dårar, vurmar som går omkring med huvudet bland molnen och ställer dumma frågor, utan kontakt med människors verkliga problem och likgiltiga för sådant som förnuftiga medborgare bör uppmärksamma. Å andra sidan kan den filosofiska spekulatjonen få ett djupt oroande inflytande på vedertagna seder och bruk. Filosofen betraktas då med misstänksamhet såsom en särpling som rubbar traditioner och konventioner och inte obetingat godtar de vanor och åsikter som tycks duga bra åt alla andra. Att få sina käraste trossatser ifrågasatta gör folk som inte är vana vid sådan behandling osäkra, och de reagerar med hat och fiendskap. Sålunda anklagades Sokrates för omstörtande läror likaväl som sofisterna i allmänhet och lärarna i eristik i synnerhet."

”Aten

De tre största gestalterna i den grekiska filosofin var alla knutna till Aten. Sokrates och Platon var infödda atenare, och Aristoteles studerade där och undervisade där senare. Det är sålunda nyttigt att betrakta den stad i vilken de bodde, innan vi diskuterar deras verk. Dareios barbariska härskaror hade blivit slagna av atenarna ensamma på Marathons slätt 490 f.Kr. Vid Thermopyle hade en spartansk eftertrupp tillfogat perserna fruktansvärda förluster, och senare, vid Salamis 480 f.Kr., gav de grekiska fartygen under atenskt befäl dödsstöten åt fiendens flotta. Följande år led perserna sitt slutliga nederlag vid Platee.

Men Aten låg öde; dess befolkning hade evakuerats och perserna hade bränt staden och templen. Ett stort återuppbyggnadsarbete böjades nu. Aten hade burit krigets tyngsta börda. Staden hade varit ledare under kriget; nu, när faran var över, blev den ledare även i fredstid.

Fastlandsgrekerna hade nu räddats, nästa steg var att befria Egeiska havets öar. Härvid var spartanernas här av ringa nytta, och alltså blev det sjömakten Aten som fick hålla storkonungen i schack. Sålunda kom Aten att behärska Egeiska havet. Vad som började som Deliska förbundet med sin medel punkt på ön Delos slutade som det atenska väldet med skattkammaren flyttad från Delos till Aten.

Aten hade lidit för den gemensamma saken; nu föreföll det bara rättvist att dess tempel återuppbyggdes med gemensamma medel, och så reste sig det nya Akropolis, "staden på toppen", med Parthenon och andra byggnader, vilka som ruiner finns kvar ännu i dag. Aten blev den ståtligaste staden i Grekland och mötesplatsen för konstnärer och tänkare, liksom medelpunkten för sjöfart och handel. Bildhuggaren Fidias gjorde statyer till de nya templen, särskilt kolossalbilden av gudinnan Athena, som dominerade Akropolis från sin plats över ingången och trappstegen. Historikern Herodotos från Halikarnassos i Jonien flyttade till Aten och skrev sin historia om perserkrigen. Den grekiska tragedin fann sig själv med Aiskylos, som hade kämpat vid Salamis. "Perserna", i vilken han skildrar Xerxes nederlag, behandlar för en gångs skull ett ämne som inte hämtats från Homeros. Tragöderna Sofokles och Euripides fick uppleva Atens nedgång, liksom komikern Aristofanes, vars bitande satir inte skonade någon. Thukydides, som skulle bli skildrare av det stora kriget mellan Sparta och Aten, var den förste vetenskaplige historikern. Både politiskt och kulturellt nådde Aten sin höjd punkt under dessa årtionden mellan perserkrigen och det peloponnesiska kriget. Den man vars namn denna period bär är Perikles.

Perikles var född aristokrat. Hans mor var brorsdotter till reformatorn Kleisthenes, som hade börjat arbetet på att göra Atens författning mera demokratisk. Anaxagoras hade varit en av Perikles lärare, och av filosofen hade den unge ädlingen inhämtat en mekanistisk teori om världsalltet. Perikles växte upp till man, fri från tidens folkliga vidskepelse, förbehållsam och behärskad till sin läggning och på det hela taget något föraktfull mot folket. Ändå var det under honom som den atenska demokratin nådde full mognad. Redan hade Areopagen, ett slags överhus, förlorat mycket av sin makt. Utom vid rättegångar för mord övertogs alla dess funktioner av de femhundredes råd, folkförsamlingen och domstolarna. Alla ledamöterna i dessa blev betalda statsämbets män, valda genom enkel lottdragning. Ett nytt system för social omvårdnad rubbade de gamla och traditionella dygdena.

Men Perikles var av det virke varav ledare görs. Sedan Thukydides drabbats av ostracism 443 f.Kr., valdes Perikles som en av generalerna år efter år. Då han var omtyckt av folket, kraftfull talare och skicklig statsman, som vida överglänste sina kolleger, styrde han nästan som självhärskare. Thukydides skulle senare skriva om Perikles Aten att det till namnet var en demokrati men i verkligheten styrdes av den främste medborgaren. Först under åren strax före det peloponnesiska kriget började det demokratiska partiet kräva större makt. Vid det laget började de menliga verkningarna av medborgarskapets inskränkning till atenare, födda av atenska föräldrar, som gick tillbaka till 441 f.Kr., och pressen på finanserna på grund av för dyrbara byggnadsverk göra sig påminta. Kriget, som drevs fram av Spartas avund över Atens härskarställning, varade från 431 till 404 f.Kr., och slutade med totalt nederlag för Aten. Perikles själv dog i början av kriget, 429 f.Kr., till följd av den pest som hade drabbat staden

året förut. Men som kulturell medelpunkt överlevde Aten sitt politiska fall. Till vår egen tid har staden förblivit en symbol för allt som är stort och skönt i människans strävan.

Vi kommer nu till atenaren Sokrates. Han är kanske den ende filosof som alla känner åtminstone till namnet. Om hans liv vet vi inte mycket. Han föddes omkring 470 f.Kr. Han var atensk medborgare, hade föga pengar och ansträngde sig inte särskilt för att få mer. Hans käraste tidsfördriv var i stället samtal med vänner och andra och att lära unga atenare filosofi. Men i olikhet med sofisterna tog han inte betalt för det. I "Molnen" driver lustspelsförfattaren Aristofanes med honom, varför han måste ha varit en välkänd figur i staden. 399 f.Kr. dömdes han för oatensk verksamhet och avrättades genom gift.

I övrigt måste vi lita till skrifter av två av hans lärjungar, generalen Xenofon och filosofen Platon. Av dessa är Platon den viktigaste. I åtskilliga av sina dialoger skildrade han Sokrates som han levde och talade. Av "Symposion" ser vi att Sokrates ibland hade anfall av själsfrånvaro. Han kunde plötsligt bli stående någonstans försjunken i grubbel, ibland i timal. Samtidigt var han kroppsligen hårdad. Från hans tid i krigstjänst var det känt att han tålde hetta och kyla bättre, och kunde reda sig utan mat och dryck längre än någon annan. Vi vet också att han var tapper i strid. Med stor fara för eget liv räddade han en gång sin vän Alkibiades, som sårad hade fallit omkull. I krig såväl som fred var Sokrates en orädd man, och det förblev han i dödens stund. Han var ful att se på och brydde sig föga om sin klädsel. Hans mantel var sliten och skrynklig och han gick alltid barfota. I allt han gjorde var han måttlig och behärskade sin kropp för vånansvärt. Fastän han sällan drack vin, kunde han när tillfället så krävde, dricka alla sina kamrater under bordet utan att bli berusad.

I Sokrates möter vi en förelöpare till både den stoiska och den cyniska skolan inom den senare grekiska filosofin. Med cynikerna delade han sitt bristande intresse för denna världens goda, med stoikerna sitt intresse för dygden som det högsta goda. Utom i yngre dar sysslade Sokrates inte mycket med vetenskapliga spekulationer. Hans främsta intresse gällde det Goda. I Platons första dialoger, där Sokrates framstår klarast, finner vi honom sökande definitioner på etiska begrepp. I "Karmides" gäller frågan vad måtta är, i "Lysis" vad vänskap är, i "Lakes" vad mod är. Vi får inte slutgiltiga svar på dessa frågor, men vi får veta att det är viktigt att ställa dem.

Detta framhäver huvudlinjen i Sokrates eget tänkande. Ehuru han alltid säger att han ingenting vet, tror han inte att kunskap ligger utom räckhåll för oss. Huvudsaken är just att vi skall försöka vinna kunskap, ty han anser att brist på kunskap kommer människan att synda. Om hon bara visste, skulle hon inte synda. Den allt överskuggande orsaken till det onda är därför okunnighet. För att uppnå det goda måste vi följaktligen ha kunskap, och därför är det goda kunskap. Sambandet mellan det goda och kunskapen är utmärkande för grekiskt tänkande allt igenom. Den kristna etiken säger raka motsatsen. Där är huvudsaken ett rent hjärta, och det finner man oftast lättare bland de okunniga.

Sokrates försökte alltså klargöra dessa etiska problem genom samtal. Detta sätt att finna sanningen genom frågor och svar kallas dialektik, och Sokrates var en mästare i konsten, fastän han inte var den förste att utöva den. I Platons dialog "Parmenides" sägs det att Sokrates som ung träffade Zenon och Parmenides och fick en dialektisk avbasning av det slag han senare gav andra. Platons dialoger visar Sokrates som en man med mycket starkt sinne för humor och bitande kvick. Han var berömd och fruktad för sin ironi. Den bokstavliga betydelsen av "ironi", som är grekiska, kan ungefär återges med "underdrift". När Sokrates säger att det enda han vet är att han ingenting vet, är han sålunda ironisk, fastän det som alltid lurar allvar bakom skämtet på ytan. Sokrates var utan tvivel förtrogen med alla Greklands tänkares, författares och konstnärers insatser. Men vad vi vet är ringa och nästan ingenting vid sidan av det okändas oändliga omfattning. Inser vi väl detta, kan vi sanningsenligt säga att vi ingenting vet.

Den bästa bilden av Sokrates i aktion är "Försvaret", som skildrar hans rättegång. Det innehåller vad han sade till sitt eget försvar, eller snarare vad Platon senare mindes att han sade, inte en ordagrann återgivning, utan något i den vägen som Sokrates kunde och skulle ha sagt. Sådan återgivning var inte ovanlig, historikern Thukydides använder den fullt öppet. Försvaret är sålunda ett stycke historia.

Sokrates anklagades för kätteri mot statsreligionen och för att fördärva ungdomen genom sin undervisning. Anklagelsen var bara svepskäl. Vad de styrande hade emot honom var hans förbindelse med aristokratpartiet, till vilket hans flesta vänner och lärjungar hörde. Men eftersom amnesti hade utfärdats, kunde domstolen inte driva detta käromål. De formella angivarna var Anytos, demokratisk politiker, Meletos, tragediförfattare, och Lykon, lärare i vältalighet.

Från början ger Sokrates sin ironi fria tyglar. Hans anklagare, säger han, gör sig skyldiga till vältalighet och håller utstofferade tal. Själv hade han nått sjuttio års ålder, hade aldrig stått inför rätta och ber domarna ursäktas hans ojuridiska framställning. Sedan nämner Sokrates en äldre och farligare, och därför mera svåråtkomlig sort av anklagare. Det är de som gått omkring och talat om Sokrates som "en vis man, som spekulerade om himlen ovan oss och forskade i jorden under oss och fick svagare skäl att verka starkare". Han svarar att han inte är vetenskapsman, inte heller undervisar han för pengar som sofisterna, inte heller vet han vad de vet.

Varför kallar folk honom då vis? Skälet är att oraklet i Delfi en gång sagt, att ingen var visare än Sokrates. Han hade försökt att visa att oraklet tog fel. Han letade alltså reda på män som ansågs visa och utfrågade dem. Han frågade politiker, skaldar, hantverkare och fann att ingen kunde tala om vad de sysslade med, ingen var vis. Genom att påvisa deras okunnighet fick han många fiender. Till slut förstod han vad oraklet betydde: Gud allena är vis, människans vishet är ömklig, den är visast bland människor som likt Sokrates inser att hans visdom ingenting är värd. Så tillbringade han sin tid med att avslöja falska anspråk på vishet. Därför har han förblivit fattig, men han måste leva efter orakelspråket. Han korsförhör sin anklagare Meletos och tvingar denne att erkänna, att alla i staten gör ungdomen bättre utom Sokrates själv. Men det är bättre att leva bland goda människor än bland dåliga. Han skulle sålunda inte vilja fördärva atenarna med avsikt och om han gjorde det utan avsikt borde Meletos tillrättvisa honom, inte åtala honom. Anklagelsen säger att Sokrates hade infört nya egna gudar, men Meletos stämplar honom som ateist, en klar motsägelse.

Sokrates säger nu till domstolen att hans plikt är att uppfylla Gudens befallning att forska i sig själv och andra, även med risk att drabbas av statens onåd. Denna Sokrates inställning påminner oss om att den delade lojalitetens problem är ett huvudtema i den grekiska tragedin. Sedan kallar han sig själv en broms som sticker staten och talar om en inre röst som alltid leder honom. Den förbjuder, men befäller honom aldrig att göra något. Det var denna röst som hindrade honom att ägna sig åt politik, där ingen länge kan förbli hederlig. Åklagarna har inte inkallat någon av hans forna lärjungar inför rätta. Han vill inte vädja om nåd genom att framföra sina gråtande barn, han måste övertyga domarna, inte tigga om favörer.

När domen blev fällande, höll Sokrates ett bitande och sarkastiskt tal och erbjöd sig att betala 30 minor i böter. Detta måste förkastas, och dödsstraffet bekräftades. I ett slutanförande varnar Sokrates dem som hade dömt honom, att de i sin tur kommer att bli strängt straffade för denna illgärning. Sedan vänder han sig till sina vänner och säger dem, att det som hänt inte är ett ont. Döden bör man inte frukta. Antingen är den en drömlös sömn eller också ett liv i en annan värld, där han ostörd kan få tala med Orfeus, Musaios, Hesiodos och Homeros, och där dödar de för visso inte en man för att han ställer frågor.

Sokrates tillbringade en månad i fängelset innan han tömde giftbägaren. Innan statskeppet, som hade uppehållits av oväder på sin årliga religiösa resa till Delos, hade återkommit kunde ingen avrättas. Han vägrade att fly, och "Faidon" skildrar honom till bringande sina sista timmar med vänner och lärjungar under samtal om odödligheten.

Om ni bläddrar igenom denna volyms sidor, skall ni finna att ingen annan filosof fått så stort utrymme som Platon eller Aristoteles. Att det förhåller sig så beror på deras enastående ställning i filosofins historia. För det första ärver och systematiserar de försokratiska skolornas läror, utvecklar vad de tagit i arv och framhäver mycket som inte fullt hade brutit igenom hos de äldre tänkarna. För det andra har de genom tiderna utövat ett oerhört inflytande på människors fantasi. Närhelst det spekulativa tänkandet blomstrat i västerlandet har Platons och Aristoteles

skuggor skymtat i bakgrunden. Slutligen är deras bidrag till filosofin väsentligare än troligtvis några tidigare eller senare tänkares. Det finns knappast ett problem om vilket de inte sagt något av värde och envar som nu för tiden vill vara originell men ignorerar den atenska filosofin utsätter sig för stora risker.

Platons liv omfattar perioden från Atens nedgång till början av Makedoniens storhetstid. Han föddes 428 f.Kr., ett år efter Perikles död, och växte alltså upp under peloponnesiska kriget. Han blev över åttio år och dog 348 f.Kr. Hans släkthemiljö var aristokratisk liksom hans uppfostran. Ariston, hans far, ledde sin härstamning tillbaka till forntidens atenska kungar, medan Periktione, Platons mor, kom från en släkt som länge hade verkat inom politiken. Ariston dog medan Platon ännu var liten, och Periktione gifte sig senare med sin onkel, Pyrilampes, vän och anhängare till Perikles. Platons tycks ha tillbringat sina mottagligaste år i sin styvfars hem. Med en sådan bakgrund är det inte att undra på att han hade bestämda åsikter om en medborgares politiska plikter. Dessa inte bara utvecklade han, särskilt i "Staten", utan han utövade dem själv. I sin ungdom tycks han ha visat poetiska anlag, och det var mer eller mindre givet att han skulle välja en politisk bana. Denna ärelystnad tog plötsligt slut, när Sokrates dömdes till döden. Denna förfärliga härva av politiska intriger och hätskhet kvarlämnade ett outplånligt intryck på den unge mannens sinne. Ingen kunde länge hävda sitt oberoende och sin heder inom partipolitikens ram. Det är från och med denna tid som Platon slutgiltigt viger sitt liv åt filosofin.

Sokrates hade varit gammal vän till familjen, och Platon hade känt honom sedan barndomen. Efter avrättningen tog Platon och några andra av Sokrates anhängare sin tillflykt till Megara, där de stannade tills skandalen hade gått över. Efter detta tycks Platon ha rest några år. Sicilien, Syditalien och möjligen även Egypten ingick i hans resroute, men vi vet mycket litet om denna period. I alla händelser finner vi honom åter i Aten 387 f.Kr., där han grundade en skola. Denna läroanstalt upprättades i en lund ett litet stycke nordväst om staden. Marken var förknippad med sagohjälten Akademos namn och därför kallades inrättningen Akademin. Till sin organisation efterliknade den de pythagoreiska skolorna i Syditalien, med vilka Platon hade kommit i beröring under sina resor. Akademin är stamfader till universiteten sådana de utvecklats sedan medeltiden. Såsom skola fortlevde den över 900 år, vilket är längre än någon sådan institution förr eller senare. 529 e.Kr. stängdes den slutligen av kejsar Justinianus, vars kristna principer kränktes av denna klassiska kvarleva.

De akademiska studierna löpte i stort parallellt med de pythagoreiska skolornas traditionella ämnen. Aritmetik, geometri i både två och tre dimensioner, astronomi och akustik eller harmonik utgjorde huvudämnena i kursen. Såsom var att vänta på grund av det starka bandet med pythagoreerna, lades stor vikt vid matematiken. Det sägs att det vid skolans ingång fanns en inskrift, som bjöd envar som ogillade dylika studier att inte inträda. Tio år åtgick för skolningen i dessa ämnen.

Syftet med denna undervisning var att vända människors tankar från den ständiga förändringen i erfarenhetens värld till den oföränderliga stommen därbakom, från blivandet till varandet, för att använda Platons ord.

Inget av dessa ämnen är emellertid helt fristående. I sista hand lyder de alla under dialektikens regler, och det är studiet av dessa som är undervisningens verkligt utmärkande drag.

I en mycket reell bemärkelse är detta ännu idag syftet med all äkta bildning. Ett universitets uppgift är inte att proppa studenternas huvuden fulla med så mycket fakta som får rum. Dess rätta uppgift är att vänja dem vid kritisk granskning och vid förståelse för regler och kriterier som gäller för alla ämnen.

Hur Akademin i detalj var organiserad får vi sannolikt aldrig veta. Men av litterära antydningar kan vi sluta oss till att den på många sätt måste ha liknat moderna institutioner för högre studier. Den förfogade över vetenskaplig utrustning och ett bibliotek, och den anordnade föreläsningar och seminarier.

När undervisning tillhandahölls i en sådan skola, gick den sofistiska rörelsen snabbt tillbaka... Det viktiga är Akademiens mål, som var att öva människor att använda sitt eget förnuft. Inga omedelbara praktiska mål eftersträvades till skillnad från sofisterna, som inte sökte någonting annat än duglighet i praktiska ting.

En av Akademiens första elever blev också den mest berömde. Som ung man reste Aristoteles till Aten för att besöka skolan och stannade där i nästan tjugo år till Platons död. Aristoteles berättade att hans lärare föreläste utan stöd av anteckningar. Ur andra källor vet vi, att studenterna i seminarier eller diskussionsgrupper brukade få problem att lösa. Dialogerna var litterära filosofiska uppsatser som inte vände sig så mycket till hans elever som till en bredare bildad publik. Platon skrev aldrig någon lärobok och vägrade alltid att sammanfatta sin filosofi till ett system. Han tycks ha ansett att världen som helhet är för invecklad att tvingas in i en färdig litterär form....

Utom dialogerna har vi kvar några av Platons brev, huvudsakligen till vänner i Syrakusa. De är värdefulla som historiska dokument men har för övrigt inget särskilt filosofiskt intresse.

Här måste någonting sägas om Sokrates roll i dialogerna. Sokrates skrev aldrig något själv, varför hans filosofi bevarats huvudsakligen genom vad vi får veta av Platon. Samtidigt utvecklade Platon i sina senare verk egna teorier. Man måste därför i dialogerna skilja på vad som är Platon och vad som är Sokrates. Detta är en ganska ömtålig uppgift, men dock inte omöjlig. I dialoger som vi på fristående grunder kan betrakta såsom sena, kritiserar Platon t.ex. vissa tidigare teorier som utvecklats av Sokrates. Förr trodde man att dialogernas Sokrates bara var språkrör för Platon, som med hjälp av detta litterära konstgrepp utvecklade de åsikter som råkade uppta författarens tankar för tillfället. Denna åsikt strider emellertid mot fakta och omfattas inte längre.

Platons inflytande på filosofin är troligtvis större än någon annans. Såsom arvtagare till Sokrates och försokratikerna, Akademiens grundare och Aristoteles lärare, står Platon i det filosofiska tänkandets medelpunkt. Det är otvivelaktigt detta som föranlett den franske logikern E. Goblot att skriva att Platons lära inte är en metafysik utan den enda metafysiken. Om vi håller skillnaden mellan Sokrates och Platon i minnet, är det kanske riktigare att säga, att det är den platonske Sokrates vars läror mest påverkat filosofin. Det återuppväckta intresset för Platon själv är av mycket nyare datum. På det vetenskapliga området går det tillbaka till 1600-talet, medan det inom själva filosofin tillhör vår egen tid.”....

Bertrand Russell behandlar Platons läror på ettjugotal sidor och skriver sedan

”Därmed avslutar vi en grov skiss av några av Platons viktigaste teorier. Få filosofer, om ens någon, har någonsin nått hans räckvidd och djup, och ingen har överträffat honom. Envar som vill ägna sig åt filosofisk forskning gör oklokt i att ignorera honom.

Aristoteles, den siste av de tre stora tänkarna som levde och lärde i Aten, var troligtvis den förste yrkesfilosofen. Med honom håller den klassiska periodens glanstid redan på att passeras. Politiskt har Grekland redan blivit mindre betydelsefullt; Alexander av Makedonien, som varit Aristoteles elev som pojke, lade grundvalarna till det rike i vilket den hellenistiska världen började blomstra. Mer om detta senare.

I olikhet med Sokrates och Platon var Aristoteles utlänning i Aten. Han föddes omkring 384 f.Kr. i Stagira i Trakien. Hans far var hovläkare hos Makedoniens kungar. Vid aderton års ålder skickades Aristoteles till Aten för att studera vid Akademin under Platon. Han förblev medlem av Akademin till Platons död, 384-347 f.Kr., sammanlagt ungefär tjugo år. Akademiens nye ledare, Speusippos, sympatiserade starkt med det matematiska inslaget i Platons filosofi, det drag som Aristoteles minst förstod och tyckte sämst om. Han lämnade därför Aten, och under de närmaste tolv åren finner vi honom verksam på flera olika platser. På inbjudan av sin forne skolkamrat, Hermeias, härskare i Mysien på Mindre Asiens kust, slöt sig Aristoteles till en grupp akademi ker där och gifte sig med sin värds brorsdotter. Tre år senare for han till Mitylene på ön Lesbos.....

År 343 kallades han till det makedoniska hovet av Filip II, som sökte en informator åt sin son Alexander. I tre år skötte Aristoteles denna syssla, men om denna period har vi inga pålitliga källor. Det är kanske olyckligt; man kan inte låta bli att undra vilket inflytande den vise filosofen fick på den styvsinte prinsen. Ändå vågar man nog säga att det inte fanns mycket som de båda kunde komma överens om. Aristoteles politiska upp fattning grundade sig på den grekiska stadsstaten, som nästan hörde till det förgångna. Centraliserade riken som storkonungens måste förefalla honom, liksom alla andra greker, som ett barbariskt påfund. Häri, i kulturfrågor i allmänhet, hade de en sund respekt för sin egen överlägsenhet. Men tiderna förändrades, stadsstaten förföll, och det hellenistiska kejsarriket stod för dörren. Att Alexander beundrade Aten för dess kultur är sant nog, men det gjorde alla andra också, Aristoteles var inte orsaken härtill.

Från 340 till Filips död 335 bodde Aristoteles åter i sin hemstad och därefter, till Alexanders död 323, verkade han i Aten. Det var vid denna tid han grundade en egen skola, Lykeion, uppkallad efter Apollon Lykeios, dvs. vargdödarens, närbelägna tempel. Här brukade Aristoteles föreläsa, vandrande genom hallarna och trädgårdarna medan han talade. På grund av denna vana kom undervisningen i Lykeion att kallas den peripatetiska, dvs. promenadfilosofin. Det är intressant att notera att ordet "diskurs" bokstavligen betyder kringspringande. Dess latinska upphov började inte användas med sin nuvarande mening, logiskt resonemang, förrän på medeltiden. Det kan ha fått denna mening av att det användes i samband med den peripatetiska filosofin, ehuru detta är alltigenom problematiskt.

Efter Alexanders död gjorde atenarna uppror mot det makedoniska styret. Aristoteles blev naturligtvis misstänkt för promakedoniska sympatier och åtalades för gudlöshet. Såsom Sokrates fall hade visat, kunde dylika juridiska övningar stundom leda till en smula obehagliga följder. Aristoteles var ingen Sokrates och beslöt att fly ur patrioternas käftar, så att atenarna inte skulle begå ännu ett brott mot filosofin. Han lämnade ledningen av Lykeion till Theofrastos, drog sig tillbaka till Kalkis och dog där 322.

Det är till den andra atenska perioden som det mesta av det som bevarats åt oss av Aristoteles skrifter hör. De är inte alla verkliga böcker. Det tycks råda föga tvivel om att en del av Aristoteles verk bygger på stolpar till föreläsningar. Aristoteles tycks alltså vara den förste författaren av läroböcker. Några av verken tycks till och med vara anteckningar gjorda av elever. Följden är att Aristoteles stil är ganska tråkig och oinspirerad, även om det är känt att han också skrev dialoger i Platons stil. Av dessa finns inga kvar, men det framgår tydligt av det övriga att Aristoteles inte var en författare av Platons format. När Platon skrev dramatiska mästerverk, åstadkom Aristoteles torra skolböcker. När Platon lät lediga samtal flöda, åstadkom Aristoteles systematiska avhandlingar.

För att förstå Aristoteles måste vi komma ihåg att han är Platons förste kritiker. Ändå kan det inte sägas att Aristoteles kritik alltid är välgrundad. Man kan vanligen tryggt lita på Aristoteles, när han framlägger Platons läror, men när han sedan förklarar deras innebörd är han inte längre pålitlig. Man får naturligtvis förutsätta att Aristoteles kände till sin tids matematik. Hans medlemskap av Akademin tycks vittna härom. Men det är lika klart att han saknade förståelse för Platons matematiska filosofi."...

Russel behandlar Aristoteles läror på ett tjugotal sidor och fortsätter sedan:

"Vi har sett att den grekiska filosofin är samtidig med den rationella vetenskapen. Det ligger i sakens natur att filosofiska frågor uppstår i den filosofiska forskningens gränsområden. I synnerhet gäller detta om matematiken. Sedan Pythagoras tid har aritmetik och geometri spelat en vital roll i grekisk filosofi. Det finns flera orsaker till att matematiken här är av särskild vikt. Först och främst är ett matematiskt problem klart och enkelt. Det betyder inte att det alltid är lätt att lösa, det behöver inte vara enkelt i den meningen. Men vanliga problem inom matematiken är enkla när man jämför dem med t.ex. frågorna inom fysiologin. För det andra finns det vedertagna normer för bevisföring. Vi måste naturligtvis hålla i minnet att någon från början måste ha hittat på detta. Konsten att ge allmängiltiga bevis är ju en grekisk uppfinning. Inom

matematiken framstår bevisets funktion klarare än inom flertalet andra vetenskaper, även om det blivit mycket diskuterat och ofta missförstått vad som verkligen försiggår vid matematisk bevisföring. För det tredje medger en matematisk slutlednings resultat inga tvivel, när den väl blivit rätt förstådd. Detta är naturligtvis sant om varje bindande slutledningsresultat, vars premisser godtas. Matematikens styrka är att det ingår i själva metoden att man accepterar premisserna, medan man på andra områden jämför resultaten med fakta av fruktan för att en av premisserna kan ha varit felaktig. Inom matematiken finns inga fakta utanför den själv som kräver jämförelse. På grund av denna visshet har filosofer i alla tider erkänt att matematiken ger kunskap av ett högre och mer pålitligt slag än vad som kan finnas på något annat område. Många har sagt att matematik är kunskap och förvägrat allt annat vetande denna beteckning..

Mot slutet av 300-talet flyttades den matematiska forskningens tyngdpunkt till Alexandria. Staden hade grundats av Alexander år 322 f.Kr. och blev snabbt en av Medelhavets främsta handels städer. Där den ligger vid porten till österlandet skapar den beröringspunkter mellan västerlandet och kulturinflytanden från Babylonien och Persien. En stor judisk församling växte fram på kort tid och blev snabbt helleniserad. Lärda män från Grekland byggde upp en skola och ett bibliotek, som blev berömda genom hela antiken. Det fanns ingen annan boksamling som kunde tävla med Alexandrias. Olyckligtvis förstördes denna enastående källa till forntidens vetenskap och filosofi av lågorna, när Julius Caesars legioner intog staden år 47 f.Kr. Det var då som mycket material om den klassiska periodens stora författare gick ohjälpligen förlorat. Utan tvivel brann också mycket av mindre värde. Denna reflexion ger en smula tröst när bibliotek måste gallras.

Den bäst kände av Alexandrias matematiker är Euklides, som undervisade omkring 300 f.Kr. Hans "Elementa" förblir ett av den grekiska vetenskapens största minnesmärken. Här framläggs i deduktiv form tidens samlade geometriska vetande. Mycket hos Euklides är inte hans egen uppfinning, men vi har honom att tacka för ämnets systematiska behandling. Hans "Elementa" har tiderna igenom varit en förebild som många strävat att nå upp till. När Spinoza framställde sin etik "more geometrico", var det Euklides som tjänade som förebild, och detsamma gäller om Newtons "Principia"..

En .. uppfinning som tillskrivs Eudoxos är den s.k. exhaustionsmetoden. Det är ett tillvägagångssätt som används för att beräkna ytor begränsade av kurvor. Målet är att uttömma det tillgängliga utrymmet genom att fylla det med enklare figurer, vilkas ytor lätt kan beräknas. I princip är detta precis vad som sker inom integralkalkylen, till vilken exhaustionsmetoden är en förelöpare. Den mest berömde matematiker som använde denna beräkningsmetod var Arkimedes, som inte bara var stor på matematikens fält utan också framstående fysiker och ingenjör. Han bodde i Syracusa och enligt Plutarkos bidrog hans tekniska snille mer än en gång till att rädda staden från att intas av fientliga arméer. Till slut erövrade romarna hela Sicilien och därmed Syracusa. Staden föll år 212 f.Kr., och under plundringen blev Arkimedes dödad. Enligt legenden skall en romersk soldat ha stuckit ned honom medan han var upptagen med att lösa något geometriskt problem han ritat i sanden i sin trädgård....

200-talets andre store matematiker var Apollonios från Alexandria, som uppfann teorin för koniska sektioner. Här har vi också ett klart exempel på slopande av specialhypoteser, ty ett par räta linjer, en parabel, ellips, hyperbel och cirkel framstod nu alla som specialfall av en och samma sak: en konisk sektion. På andra vetenskapliga områden vann grekerna troligtvis sina märkligaste framgångar inom astronomin. Några av dessa har vi redan nämnt, när vi diskuterat olika filosofer. Periodens mest häpnadsväckande insats är upptäckten av den heliocentriska teorin. Aristarkos från Samos, samtida till Euklides och Apollonios, tycks ha varit den förste som gav en fullständig och detaljerad framställning av denna uppfattning, fast det är möjligt att den omfattades i Akademin mot slutet av 300-talet. I varje fall har vi Arkimedes pålitliga vittnesbörd om att Aristarkos omfattade denna teori. Vi finner det också omnämnt hos Plutarkos. Kärnan i teorin var att jorden och planeterna rör sig runt solen, vilken tillsammans med stjärnorna förblir orörlig, och jorden roterar kring sin axel medan den genomlöper sin bana. Att jorden vrider sig ett varv kring sin axel en gång om dagen var känt redan av Heraklides, en akademiker på 300-talet, medan ekliptikans lutning var en upptäckt från 400-talet. Aristarkos teori var sålunda inte helt ny. Inte desto mindre uppstod ett visst motstånd,

t.o.m. fiendskap mot denna djärva avvikelse från tidens gängse uppfattning. Det måste erkännas att även vissa filosofer var emot den, troligtvis huvudsakligen av moraliska skäl. Att flytta jorden från tingens medelpunkt måste nämligen förvisso demolera moralens normer. Kleanthes, den stoiske filosofen, gick så långt att han krävde att grekerna skulle åtala Aristarkos för gudlöshet. Excentriska åsikter om solen, månen och stjärnorna är stundom fullt ut lika farliga som avvikande åsikter inom politiken. Efter detta utbrott tycks Aristarkos ha framfört sina åsikter med något större försiktighet. Åsikten att jorden rör sig har senare satt de religiösa känslorna i svallning vid ett annat berömt tillfälle, när Galilei förfäktade Kopernikus teori. Det kan anmärkas att Kopernikus faktiskt bara återupplivade eller återuppväckte astronomens från Samos teori. En marginalanteckning av namnet Aristarkos i ett av Kopernikus manuskript utesluter varje tvivel. Vad beträffar relativa storlekar och avstånd inom solsystemet är resultaten inte alltid lika lyckade. Den bästa beräkningen av solens avstånd från jorden är i runt tal halva den verkliga. Månens avstånd räknades ut ganska exakt. Jordens diameter bestämdes inom åttio kilometer av den riktiga siffran. Denna bragd utfördes av Eratosthenes, som var bibliotekarie i Alexandria och en klipsk vetenskaplig iakttagare. För att bestämma jordens omkrets valde han två observationspunkter som låg ganska exakt på samma meridian. Den ena var Syene på Kräftans vändkrets, där solen vid middagstid står i zenit. Detta iaktogs genom solens spegelbild i en djup brunn. Sexhundra femtio kilometer norrut, i Alexandria, var det bara nödvändigt att bestämma solens vinkel, vilket var lätt gjort genom att mäta den kortaste skuggan av en obelisk. Ur dessa data kunde jordens omkrets och diameter lätt härledas.

Mycket av denna kunskap glömdes snart, huvudsakligen därför att den stred mot tidens religiösa fördomar. Att även filosofer var medskyldiga häri är faktiskt fullt förståeligt, ty den nya astronomin hotade att omstörta stoicismens etiska läror. Den opartiske iakttagaren är böjd att anmärka, att detta bevisar att stoicismen är en dålig lära och därför bör kullkastas. Men detta är att kräva för mycket, och personer vilkas åsikter angrips på detta sätt uppger inte sin ståndpunkt utan strid. Det är en mycket sällsynt gåva att kunna omfatta en åsikt med övertygelse och vidsynthet samtidigt. Filosofer och vetenskapsmän strävar mer än andra att lära sig konsten, fastän de till slut inte lyckas bättre än lekmännen. Matematiken är utomordentligt skickad att dana detta slags in ställning. Det är ingalunda en tillfällighet att så många stora filosofer också varit matematiker.”

”Hellenismen

Om det tidiga 400-talet f.Kr. hade fått bevittna grekernas strid mot persernas invasion, så visade början av 300-talet att stor konungens rike var en koloss på lerfötter. Hade inte Xenofon visat att en liten skara väl ledda och disciplinerade soldater kunde hävda sig mot Persiens makt till och med inom dess egna gränser?

Med Alexander den store övergick den grekiska världen till anfall. På tio korta år, från 334 till 324 f.Kr., föll det persiska riket under den unge makedoniske erövraren. Från Grekland till Baktrien, från Nilen till Indus kom världen under en kort tid under Alexanders eget välde; fastän han för grekerna var en makedonisk krigsherre, betraktade han sig själv som bärare av grekisk kultur. Det visade han sig också vara. Han var inte enbart erövrare utan även kolonistör. Varthelst hans härar förde honom, grundade han grekiska städer, styrda på grekiskt sätt. I dessa centra för grekiskt liv brukade de ursprungliga grekiska eller makedoniska kolonisterna sammansmälta med ortsbefolkningen. Alexander uppmuntrade sina makedonier att gifta sig med asiatiska kvinnor och tvekade inte att själv tillämpa sin lära. För säkerhets skull tog han två persiska prinsessor till hustrur.

Som stat betraktat var Alexanders rike kortlivat. Efter hans död delade hans generaler till slut området i tre delar. Det europeiska eller antigonidiska riket tillföll romarna inom föga mer än hundra år. Det asiatiska eller seleukidiska riket föll sönder och övertogs av romarna i väster och partherna och andra i öster. Egypten under ptoleméerna blev romerskt under Augustus. Men såsom bärare av grekiskt inflytande var den makedoniska erövringen mer framgångsrik. Grekisk kultur formligen rann in i Asien. Grekiska blev överallt de bildades språk och utvecklades snabbt till ett gemensamt tungomål för handel och samfärdsel, ungefär som engelskan gjort långt senare. Omkring 200 f.Kr. kunde alla tala grekiska från Herkules stoder till Ganges.

Grekernas vetenskap, filosofi och framför allt konst kom alltså att påverka österns gamla kulturer. Mynt, vaser, kvarlevor av arkitektur och skulptur och i mindre utsträckning litterära påverkningar bär vittne om denna kulturella invasion. På samma sätt utövade östern ett nytt inflytande på västern. Detta var emellertid något av ett steg tillbaka, ty vad som tycks ha fångat grekernas intresse mer än något annat var den babyloniska astrologin. Trots all vetenskaplig och teknisk expansion var den hellenistiska tiden mycket mer vidskeplig än den klassiska tiden hade varit. Samma sak håller åter på att hända under våra egna ögon. När jag var ung, var astrologin en tummelplats för ett fåtal stollar. I dag är denna åkomma mäktig nog att förmå dem som behärskar populär pressen att ägna spaltutrymme åt vad som står i stjärnorna. Kan ske är detta inte så underligt, ty tills romarna kom var hela den hellenistiska perioden hämningslös, instabil och otrygg. De krigande partiernas legosoldater hemsökte landsbygden tid efter annan. Politiskt saknade Alexanders nya städer stabiliteten hos de äldre kolonier som hade traditionella förbindelser med sin hemstad. I tidens allmänna klimat saknades trygghetskänsla. Våldiga riken hade fallit, deras efterträdare slogs om makten i ständig växling. Tingens förgänglighet trängde sig på människorna på ett oförtydligt sätt.

Kulturellt möter vi en alltmer utbredd specialisering. Den klassiska tidens store män kunde såsom medlemmar av en stadsstat syssla med mångahanda uppgifter, när tillfället och omständigheterna så krävde. Den hellenistiska världens forskare begränsade sig till ett specialområde. Den vetenskapliga forskningens tyngdpunkt flyttade från Aten till Alexandria, den mest blomstrande av Alexanders nya städer, en mötesplats för lärde och författare från hela världen. Geografen Eratosthenes var en tid förste bibliotekarie vid det stora biblioteket. Euklides undervisade i matematik, lik som Apollonios, medan Arkimedes hade studerat där. Socialt höll grundvalen för en stabil tillvaro på att undergrävas genom slavbefolkningens tillväxt. En fri man hade svårt att konkurrera på områden där slavar brukade göra arbetet. Enda möjligheten var att bli legosoldat och hoppas få vara med om någon lönande plundring. Medan det grekiska inflytandets vidgade område hade gett människorna vidare vyer än stadsstatens, fanns det varken en man eller ett mål som hade styrka nog att samla de spridda resterna av Alexanders värld.

Den ständiga känslan av otrygghet medförde bristande intresse för allmänna angelägenheter och en allmän försvagning av den intellektuella och moraliska kraften. De gamla grekerna hade inte visat sig vuxna sin tids politiska problem, den hellenistiska tidens människor misslyckades också. Till slut blev det Roms organisatoriska snille som fick skapa ordning ur kaos och till senare tider förmedla grekernas kultur.

I och med att stadsstatens guldålder förgick lider den grekiska världen en allmän förlust av friskhet och livskraft. Om det finns något framträdande drag som alla de stora atenska filosoferna hade gemensamt, är det en djärv och glad inställning till livet. Världen var inget dåligt ställe att leva på, staten kunde överblickas med ett ögonkast. Som vi såg hade Aristoteles gjort detta till något utmärkande för sin idealstat.

Till följd av den makedoniska expansionen krossades denna belåtna inställning en gång för alla. Hos den tidens filosofiska strömningar återspeglas detta i en genomgående pessimism och känsla av otrygghet. Vi möter inte längre självsäkerheten hos aristokratiska medborgare som Platon.

På sätt och vis är det Sokrates död som bildar vattendelaren i den grekiska kulturen. Fastän Platons verk ännu var o gjort, håller vi faktiskt på att stiga ned på den hellenistiska kulturens lågland. Inom filosofin börjar ett antal nya riktningar framträda. Den första av dessa anknyter direkt till Antisthenes, en av Sokrates lärjungar. Hans namn är förknippat med en paradox i den eleatiska traditionen. Enligt denna är det omöjligt att göra meningsfulla uttalanden. A är lika med A, vilket är sant men inte värt att säga, eller också är A lika med B, där B inte är A, och detta måste ju vara falskt. Inte underligt att Antisthenes förlorade tron på filosofin. Under senare år vände han sitt liv i överklassmiljö ryggen och började leva vanligt folks enkla liv. Han gjorde uppror mot tidens seder och önskade återvända till ett primitivt levnadssätt, ohämmat av den organiserade statens konventioner och restriktioner.

En av hans lärjungar var Diogenes, född i Sinope, en grekisk koloni vid Svarta havet. Från honom hämtade den nya strömningen sitt namn. Diogenes levde ett lika primitivt liv som en hund, vilket förskaffade honom öknamnet "cyniker", som betyder hundaktig. Legenden berättar att han levde i en tunna och att Alexander en gång kom på besök till den berömde mannen. Den unge makedoniern bad honom uttala en önskan, så skulle den beviljas. "Stig ur ljuset", blev svaret, och Alexander blev så imponerad att han svarade: "Vore jag inte Alexander, ville jag vara Diogenes".

Kärnan i cynikernas lära var att vända ryggen åt denna världens goda och koncentrera sig på dygden som det enda som var värt att äga. Detta är tydligen ett av inslagen i Sokrates lära. Som reaktion på världshändelserna är det en något negativ inställning. Det är sant att ju mer obunden man är, desto mindre blir risken att bli sårad eller besviken. Men ur sådana källor kan ingen ytterligare inspiration väntas. Cynikernas lära växte med tiden till en vida spridd och mäktig tradition. Under 200-talet f.Kr. fick den stor folklig anslutning i hela den hellenistiska världen. Detta betyder naturligtvis endast att ett slags förgrovd cynisk lära händelsevis riktigt återspeglade tidens moraliska villkor. Det var ett slags opportunistisk inställning till livet som tog med bägge händerna när det fanns något att ta, men inte klagade när tiderna var onda, som njöt av livet när det kunde njutas, men godtog ödets nycker med en axelryckning. Det är från denna utveckling av läran som ordet "cynisk" fått sin föga smickrande bimering

En annan, ganska olikartad produkt av den filosofiska nedgångsperioden var den skeptiska riktningen....Den först filosofiske skeptikern var Pyrrhon...Efter Timon, som dog 235 f. Kr. upphörde skepticismen också att vara en oberoende skola...Efter första århundradet f. Kr. blev skepticismen åter en självständig tradition. Lukianos, satirikern på 200-talet e. Kr., och Sextus Empiricus, vars verk finns i behåll, hörde till den senare skepticismen....

Född 342 f. Kr. av atenska föräldrar, kom Epikuros vid aderton års ålder från Samos till Aten...Knappt mer än 30 år gammal grundade han en skola, som fungerade i Aten från 307 f.Kr. till hans död 270....Det centrala målet för hans lära är att uppnå ett tillstånd av ostörd frid.

Den inflytelserikaste filosofiska strömningen som blomstrade under hellenistisk tid är stoicismen. Rörelsens grundare var en fenicisk cypriot vid namn Zenon..

Den första systematiska framställningen av stoicismen sägs gå tillbaka till Krysispos (280-207 f. Kr.)...De stoiska lärorna vann terräng i Rom genom Ciceros litterära insats....

Trots att stoicismens senare företrädare filosofiskt sett är mindre betydande, har skrifter av tre av dem bevarats mycket fullständigt, och vi vet åtskilligt om deras liv. Fastän deras samhällsställning var oerhört olika, är deras filosofi ungefär densamma. Seneca, den romerske senatoren av spanskt ursprung, Epiktetos, den grekiske slaven som vann sin frihet under Nero, och Marcus Aurelius, kejsaren på 200-talet e.Kr. – allesamman skrev de etiska essäer i stoisk anda.

.....

I fråga om tänkandets grundvalar, som var ett problem som kvarstod från Platons och Aristoteles tid, utvecklade stoikerna en teori om medfödda idéer, klara och uppenbara utgångspunkter från vilka slutledningsprocessen kunde utgå. Denna uppfattning behärskade medeltidens filosofi och omfattades även av vissa moderna rationalister. Den är en metafysisk hörnsten i Cartesius metod. I sin syn på människan var den stoiska läran generösare än den klassiska tidens teorier. Vi minns kanske att Aristoteles hade gått så långt att han medgav att en grek inte borde vara slav under en landsman. Stoicismen anknöt till Alexanders praxis och hävdade att alla människor i viss mån var jämlikar, detta trots att slaveriet under kejsartiden förekom i större omfattning än någonsin tidigare. Stoicismen utvecklade denna tankegång och framhöll skillnaden mellan naturrätten och staternas lagar. Med naturlig rätt menas här vad en människa är berättigad till just på grund av sin mänskliga natur. Läran om naturrätten utövade ett visst välgörande inflytande på romersk lagstiftning och mildrade deras lott som saknade fulla medborgerliga rättigheter. Av liknande skäl återupplivades den efter renässansen i kampen mot föreställningen om kungars gudomliga rätt.

Medan Grekland hade varit världens intellektuella vapensmedja, var landet oförmöget att överleva som fri och självständig nation. Å andra sidan spred sig Greklands kulturella traditioner vida omkring och satte förblivande spår efter sig, i varje fall i västerländsk kultur. Mellersta östern helleniserades genom Alexanders inflytande; i väster blev Rom bäraren av det grekiska arvet.

Kontakten mellan Grekland och Rom uppstod först genom Syditaliens grekiska kolonier. Politiskt sett hade Alexanders fälttåg inte oroat länderna väster om Grekland. I början av den hellenistiska perioden var de båda stora makterna i detta område Syrakusa och Kartago. Bägge tillföll Rom under 200-talet till följd av de två första puniska krigen. Spanien annekterades under dessa operationer. 100-talet bevitnade erövringen av Grekland och Makedonien. Ett tredje puniskt krig slutade med att staden Kartago helt jämnades med jorden 146. Samma år fick Korint samma behandling av de romerska legionerna. Sådana godtyckligt hänsynslösa förstörelsemetoder utgjorde närmast undantag och mötte kritik då liksom senare. I detta avseende håller vår egen tid snabbt på att glida tillbaka i barbari.

Under första århundradet f.Kr. utökades Roms område med Mindre Asien, Syrien, Egypten och Gallien, medan Britannien föll under första århundradet e.Kr. Dessa successiva erövringar var inte en följd rätt och slätt av äventyrlust. De betingades av strävan efter en naturlig gräns, som utan alltför stora offer kunde hållas mot infall av fientliga stammar utanför. I början av kejsartiden hade detta mål nåtts: i norr begränsades Roms länder av två stora floder, Rhen och Donau. I öster låg Eufkrat och arabiska öknen, i söder Sahara och i väster oceanen. Inom denna ram levde det romerska riket i relativ fred och stabilitet under vår tideräknings första två sekler.

Politiskt hade Rom börjat som en stadsstat, som på många sätt liknade Greklands. En sagotid under etruskiska kungar följdes av en republik, dominerad av en aristokratisk härskande klass som kontrollerade senaten. När staten växte i storlek och betydelse blev författningsändringar i demokratisk riktning oundvikliga. Medan senaten behöll en stor del av makten kom folkförsamlingen att företrädas av tribuner, som hade ett ord med i laget i stats angelägenheter. Även konsulatet blev till slut

öppnat för män av icke-aristokratiskt ursprung. Till följd av erövringar och expansion tjänade de styrande familjerna emellertid väldiga förmögenheter, medan de små självägande bönderna drevs bort från jorden genom användningen av slavarbete på storgods, vilkas ägare bodde på annat håll. Senaten blev sålunda högsta maktinnehavare. En folklig demokratisk rörelse, ledd av bröderna Gracchus mot slutet av 100-talet f.Kr., hade inte framgång, och en rad inbördeskrig ledde slutligen till kejsardömets införande. Octavianus, Julius Caesars adoptivson, återställde slutligen ordningen, fick titeln Augustus och härskade som kejsare, även om de demokratiska institutionerna formellt bibehölls.

I ungefär tvåhundra år efter Augustus död 41 e.Kr. levde romarriket i stort sett i fred. Visserligen förekom inre oro och förföljelser, men de tog sig inte sådana proportioner att de skakade kejsardömets grundvalar. Krig pågick utefter gränserna, men Rom levde ett lugnt, ordnat liv.

Till slut började armén själv utnyttja sin makt, som den använde till att utpressa guld i gengäld för sitt benägna bistånd. På så sätt kom kejsarna på tronen med militärt stöd och föll likaså, så snart detta stöd upphörde. Till en tid avvärdades en katastrof genom energiska insatser av Diocletianus (286-305) och Konstantin (312-337), men vissa av de vidtagna krisåtgärderna bidrog bara att påskynda förfallet. Germanska legosoldater i stort antal kämpade på kejsarrikets sida. Detta visade sig till slut bli en av orsakerna till dess fall. Barbarfurstar, skolade i krigets konst genom tjänstgöring i Roms legioner, började till slut misstänka att dessa deras nyförvärvade talanger kunde användas fördelaktigare, om de utnyttjade dem för sina egna intressen i stället för till gagn för sina romerska herrar. Knappa hundra år senare föll staden Rom för goterna. En del av forntidens kulturarv överlevde emellertid tack vare kristendomen, som under Konstantin hade upphöjts till officiell statsreligion. I den mån intränglingarna omvände sig, förmådde kyrkan i viss utsträckning bevara kunskapen om grekisk kultur. Det östromerska riket drabbades av ett liknande öde. Där påbjöd de muselmanska intränglingarna sin egen religion och förmedlade genom sin egen kultur Greklands traditioner till västern.

Kulturellt är Rom nästan helt och hållet efterbildande. I sin konst, arkitektur, litteratur och filosofi imiterar den romerska världen mer eller mindre framgångsrikt Greklands stora förebilder. Likafullt finns det ett område där romarna lyckades fastän Grekland och själva Alexander hade misslyckats: samhällsstyrelse, lag och förvaltning i stor skala. Här utövade Rom ett visst inflytande på grekiskt tänkande. Vi såg tidigare att när det gällde politik hade den klassiska tidens greker varit ur stånd att komma längre än till stadsstatens ideal. Rom däremot hade större vyer, och detta imponerade på historikern Polybios, en grek född omkring år 200 f.Kr. som råkat i romersk fångenskap. Liksom stoikern Panaitios tillhörde han en krets litterater, som hade samlats kring Scipio d.y. Utom denna politiska påverkan förmådde Rom inte presteras något som kunde ge grekiska tänkare nya impulser. Ehuru förintat som nation, segrade Grekland på kulturens område över sina romerska erövrare. Bildade romare talade grekiska, liksom bildade européer till nyligen talade franska. Akademin i Aten lockade den romerska adelns söner. Cicero studerade där. På alla områden övertogs Greklands normer, och i många avseenden är Roms alster bleka kopior av grekiska original. Särskilt den romerska filosofin är ytterligt fattig på originella tankar.

Inslaget av vanvördighet och nyfikenhet i den grekiska traditionen bidrog i förening med den hellenistiska tidens allmänna förfall att något mildra de gamla romerska dygderna, i synnerhet när stora rikedomar i samband med rikets expansion började strömma in i landet. Det äkta grekiska inflytandet försvagades och koncentrerades till ett fåtal individer, särskilt bland staden Roms aristokrati. De icke-grekiska inslagen i den hellenistiska kulturen blev å andra sidan med tiden starkare. Östern bidrog, som vi tidigare konstaterat, med ett inslag av mysticism, som på det hela taget var mindre framträdande i grekisk kultur. På detta sätt svepte religiösa inflytelser från Mesopotamien och ännu längre bort genom Västerlandet och framkallade en väldig synkretistisk jäsningsprocess, ur vilken kristendomen slutligen steg fram som segrare. Samtidigt uppmuntrade den mystiska strömningen spridningen av allsköns vidskepelse i tro och sedvänjor. När människorna blev mindre nöjda med sin jordiska lott och mindre säkra på sin egen makt vann oförnuftets krafter mark. Riket åtnjöt visserligen två århundradens fred, men Pax Romana var ingen tid av nyskapande intellektuella insatser. Filosofin, i den mån den fanns,

gick i stoisk anda. Politiskt var detta ett framsteg över de stora klassiska tänkarnas småstatsidéer, ty stoicismen predikade människornas broderskap. Med Rom som den kända världens härskare i flera sekler fick denna stoiska uppfattning gripbar innebörd. Romarriket betraktade naturligtvis på sitt sätt världen bortom dess gränser precis lika nedlåtande som de grekiska statsstaterna hade gjort. Det förekom vissa kontakter med Fjärran östern, men inte nog för att det skulle gå upp för Roms medborgare att det fanns andra stora kulturer, som helt enkelt inte kunde avfärdas som barbariska. Trots sin större vidsyn led alltså Rom av samma högfärd som sina kulturella förfäder grekerna. Denna närsynthet ärvdes t.o.m. av kyrkan, som kallade sig katolsk eller universell, fastän det i östern fanns andra stora religioner, vilkas etik var minst lika högt utvecklad som den kristna. Människorna drömde alltså om en världsstat och en världskultur.

Roms främsta roll har alltså varit att förmedla en kultur som var äldre och högre än dess egen. Detta lyckades tack vare den romerska förvaltningens organisatoriska snille och rikets sociala sammanhållning. Återstoderna av det väldiga nätet av vägar genom alla romerska områden påminner oss om denna stora organisatoriska insats. Roms expansion sörjde för att en stor del av Europa kunde fortsätta att i mångt och mycket fungera som kulturell enhet, trots nationella motsättningar och fejder som uppstod i senare tid. Inte ens barbarinvasionerna kunde ohjälpligt förrinta denna kulturella grundval. I öster blev Roms inflytande mindre varaktigt. Anledningen härtill var de erövrade muhammedanska arabernas vitalitet och kraft. Medan inträngingar i väster uppsögs i en tradition som hade Rom att tacka för mycket, blev Mellersta östern nästan fullständigt omvänd till erövrarnas religion. Men västern har araberna att tacka för mycket av sin kunskap om grekerna, som förmedlades till Europa av muhammedanska tänkare, särskilt via Spanien.

I Britannien, som var romerskt i tre århundraden, tycks de anglosachsiska invasionerna ha åstadkommit en fullständig brytning med romersk tradition. Till följd härav lyckades den romerska juridikens stora tradition, som överlevde överallt eljest i Västeuropa där Rom hade härskat, inte få fast fot i Britannien. Engelsk sedvanerätt har till denna dag förblivit anglosaxisk. Inom filosofin har detta fått en intressant följd, som förtjänar uppmärksamhet. Medeltidens skolastiska filosofi står i nära samband med juridiken, och den filosofiska kasuistiken hade sin motsvarighet i en sträng och formell träning i den gamla romerska traditionen. I England, där anglosachsarnas rättsliga traditioner förhärskade, har filosofin, till och med under den skolastiska periodens glanstid, oftast varit mera empiriskt inställd.

De synkretistiska tendenser som under kejsartiden verkade på religionens område åtföljdes av en liknande utveckling inom filosofin. Allmänt talat var stoicismen filosofins huvudådra under det tidigare kejsardömet, medan Platons och Aristoteles ljusare läror i någon mån undanträngdes. På 200-talet trängde emellertid en ny tolkning av den gamla etiken i den stoiska lärans belysning i förgrunden, en förändring som väl överensstämde med tidens allmänna förhållanden. Denna blandning av olika teorier kom att kallas nyplatonism och skulle utöva ett stort inflytande på den kristna teologin. Den är på sätt och vis en bro från antiken till medeltiden. Med den slutar forntidens filosofi, medan medeltidens tänkande utgår från denna punkt.

Nyplatonismen uppstod i Alexandria, mötesplatsen för öst och väst. Här samlades religiösa inflytelser från Persien och Babylon, återstoder av egyptiska riter, en stark judisk församling som utövade sin egen religion, kristna sekter, och till allt detta en allmän bakgrund av hellenistisk kultur. Den nyplatoniska skolan sägs ha grundats av Ammonios Sakkas, om vilken föga är känt. Den mest betydande av hans lärjungar var Plotinos (204-270), den störste av de nyplatoniska filosoferna. Han föddes i Egypten och studerade i Alexandria, där han bodde till 243.....

Kärnpunkten i Plotinos metafysik är hans lära om trefalden. Den består av det Enda, Nous och Själén, i nu nämnd ordning av prioritet och beroende. Innan vi ingår på detta må det påpekas, att trots allt inflytande denna teori utövat på teologin är den inte själv kristen utan nyplatonisk. Origenes, en samtida till Plotinos som hade studerat under samme lärare, var kristen och framlade också en trefaldslära.....

Vi har nu nått slutet av vår översikt över den antika filosofin. Vår genomgång har spänt över nästan nio sekler, från Thales tid till Plotinos. Om vi drar gränslinjen här, betyder detta inte att det inte har funnits senare tänkare, som med rätta kan betraktas såsom bärare av antikens traditioner. I viss mån gäller detta faktiskt om all filosofi. Det är inte desto mindre möjligt att upptäcka vissa viktiga punkter, där kulturtraditionens utveckling bryts. En sådan punkt nås med Plotinos. Från och med nu kommer filosofin, åtminstone i västern, under kyrkans vingar. Detta förblir sant även om det finns undantag, såsom Boëthius. Samtidigt bör man hålla i minnet, att när Rom föll fortlevde en filosofisk tradition, fri från religiösa band, i rikets östra delar, först under bysantiskt och sedan under muhammedanskt välde.

När man ser tillbaka över den antika världens filosofiska strävanden, blir man slagen av den grekiska tankens utomordentliga förmåga att ta fasta på allmängiltiga problem. Platon har sagt att filosofins begynnelse är undran, och denna förmåga att gripas av undran och häpnad ägde forntidens greker i ovanlig grad. Utredning och forskning i allmän mening är en av de stora grekiska uppfinningar som danat västerlandet. Det är naturligtvis alltid ogrannlaga att göra jämförelser mellan olika kulturer. Men om man skulle karakterisera den västerländska traditionen i en enda kort sats, skulle man nog kunna säga att den bygger på en intellektuell etik som väsentligen är grekisk. Det andra huvuddraget i den grekiska filosofin är att den från början eftersträvar offentlighet. Dess sanningar, sådana de nu är, gör inte anspråk på outsäglighetens sken. Från början läggs stor vikt vid språkbruk och meddelelseförmåga. Det finns visserligen också några mystiska inslag, och detta redan ganska tidigt. Den pythagoreiska mystiken går som en röd tråd genom hela den antika filosofins utveckling. Men på sätt och vis är denna mystik i verkligheten något för själva forskningen främmande. Då tenderar den snarare att påverka den forskande andens etik. Först när förfallet sätter in, får mystiken en viktigare roll. Såsom vi antydde vid behandlingen av Plotinos, står mysticismen i motsats till den grekiska filosofins anda.

Ett av de främsta problem inför vilket antikens tänkare stod i mycket allvarligare mening än våra dagars kom sig av att medan vi nu för tiden kan falla tillbaka på det förflutnas traditioner, fanns inget sådant stöd för Greklands äldre filosofer. Vi hämtar till stor del vår filosofiska, vetenskapliga och tekniska ordsfatt ur klassiska källor, utan att till fullo förstå vad de betyder. För den grekiske forskaren framstod allt från början som ogjort. Nya sätt att tala måste präglas och ett fackspråk uppfinnas, uppbyggt av det material vardagsspråket tillhandahöll. Därför tycker vi ibland att deras uttryckssätt är valhänta, men vi måste minnas att de ofta trevar efter uttryck, då de nödvändiga redskapen ännu var ofärdiga. En viss tankeansträngning krävs för att försätta sig tillbaka i en sådan belägenhet. Det är liksom om vi måste bedriva filosofi och naturvetenskap på anglosachsiska, avskurna från grekiska och latin.

Från den tid dit vi nu nått fram ända till lärdomens renässans och den moderna vetenskapens uppkomst på grundval av en återgång till de första källorna måste tolv sekler förflyta. Det är kanske färfängt att fråga, varför denna period av hämmad utveckling måste inträffa. Varje försök att besvara den frågan måste bli en grov förenkling. Ändå finns det inget tvivel om att Greklands och Roms tänkare inte lyckades utveckla en hållbar politisk teori.

Om grekernas misslyckande hade berott på en viss högfärd på grund av överlägsen intellektuell utrustning, misslyckades romarna av ren brist på fantasi. Denna sinnets tyngd avslöjar sig på olika sätt, inte minst i kejsartidens monumentalarkitektur. Skillnaden mellan grekisk och romersk anda skulle kunna symboliseras genom att ställa ett grekiskt tempel sida vid sida med en sen romersk basilika. I romerska händer blir Greklands intellektuella arv någonting åtskilligt mindre subtilt och elegant.

Greklands filosofiska tradition är framför allt en strävan till upp lysning och frigörelse. Den syftar ju till att befria sinnet från okunnighetens band. Den avlägsnar fruktan för det okända genom att framställa världen som någonting som är tillgängligt för förnuftet. Dess bärare är logos och dess ärelystnad att vinna kunskap under formen av det Goda. Opartisk forskning betraktas i sig själv som moraliskt god; genom den, snarare än genom religiösa mysterier, kan människor leva det goda livet. Vid sidan av forskningstraditionen finner vi en viss glättig livssyn, fri från falsk sentimentalitet. För Sokrates är det oreflekterade livet inte värt att leva.

Aristoteles anser att vad som är av vikt inte är att leva länge utan att leva väl. Något av denna friskhet går dock förlorad under hellenistisk och romersk tid, när den något mera självmedvetna stoicismen vinner terräng. Kvar står inte desto mindre att allt som är bäst i den västerländska kulturens intellektuella stomme härleder sig från den grekiska tanketraditionen.”

”Den äldsta kristendomen

På grekisk-romersk tid var filosofin, liksom i dag, i huvudsak oberoende av religionen. Filosoferna kunde naturligtvis ställa frågor som också var av intresse för dem som sysslade med religiösa ting. Men inget organiserat prästerskap hade något inflytande på eller makt över den tidens tänkare. Den mellanliggande perioden från Roms fall till medeltidens slut skiljer sig i detta avseende från både föregående och efterföljande tidevarv. Filosofin blev i västerlandet en verksamhet som blomstrade under kyrkans skydd och ledning. Det fanns flera skäl härtill. När det västromerska riket föll sönder hade de romerska gudakejsarnas funktion redan kluivits i två olika makter.

Sedan kristendomen blivit statsreligion under Konstantin, hade kyrkan övertagit allt som rörde Gud och religionen och överlätit åt kejsaren att sköta världsliga angelägenheter. Kyrkans auktoritet förblev i princip obestridd, fastän den gradvis försvagades, tills reformationen undergrävde dess makt genom att hävda att människans förhållande till Gud var personligt. Därefter blev kyrkorna redskap för de framväxande nationalstaterna.

Medan världsliga bildningstraditioner levde kvar till en tid i det gamla rikets centrala delar, hade den barbariska nordnorden ingenting att falla tillbaka på. Läskunnigheten blev därför något som ute slutande kännetecknade kyrkans män, "klerkerna". Vad som levde kvar av det förflutnas traditioner bevarades av kyrkan, och filosofin blev en kunskapsgren med uppgift att försvara kristendomens och dess väktares herravälde. Så länge som kyrkans trossatser i stort sett godtogs, uppnådde och bevarade den en ställning av makt och rikedom. Men det fanns andra traditioner som strävade att ta överhand – de gamla romerska traditioner, vilkas förfall från början hade skänkt kyrkan dess ledarställning, och de nya germanska traditioner, som gav upphov till den feodala aristokrati som ersatte det gamla rikets politiska organisation. Ingen av dessa företräddes emellertid av någon genomtänkt samhällsfilosofi, och inte minst av detta skäl var de ur stånd att framgångsrikt trotsa kyrkans makt. Den romerska traditionen började åter steg för steg hävda sig från och med den italienska renässansen på 1300-talet, och den germanska traditionen bröt igenom med reformationen på 1500-talet. Men under medeltiden förblev filosofin intimt knuten till kyrkan.

Samtidigt som gudakejsaren ersattes av två makter—påven som Guds ställföreträdare å den ena och kejsaren å den andra sidan— trädde flera andra latenta motsättningar i dagen. Först och främst den påtagliga motsatsen mellan latinskt och germanskt. Kyrkans makt förblev latinsk, medan riket tillföll de barbariska intränglingarnas germanska ättlingar. Ända tills det störtade samman under Napoleons angrepp, kallades det "det heliga romerska riket av tysk nation". Sedan har vi klyftan mellan präster och lekmän. De förra var den rätta trons väktare, och eftersom kyrkan lyckades motstå olika kätteriers angrepp, i varje fall i väster, stärktes prästerskapets ställning i hög grad. Några av de första kristna kejsarna hade haft sympatier för arianismen, men till slut segrade ortodoxin. Vidare har vi kontrasten mellan Guds rike och de olika jordiska rikena. Källan till allt detta finns i evangeliet, men det fick större direkt betydelse efter Roms fall. Även om barbarerna kunde förstöra staden, kan Guds stad inte skövlas. Slutligen har vi motsättningen mellan anden och köttet. Denna är av mycket äldre ursprung och går tillbaka på Sokrates teorier om kropp och själ. I sin nyplatoniska form fick dessa begrepp central betydelse i Paulus version av den nya religionen. Det är ur denna källa som den äldsta kristendomens asketism hämtade sin inspiration.

Detta är i grova drag den värld i vilken det som vi för korthetens skull kan kalla den katolska filosofin utvecklades. Den nådde sin första mognad hos Augustinus, som var mest påverkad av Platon, och kulminerade i Thomas av Aquino, som satte kyrkans lära på den aristoteliska grundval som dess främsta apologeter sedan dess försvarat. Eftersom denna filosofi är så intimt knuten till kyrkan måste en redogörelse för dess utveckling och inflytande på senare tider innefatta historiska data i en utsträckning som vid första påseendet kan förefalla mer än rimlig. Men någon kännedom om dessa händelser är nödvändig, om vi skall förstå tidevarvets anda och filosofi.

Kristendomen, som kom att behärska västerlandet, är en avläggare av judarnas religion med vissa grekiska och österländska inslag.

Med judendomen delar kristendomen uppfattningen att Gud har sina favoriter, fastän de utvalda naturligtvis inte är desamma i båda fallen. Bägge religionerna har samma syn på historien, som börjar med en gudomlig skapelse och rör sig mot något gudomligt mål. Det rådde visserligen delade meningar om vem som var Messias och vad han skulle uträtta. För judarna var Frälsaren den som skulle komma och bringa dem seger här på jorden, medan de kristna såg honom i Jesus av Nasaret, vars rike dock inte var av denna världen. På samma sätt övertog kristendomen det judiska rättfärdighetsbegreppet som en vägledande princip att bistå med människorna, och även kravet på en lärobyggnad. Både den senare judendomen och kristendomen omfattar den väsentligen ny platoniska tanken på en annan värld. Men medan den grekiska teorin är filosofisk och inte så lätt att fatta för alla, gick den judiska och kristna uppfattningen mera ut på en hinsides uppgörelse, då de rättfärdiga skulle komma till himlen och de onda brinna i helvetet. Inslaget av vedergällning i denna lära gjorde den allmänt begriplig.

För att förstå hur dessa trosföreställningar uppstod måste vi komma ihåg att Jahve, judarnas gud, i början först och främst var en gud för en semitisk stam och skyddade sitt eget folk. Utom honom fanns det andra gudar som styrde andra stammar. Vid denna tid finns det ingen antydning om en annan värld. Israels Herren Gud ledde sin stams jordiska öden. Han är en nitälskande gud och tål inte att hans folk har andra gudar jämte honom. De gamla profeterna var politiska ledare, som använde mycken tid på att utrota dyrkan av andra gudar av fruktan att ådra sig Jahves misshag och sätta judarnas sociala sammanhållning på spel. Denna nationalistiska stamprägel hos den judiska religionen stegrades av en rad nationella olyckor. 722 f.Kr. föll Israel, det norra riket, under assyrierna, som deporterade flertalet av dess innevånare. 606 intog babylonierna Nineve och krossade det assyriska riket. Det södra riket, Juda, erövrades av den babyloniske kungen Nebukadnesar, som intog Jerusalem 586, brände templet och bortförde judar i stort antal till fångenskap i Babylon.

Inte förrän året efter att Cyrus, persernas kung, hade intagit Babylon 538, tilläts judarna återvända till Palestina. Det var under den babyloniska fångenskapen som religionens dogmer och nationella prägel hårdnade. Eftersom templet var förstört, måste judarna avstå från offerriter. En stor del av deras religions alltjämt bestående läror återgår på denna period.

Från denna period härleder sig också den judiska förskingringen. Alla återvände nämligen inte till sitt hemland. De som gjorde det levde vidare som en jämförelsevis betydelselös teokratisk stat. Efter Alexander lyckades de något så när hävda sig under de långvariga tvisterna mellan seleukidernas Asien och ptoleméernas Egypten. En talrik judisk befolkning växte fram i Alexandria och blev snart helt helleniserad, utom i sin religion. De hebreiska skrifterna måste därför översättas till grekiska, vilket gav upphov till Septuaginta, så kallad eftersom enligt legenden sjuttio översättare åstadkom identiska texter oberoende av varandra. Men när den seleukidiske kungen Antiokos IV försökte hellenisera judarna med våld under första hälften av andra århundradet f.Kr., gjorde de uppror under ledning av Mackabeerna. Med stort mod och uthållighet kämpade judarna för rätten att dyrka Gud på sitt eget sätt. De vann till slut, och Mackabeernas familj härskade som överstepräster. Denna härskarätt kallas Hasmoneernas dynasti och satt vid makten till Herodes tid.

Det var till stor del Mackabeernas framgångsrika motstånd som, vid en tid då judarna i förskingringen raskt höll på att helleniseras, säkerställde den judiska religionens fortbestånd och därmed tillhandahöll de förutsättningar utan vilka kristendomen och senare islam inte kunde ha uppstått. Det var också vid denna tid som tanken på en annan värld hinsides smyger sig in i den judiska religionen, eftersom händelserna under upproret hade visat, att undergång här på jorden ofta först drabbar just de dygdigaste. Under första århundradet f.Kr. utvecklades under hellenistisk påverkan vid sidan av ortodoxins makt en åtskilligt mildare strömning, vilken i sina läror förebådar den etiska omvärdering som evangeliernas Jesus genomför. Urkristendomen är i själva verket reformerad judendom, precis som protestantismen i början var en reformrörelse inom kyrkan.

De irrlärliga judiska sekter som bildade den första urkristenheten avsåg från början inte att den nya läran skulle vända sig till icke-judar. I sin exklusivitet bevarade dessa första kristna de gamla traditionerna. Judendomen har aldrig sökt omvända utomstående och kunde inte heller nu i reformerad form vinna anslutning, så länge som omskärelse och rituella regler om födan upprätthölls. Kristendomen kunde ha förblivit en sekt av irrlärliga judar, om inte en av dess anhängare hade tagit sig för att bredda basen för medlemskap. Paulus från Tarsos, en helleniserad jude och kristen som avlägsnade dessa yttre hinder, gjorde kristendomen godtagbar för alla.

För romarrikets helleniserade medborgare gick det likväl inte an att Kristus skulle vara son till judarnas gud. Denna fläck avlägsnades av gnosticismlen, en synkretistisk rörelse som uppstod samtidigt som kristendomen. Enligt gnosticismlen skapades sinnenas materiella värld av Jahve, en lägre gudomlighet som råkat i tvist med den högste guden och därefter ägnade sig åt vad ont var. Till slut kom den högste gudens son och levde bland människorna i dödlig skepnad för att kullkasta Gamla testamentets falska lära.

Detta var, plus en dosis Platon, gnosticismlens innehåll. Den förenar inslag av grekisk legend och orfisk mysticism med kristna läror och andra österländska inflytanden, som den avrundar med en eklektisk blandning av filosofi, mest Platon, och stoicism. Den manikeiska varianten av gnosticismlen gick så långt att den satte likhetstecken mellan å ena sidan ande och materia och å den andra gott och ont. I sitt förakt för de materiella tingen gick den längre än stoikerna någonsin hade vågat. De förbjöd förtärandet av kött och fördömde könsliv i vilken som helst form som en alltigenom syndig sak. Eftersom de levde kvar i flera århundraden tycks det rimligt att dra slutsatsen att dessa stränga läror inte tillämpades med fullständig framgång.

De gnostiska sekterna blev mindre betydelsefulla efter Konstantin, men utövade fortfarande ett visst inflytande. Dokerikerna lärde att det inte var Jesus som blev korsfäst utan någon spöklrik ställföreträdare. Man kommer här att tänka på offret av Ifigenia i den grekiska mytologin. Muhammed, som medgav att Jesus var profet, fastän inte lika stor som han själv, omfattade senare dokerikernas uppfattning.

Allt eftersom kristendomen blev säkrare i sadeln, blev dess avoghet mot Gamla testamentets religion fränare. Den ansåg att judarna hade vägrat att erkänna den Messias som de gamla profeterna hade bebådat och därför måste vara onda. Från och med Konstantin blev antisemitismlen en vedertagen form av kristet nit, ehuru det religiösa motivet i verkligheten inte var det enda. Det är märkligt att kristendomen, som hade lidit fruktansvärd förföljelse, när den själv en gång kom till makten skulle vända sig med samma ursinne mot en minoritet, som var precis lika fast i sin tro.

I ett avseende tog den nya religionen en ny och märklig vändning. Judarnas religion är på det hela taget mycket enkel och oteologisk.

Denna rättframhet finns kvar ännu i de synoptiska evangelierna, men hos Johannes möter vi en början till den teologiska spekulatlon, som ständigt växte i betydelse allteftersom kristna tänkare försökte passa in grekernas metafysik inom ramen för sin egen nya tro. Här gäller det inte längre helt enkelt gudamänniskan Kristus, "den smorde", utan hans teologiska roll som Ordet, ett begrepp som via stoikerna och Platon går tillbaka till Herakleitos. Denna teologiska tradition fick sitt första systematiska uttryck i Origenes verk; han levde i Alexandria 185-254. Han hade studerat under Ammonios Sakkas, Plotinos lärare, med vilken han har mycket gemensamt. Enligt Origenes är Gud ensam okroppslig i alla sina tre aspekter. Han hyllar den gamla sokratiska läran att själen existerar fristående före kroppen, i vilken den tar sin boning vid födseln. För detta liksom för uppfattningen att alla till slut skall bli frälsta skulle han senare bli betraktad som kättare. Men han kom på kant med kyrkan redan under sin livstid. I sin ungdom hade han oförsiktigt nog vidtagit extrema försiktighetsåtgärder mot köttets svaghet genom att kastrera sig, en utväg som kyrkan inte gillade. Sålunda stympad, kunde han inte längre duga för prästämbetet, fastän det i denna fråga har rätt vissa delade meningar.

I sin bok *Mot Celsus* svarar Origenes utförligt Celsus, vars bok mot de kristna inte bevarats. Här möter vi för första gången det apologetiska resonemang som framhäver Skriftens gudomliga inspiration. Det faktum att tron har ett socialt värdefullt inflytande på sina anhängare återopas bland annat som bevis för trons sanning. Detta är en pragmatisk uppfattning, som framförs av en så modern tänkare som William James. Det är emellertid lätt att inse att detta argument är tveeggat. Allt beror nämligen på vad man anser vara värdefullt. Marxisterna, som inte håller med den institutionella kristendomen, kallar religionen opium för folket och skulle av pragmatiska skäl ha full rätt att göra vad de kan för att bekämpa den. Kyrkans centralisering skedde gradvis. I början valdes biskoparna lokalt av församlingens medlemmar.

Först efter Konstantin blev biskoparna i Rom allt mäktigare. Genom sin fattigvård fick kyrkan en härskara av klienter ungefär som senatorsfamiljerna i Rom tidigare hade fått. Konstantins tid präglades av lärostrider som vållade mycken oro i riket. För att få vissa av dessa frågor avgjorda använde kejsaren sitt inflytande och lät inkalla kyrkomötet i Nicea 325. Det fastslog den rätta trons normer mot arianismen. Med sådana metoder löste kyrkan i fortsättningen uppkommande lärostrider. Arius, präst i Alexandria, lärde att Gud Fader hade försteg framför Sonen, och att de två var klart skilda. Det motsatta kätteriet hävdades av Sabellius, som ansåg att de bara var två sidor av en och samma person. Den ortodoxa lära som slutligen segrade jämställer dem och anser att de är lika till sitt väsen men olika som personer. Arianismen florerade emellertid fortfarande, liksom en mångfald andra kätterier. Det ortodoxa lägrets främste förkämpe var Athanasius, biskop i Alexandria från 328 till 373. Arianismen gynnades av Konstantins efterträdare med undantag av Julianus avfallingen, som var hedning. Men med Theodosius trontillträde 379 fick ortodoxin även kejsarligt stöd.

Till det västromerska rikets sista och kristna period hör tre framstående kyrkomän som på olika sätt bidrog att stärka kyrkans makt. Alla tre blev senare helgonförklarade. Ambrosius, Hieronymus och Augustinus föddes alla med några få års mellanrum omkring 300-talets mitt. Tillsammans med påven Gregorius den store, som tillhör 500-talet, kom de att kallas kyrkofäderna.

Av de tre var endast den sistnämnde filosof. Ambrosius, en orädd förkämpe för kyrkans makt, lade grunden till det förhållande mellan stat och kyrka som rådde under hela medeltiden. Hieronymus var den förste som åstadkom en latinsk översättning av Bibeln. Augustinus spekulerade om teologi och metafysik. Katolicismens teologiska stomme fram till reformationen härstammar huvudsakligen från honom liksom de olika reformatörernas ledande principer. Luther var själv augustinermunk.

Ambrosius föddes 340 i Trier. Han uppfostrades i Rom och studerade juridik. 30 år gammal blev han landshövding i Ligurien och Emilien i Norditalien, en ställning som han innehade i fyra år. Av okänd anledning övergav han därefter det världsliga livet, men inte sin politiska verksamhet. Han valdes till biskop i Milano, som då var huvudstad i det västromerska riket. Från sin biskops stol utövade Ambrosius vidsträckt politiskt inflytande genom sitt orädda och ofta omedgörliga hävdande av kyrkans andliga överhöghet.....

Medan Ambrosius främsta förtjänster låg på förvaltningens och statsvetenskapens område var Hieronymus å andra sidan en av sin tids mest framstående lärde. Han föddes 345 i Stridon, nära dalmatiska gränsen. Aderton år gammal for han till Rom för att studera. Efter några års resor i Gallien slog han sig ned i Aquileia nära sin hemstad. Efter ett bråk reste han till östern och tillbringade fem år som eremit i syriska öknen. Sedan for han till Konstantinopel och tillbaka till Rom, där han stannade från 382 till 385.

Genom sitt sätt att leva blev Hieronymus en mäktig pådrivande faktor i munkväsendet, som vid denna tid vann i styrka. Hans eget följe av romerska lärjungar, som följde honom till Betlehem, upprättade fyra kloster där. Liksom Ambrosius var han en stor brevskrivare, ofta till unga damer som han förmanade att hålla sig till dygdens och kyskhetens stig. När Rom plundrades av inträngande goter 410, tycks hans inställning ha varit resignerad, och han förblev mera upptagen av att lovprisa jungfrulighetens värde än av möjligheten att vidta åtgärder för att rädda riket.

Augustinus föddes 354 i provinsen Numidien. Han fick en allt igenom romersk uppfostran och reste vid tjugo års ålder till Rom med sin älskarinna och deras unge son. Något senare finner vi honom i Milano, där han försörjde sig som lärare. I religiöst avseende var han under denna period manike. Men ständiga samvetsqual och en intrigant mor ledde honom till slut in i den ortodoxa fällan. 384 döptes han av Ambrosius. Han återvände till Asien, blev biskop i Hippo 396, vilket han förblev till sin död 430.

I hans bekännelser möter vi en färgrik skildring av hans kamp mot synden. En händelse i barndomen förföljde honom under hela livet. Episoden är ganska banal: som pojke plundrade han en gång ett päronträd i en grannes trädgård av rent okynne. Hans sjukliga upptagenhet med synden förstörde denna förseelse så att han aldrig helt kunde förlåta sig själv. Det förefaller som om det alltid skulle ha varit riskabelt att nalla av fruktträd.....

Under Teoderiks regering levde i Rom en märklig tänkare, vars liv och verk står i skarp motsats till kulturens allmänna förfall vid denna tid. Boëthius föddes i Rom omkring 480 som son till en adelsman och med goda förbindelser i senatorsklassen. Han var Teoderiks vän, och när den gotiske kungen blev Roms härskare år 500 utnämndes Boëthius slutligen till konsul 510. Hans framgång vändes senare i sin motsats. 524 blev han fångslad och avrättad, anklagad för förräderi. Det var i fångelset, medan han väntade på döden, som han skrev den bok som gjorde honom ryktbar, Filosofins tröst.....

Plundringen av Rom inledde ett tidevarv av invasioner och strid, som ledde till västromerska rikets fall och till att germanska stammar slog sig ned överallt på dess område. I norr invaderades Britannien av angler, saxare och jutar; frankiska stammar bredde ut sig i Gallien, och vandalerna gick söderut till Spanien och Nordafrika. Namnen på länder och trakter finns kvar som minnen av dessa händelser: anglerna gav sitt namn till England, frankerna till Frankrike och vandalerna till Andalusien.

Sydfrankrike ockuperades av västgoterna, och Italien erövrades av invaderande östgoter, som tidigare blivit besegrade under ett misslyckat försök att krossa det östromerska riket. Sedan slutet av 200-talet hade gotiska legosoldater slagits i romersk tjänst och hade därigenom lärt sig romarnas färdigheter och sedvänjor i krig. Riket levde vidare några år efter Roms fall och förstördes slut giltigt 476 av östgoterna under deras kung Odovakar; han regerade till 493, då han mördades på anstiftan av Teoderik, som blev östgoternas konung och härskade i Italien till sin död 526. Bakom goterna, österifrån, trängde hunnernas mongoliska stam under sin kung Attila mot väster. Ehuru tidvis i förbund med sina gotiska grannar stod de på dålig fot med dem, när Attila invaderade Gallien 451. En förenad gotisk och romersk styrka stoppade intränglingarna vid Chalons. Ett därpå följande försök att inta Rom avvärjdes genom moraliska påtryckningar som påven Leo modigt utövade. Mongolfursten dog kort efteråt och lämnade sina stammar utan den ledning de var vana vid. De härjande asiatiska ryttarnas makt försvann.

Man skulle kunna tro att dessa omvälvningar hade framkallat någon djärv reaktion från kyrkan. Men dess uppmärksamhet var uppslukad av lärostrider kring de besynnerliga frågorna om Kristi naturer. Några ansåg att han var en person med två olika sidor, den ståndpunkt som slutligen segrade. Dess främste förkämpe var Kyrillos, patriark i Alexandria från 412 till 444. Som ståndaktig och trängsint anhängare till ortodoxin visade han i praktiken sitt nit genom att uppmuntra förföljelser av den judiska församlingen i Alexandria och anstifta det brutala mordet på Hypatia, en av de få kvinnor som pryder matematikens annaler. Han blev i sinom tid kanoniserad.....

Som vi har sett var Hieronymus en stor förkämpe för munklivet. Under 500-talet upprättades kloster i Gallien och på Irland. Men den viktigaste gestalten i västerlandets munkväsen var Benedictus efter vilken Benediktinerorden uppkallats. Född 480 av adliga föräldrar, växte han upp i lyx och bekvämlighet inom den romerska adeln. Som 20-årig yngling greps han av en häftig reaktion mot sin uppväxtmiljöns traditioner och levde i tre år som eremit i en håla. 529 grundade han ett kloster på Monte Cassino. Detta blev medelpunkten för Benediktinerorden. Dess regler, som skrivits av grundaren, kräver av medlemmarna löften om fattigdom, lydnad

och kyskhet. De stränga späkningar som österlandets munkar bedrev tilltalade inte Benedictus. Deras traditioner hade tagit den kristna uppfattningen att köttet var syndigt alltför bokstavligen. Följaktligen tävlade de inbördes om vem som kunde komma längst i att vanvårda sin kropp. För sådana osunda excentriciteter satte benediktinernas regler beslutsamt punkt. Auktoriteten och makten lades i händerna på abboten, som utnämndes på livstid. Senare utvecklade de benediktinska ordnarna vissa egna traditioner, som avvek något från grundarens intentioner. Ett stort bibliotek samlades i Monte Cassino, och benediktinska lärde gjorde mycket för att bevara den klassiska bildningens kvarlevande traditioner.

Benedictus stannade i Monte Cassino till sin död 543. Omkring 40 år senare plundrade longobarderna klostret och orden flyttade till Rom. Två gånger till i sin långa historia blev Monte Cassino förstört, först av saracenerna på 800-talet och senare ånyo under andra världskriget. Dess bibliotek räddades lyckligtvis, och klostret har nu blivit helt återuppbyggt.....

Gregorius den store... räknas som den västerländska kyrkans fjärde lärofader. Han föddes 540 som ättling till romersk adel och växte upp i rikedom och lyx. Han fick den slags uppfostran som passade hans stånd, ehuru han inte lärde sig grekiska, ett förbiseende som han aldrig kunde gottgöra, trots sex års vistelse vid kejsrerliga hovet under senare år. 573 finner vi honom som stadens prefekt. Men kort efteråt tycks han ha funnit sin kallelse. Han avgick från sitt ämbete och skänkte bort sin förmögenhet för att bli benediktinermunk. Det hårda och enkla liv som omedelbart följde efter hans märkliga omvändelse skadade hans hälsa för livet. Det liv i meditation han hade längtat efter skulle emellertid inte bli hans. Hans politiska duglighet var inte bortglömd, och påven Pelagius II utsåg honom till sitt sändebud vid kejsrerliga hovet i Konstantinopel, under vilket västern ännu till namnet lydde. Från 577 till 585 vistades Gregorius vid hovet, men han misslyckades i sin huvuduppgift, som var att förmå kejsaren till krig mot longobarderna. Tiden för militärt ingripande var dock förbi. De sista försöken i den vägen under Justinianus hade medfört framgångar för ögonblicket men till slut misslyckats. Efter återkomsten till Rom tillbringade Gregorius fem år i det kloster som hade inrättats i hans forna palats. Påven dog 590. och Gregorius, som mycket skulle ha föredragit att förbli munk, valdes till hans efterträdare. Det krävdes hela Gregorius statskonst för att bemästra det svåra läge i vilket den västromerska maktens sönderfall hade försatt landet. Italien härjades av longobarderna, Afrika var skådeplatsen för strider: en svag bysantinsk guvernör, ansatt av moriska stammar, västgoter och franker krigade i Gallien, och Britannien, som avkristnats av de anglosaxiska intränglingarna, hade blivit det hedniska England. Kätterier hemsökte alltfört kyrkan, och den allmänna nivå-sänkningen hotade att undergräva de kristna principer som borde ha behärskat prästerskapets liv. Simoni praktiserades allmänt och kunde faktiskt inte effektivt avskaffas på nästan femhundra år. Gregorius fick ärva alla dessa bekymmer och svårigheter och gjorde vad han kunde för att bli herre över dem. Men själva den förvirring som härskade i västerlandet satte honom i stånd att bygga påvemakten på fastare grund än den någonsin dittills hade ägt. Aldrig tidigare hade biskopen i Rom lyckats hävda sin auktoritet så vida om kring och med så stor framgång som Gregorius. Han gjorde detta huvudsakligen genom att skriva talrika brev till präster och världsliga härskare, som brast i vad han ansåg vara deras verkliga plikter eller som gjorde sig skyldiga till orättmätigt maktmissbruk. Han utgav en bok med pastoralregler som lade grunden för den romerska överhögheten i kyrkliga angelägenheter i allmänhet. Detta kompendium skattades högt under hela medeltiden och hittade till och med vägen till östkyrkan, där det användes i grekisk översättning. Hans teologiska läror påverkade bibelstudiet i riktning mot symbolisk tolkning med bortseende från det rent historiska innehållet, vilket inte åter kom i förgrunden förrän vid renässansen.

Trots alla sina beslutsamma ansträngningar för att stärka den romerska katolicismens ställning var Gregorius en man med något trångsynt uppfattning. Inom politiken brukade han förlåta kejsrerliga övergrepp, om de gagnade hans egna intressen eller när han trodde att opposition kunde vara farlig. I jämförelse med en man som Ambrosius var han en slug opportunist. Han bidrog mycket att sprida benediktinerordens inflytande; den blev en förebild för senare klostergrundningar. Men på hans tid visade kyrkan föga respekt för världslig lärdom, och Gregorius var inget undantag från regeln.”

”Skolastiken

När Roms samlande auktoritet förföll började det västliga rikets länder sjunka ned i ett tidevarv av barbari, under vilket Europa led en allmän kulturell nedgång. De mörka århundradena, som de kallas, räknas från ungefär år 600 till år 1000. Varje försök att på detta sätt stycka upp historien i klart avgränsande fack är naturligtvis ytterst konstlat. Man bör inte fästa för stor vikt vid sådana uppdelningar; i bästa fall kan de antyda vissa allmänna drag som framträtt under perioden. Man får därför inte föreställa sig att Europa i och med 600-talet försjönk i ett mörker ur vilket det uppsteg fyra århundraden senare. För det första levde forntidens klassiska traditioner i viss mån kvar, fastän deras bestående in flytande var något osäkert och begränsat. En viss lärdom odlades i klostren, i synnerhet i avkrokar som Irland. Ändå är det inte missvisande att kalla dessa århundraden mörka, i synnerhet när de jämförs med vad som gick före och vad som kom efter. Samtidigt är det klokt att hålla i minnet, att östromerska riket inte delade detta förfall i lika mån. Kejsardömet levde kvar i Bysans, vilket ledde till att lärdomsväsendet där förblev mera världsligt än det skulle bli på många århundraden i väster. Och medan kulturen i öster tynade, steg på liknande sätt de unga och kraftfulla kulturerna i islams länder, som omfattade en stor del av Indien, Mellersta Östern, Nordafrika och Spanien, till sin högsta höjd. Ännu längre bort upplevde Kinas kultur under Tangdynastin ett av sina största litterära tidevarv.

För att förstå varför filosofin blev så nära knuten till kyrkan måste vi ge en summarisk skiss av huvuddragen i påvedömet och den världsliga maktens utveckling under den period vi här behandlar. Det berodde till stor del på det politiska tomrum som romerska kejsarrikets försvinnande kvarlämnade, att påvarna lyckades erövra sin dominerande ställning i väster. Österns patriarker, som dessutom var mera kringskurna genom kejsarmaktens tillvaro, hade aldrig gillat de anspråk biskoparna i Rom reste, och till slut gick kyrkorna i öster sina egna vägar. Dessutom hade det barbariserande inflytandet från de inträngande stammarna i väster sänkt den allmänna bildningsnivå som på romersk tid hade härskat i hela riket. Prästerskapet, som var de enda som bevarade de rester av lärdom som fanns kvar, blev härigenom en privilegierad grupp, som kunde läsa och skriva. När Europa efter några århundradens strider ingick i en något lugnare period, var det prästerna som grundade och drev skolorna. Den skolastiska filosofin fick ingen medtävlare före renässansen.

I Västeuropa styrde påvedömet under 600- och 700-talen en riskabel kurs mellan de bysantinska kejsarnas och barbarkungarnas rivaliserande politiska makt. Förbindelsen med Grekland var i vissa avseenden att föredra framför beroendet av intränglingarna. Kejsarens makt var åtminstone grundad på lag och rätt, medan de erövrande stammarnas härskare tagit makten med våld. Vidare upprätthöll riket i öster den kulturnivå som hade förhärskat när Rom var stort och höll sålunda vid liv en viss universell inställning, som stod i skarp motsats till barbarernas trånga nationalism.

Slutligen hade både goter och longobarder ännu helt nyligen omfattat arianismen, medan Bysans åtminstone var mer eller mindre rättroget, även om det vägrade att böja sig för Roms kyrkliga auktoritet.

Östromerska riket var emellertid inte längre starkt nog att hävda sin auktoritet i väster. 739 gjorde longobarderna ett misslyckat försök att erövra Rom. Som motvikt mot hotet från longobarderna försökte påven Gregorius III att värva bistånd av frankerna. De merovingiska kungar som efterträdde Klodvig hade vid det laget förlorat all verklig makt i frankerriket. Den verkliga härskaren var major domus. I början av 700-talet innehades detta ämbete av Karl Martell, som hejdade islams stigande våg i slaget vid Tours 732. Både Karl och Gregorius dog 741. Deras efterträdare, Pippin och påven Stefan III, träffade en överenskommelse. Major domus begärde av påven officiellt erkännande av kungavärdigheten och utträngde därmed merovingernas dynasti. Pippin gav i sin tur påven Ravenna, som longobarderna intagit 751, tillsammans med andra delar av Exarkatet. Detta medförde den slutliga brytningen med Bysans.

I frånvaro av en cenkal politisk makt blev påvedömet mycket mäktigare än kyrkan i öster någonsin kunde bli på sitt område. Överlåtelsen av Ravenna var naturligtvis på intet sätt en

laglig transaktion. För att ge affären ett visst sken av rättmätighet för falskade några präster ett dokument, som blev känt som Konstantins donation. Denna handling utgavs för att vara ett dekret av Konstantin, varigenom han till den Heliga stolen överförde alla områden som hade hört till Västrom. På detta sätt upprättades och hävdades påvarnas världsliga makt under hela medeltiden. Förfalskningen avslöjades inte förrän på 1400-talet.

Longobarderna försökte motstå frankernas inblandning men till slut övergick Pippins son Karl den store Alperna 774 och tillfogade de longobardiska härarna ett avgörande nederlag. Han antog titeln longobardernas kung och marscherade mot Rom, där han bekräftade sin faders donation av 754. Påvemakten var välvilligt sinnad mot honom, och han å sin sida gjorde mycket för att utbreda kristendomen på saxiskt område, ehuru hans metoder att omvända hedningar litade mer på svärdets makt än på övertalning. Vid gränsen i öster erövrade han större delen av Tyskland, men hans ansträngningar i söder att driva tillbaka araberna i Spanien var mindre framgångsrika. Hans eftertrupps nederlag 778 gav upphov till den berömda Rolandsagan.

Men Karl den store syftade högre än enbart till att befästa sina gränser. Han såg sig själv som västromerska rikets sanne arvtagare. På juldagen år 800 kröntes han till kejsare av påven i Rom. Detta betecknar början till "det heliga romerska riket av tysk nation". Den brytning med Bysans som åstadkommit de facto genom Pippins donation fullbordades sålunda genom korandet av en ny kejsare i väster. Karl den stores förevändning för detta schackdrag var något bräcklig. Bysans tron intogs vid denna tid av kejsarinnan Irene. Detta, hävdade han, stred mot kejsar maktens traditioner, och alltså var ämbetet ledigt. Genom att låta sig krönas av påven kunde Karl den store fungera som caesarernas laglige efterträdare. Samtidigt blev påvestolen härigenom nära förbunden med kejsarmakten, och ehuru styvnackade kejsare i fortsättningen kunde avsätta och tillsätta påvar efter behag, måste påven alltjämt bekräfta kejsaren i hans ämbete genom att sätta kronan på hans huvud. Den världsliga och andliga makten sammankopplades sålunda i ett skickesedigt ömsesidigt beroende. Slitningar var naturligtvis oundvikliga, och påven och kejsaren var inbegripna i en ständig dragkamp med växlande utgång. Ett av de viktigaste tvistefråna var frågan om tillsättandet av biskopar, varom vi senare skall tala. Frammot 1200-talet fann de stridande parterna att en kompromiss inte längre var möjlig. Ur den följande kampen framgick påvestolen som segrare, men endast för att förlora sitt mödosamt förvärvade övertag genom de tidigare renässanspåvarnas sjunkade moraliska nivå. Samtidigt frigjorde uppkomsten av nationella kungadömen i England, Frankrike och Spanien nya krafter, vilka undergrävde den enhet som hade levat kvar under kyrkans andliga ledarskap. Kejsardömet fortlevde fram till Napoleons erövring av Europa, medan påvedömet finns kvar till denna dag, ehuru dess dominans bröts genom reformationen.

Så länge Karl den store levde gav han påvarna välkommet beskydd; de i sin tur var noga med att inte korsa hans planer. Han var själv analfabet och fri från fromhet, men hade ingenting emot lärdom eller fromt levnadssätt hos andra. Han uppmuntrade en litterär blomstring och beskyddade lärda män, fastän hans egna nöjen var av mindre bokligt slag. Vad en strängt kristen livsföring beträffar, ansågs den nyttig för hans undersåtar men fick inte för mycket genera livet vid hovet.

Under Karl den stores efterträdare försvagades kejsarmakten, i synnerhet när Ludvig den frommes tre söner delade sina domäner sins emellan. Ur dessa händelser utvecklades den klyfta som i senare tid vållat fiendskap mellan tyskar och fransmän. Under tiden vann påvemakten i styrka, när kejsarmakten förlorade den i världsliga tvister. Samtidigt måste Rom hävda sin auktoritet genom biskopar vilka, som vi sett, hade varit mer eller mindre oberoende inom sitt eget område, i synnerhet om de befann sig på avstånd från den centrala maktens säte. I frågan om biskoparnas tillsättande lyckades påven Nikolaus I (858-67) i stort sett hävda den romerska auktoriteten. Likafullt var hela frågan något om stridd inte bara från den världsliga maktens sida utan även inom själva kyrkan. En klok och beslutsam biskop kunde hålla stånd mot en påve som saknade dessa egenskaper. I alla händelser slappnade den påvliga makten på nytt, när Nikolaus dog.

På 900-talet förvaltades påvedömet av Roms aristokrati. Staden hade försjunkit i barbari och kaos till följd av upprepade härjningar, framkallade av striderna mellan bysantinska,

longobardiska och frankiska arméer. I hela västerlandet gjordes rättsförhållandena otrygga av självhärliga vasaller, som deras feodalherrar inte kunde hålla i tygeln. Varken kejsaren eller franske kungen kunde utöva någon effektiv kontroll över sina bråkiga baroner. Härjande skaror av ungrare intog en del italienskt område i norr, medan vikingarnas härnadståg spred skräck och förstörelse längs Europas kuster och floder. Normanderna fick till slut en landremsa i Frankrike och omfattade i gengäld kristendomen. Hotet från saracenernas välde i söder, som hade ökats under 800-talet, avärjdes när Östrom besegrade intränglingarna vid floden Garigliano vid Neapel 915, men de kejsarliga styrkorna var för svaga för att åter härska i väster, såsom hade försökts på Justinianus tid. I denna allmänna förvirring förlorade påvemakten, som måste lyda egensinniga romerska adelsmäns nycker, inte bara de rester av inflytande den dittills kan ha haft på östkyrkans angelägenheter, utan fick också se sin överhöghet över prästerskapet i väster tyna bort, medan de lokala biskoparna åter hävdade de sitt oberoende. Häri lyckades de emellertid inte, ty även om banden med Rom kunde slappna, blev beroendet av lokala världsliga makthavare större. Karaktären hos många av innehavarna av Petri stol under denna period var inte heller sådan att den kunde hejda störtvägen av både samhällslig och moralisk upplösning.

Med 1000-talet nalkades de stora folkförflyttningarna sitt slut. Det yttre hotet från islam hade avärjts. Från och med nu övergår västerlandet till offensiven.

På det fjärran Irland levde kunskapen i grekiska kvar vid en tid då den hade blivit bortglömd på de flesta andra håll i väster. Irlands kultur blomstrade, medan västerlandet i stort genomlevde en tillbakagång. Till slut blev det danskarnas ankomst som förintade denna kulturens tillflykt.

Det är därför inte förvånande att den största gestalten bland tidens lärda män var en irländare. Johannes Scotus Erigena, 800-tals filosofen, var nyplatoniker och lärd i grekiska, pelagian till sin åskådning och panteist i sin teologi. Trots sina irrlärliga åsikter tycks han ha lyckats undgå förföljelse. Den irländska kulturens livskraft vid denna tid berodde på en intressant kombination av omständigheter. När Gallien började utsättas för på varandra följande barbarinvasioner, sökte sig ett stort antal lärda män till det skydd som yttersta västern kunde tänkas ge. De som flyttade till England kunde inte få fotfäste bland angler, saxar och jutar, som var hedningar. Men Irland erbjöd trygghet, och på detta sätt fick många lärde en tillflykt där...

Under 1000-talet börjar Europa äntligen ingå i ett tidevarv av pånyttfödelse. Det yttre hotet från norr och söder avvärjdes av normanderna. Deras erövring av England gjorde slut på skandinavernas infall, medan deras fälttåg på Sicilien en gång för alla befriade ön från saracenskt styre. Reformsträvandena inom klosterväsendet vann terräng, och principerna för påveval och kyrklig organisation började nagelfaras. Läskunnigheten började stiga, när undervisningen förbättrades, inte bara bland prästerskapet utan i viss utsträckning även inom aristokratin.

Den medelpunkt från vilken reformen av munkväsendet utgick var klostret i Cluny, grundat 910. Här sattes en ny organisationsprincip i tillämpning för första gången. Klostret var helt och direkt underställt påven. Abboten utövade i sin tur makten över de kloster som grundats från Cluny. Den nya regimen försökte undvika både vällevnadens och asketismens överdrifter. Andra reformatorer följde efter och grundade nya ordnar. Camaldulenserna går tillbaka till 1012, kartusianerna till 1084 och cistercienserna, som följde de benediktinska reglerna, till 1098. I fråga om själva påvedömet var reformen huvudsakligen ett resultat av maktstrider mellan kejsaren och den Heliga stolen. Gregorius VI köpte påveämbetet av sin företrädare Benediktus IX för att reformera det. Men kejsar Henrik III (1039-56) som själv var en ung och energisk reformator kunde inte godkänna en sådan transaktion, hur lovvärda motiven än kunde vara. År 1046 anföll Henrik, tjugotvå år gammal, Rom och avsatte Gregorius. I fortsättningen tillsatte Henrik påvarna, vilket han gjorde med urskiljning, och avsatte dem från ämbetet om de inte motsvarade förväntningarna....

Medan västern översvämmades av barbarer som så småningom blev kristna, dukade östromerska riket gradvis under för muhammedanernas anfall; de strävade visserligen inte att omvända de erövrade folken, men de beviljade frihet från skatt för dem som slöt sig till deras religion, ett privilegium som ett övervägande flertal utnyttjade. Den muhammedanska

tideräkningen utgår från Hegira, Muhammeds flykt från Mecka till Medina 622. Efter hans död 632 förvandlade arabernas erövringar världen på bara ett århundrade. Syrien föll 634-636, Egypten 642, Indien 664, Kartago 697 och Spanien 711-12. Slaget vid Tours 732 hejdade flodvägen, och araberna drog sig tillbaka till Spanien. Konstantinopel belägrades 669 och åter 716-717. Det bysantinska riket höll stånd med minskat område, tills de ottomanska turkarna tog staden 1453. Detta märkliga utbrott av muselmansk livskraft främjades av de erövrade rikenas allmänna utmattningstillstånd. Dessutom fick intränglingarna på många ställen hjälp av inre motsättningar. Syrien och Egypten råkade särskilt illa ut, eftersom de inte var renläriga.

Den nya religion som profeten förkunnade var på sätt och vis en återgång till Gamla testamentets stränga monoteism, befriad från Nya testamentets mystiska tillsatser. Liksom judarna förbjöd han gudabilder, men till skillnad från dem bannlyste han bruket av vin. I vad mån sistnämnda förbud blev effektivt är tvivelaktigt; det förra stämde med de ikonoklastiska tendenserna bland nestorianerna. Erövringskrig var nästan en religiös plikt, ehuru Bokens folk skulle lämnas i fred. Detta syftade på de kristna, judarna och zoroasteranhängarna, som höll fast vid sina egna heliga skrifers kanon.

Araberna inledde inte omedelbart systematiska erövringar. Efter som deras land var förtorkat och fattigt, var de vana vid att göra gränsraider för att plundra. Men eftersom motståndet var svagt, blev rövarena erövrare. I många fall fick förvaltningen av dessa nya länder förbli orörd under deras nya herrar. Det arabiska riket styrdes av kalifer, profetens efterträdare och arvtagare till hans makt. Ehuru kalifatet först tillsattes genom val, blev det snart ärftligt under Omajjaderna, som härskade till 750. Denna härskarfamilj följde profetens läror mera av politiska än av religiösa skäl och var motståndare till all fanatism. Araberna var på det hela taget inte alltför religiöst lagda. Deras motiv för expansion förblev till att börja med materiella vinster. Själva denna bristande glöd satte dem i stånd att, ehuru få till antalet, härskade över väldiga områden, bebodda av människor med högre kultur och av annan tro. I Persien föll emellertid profetens lära i en jordmån som var väl förberedd av det förflutnas religiösa och filosofiska traditioner. Sedan Muhammeds svärson Ali hade dött 661, splittrades de trogna i sunniternas och shiiternas sekter. De sistnämnda var i viss mån en minoritet, vars lojalitet tillhörde Ali och som inte ville veta av Omajjaderna. Perserna tillhörde denna minoritet, och det var till stor del genom deras inflytande som dynastin störtades och ersattes av abbasiderna, som flyttade huvudstaden från Damaskus till Bagdad. Denna nya dynastis politik gav friare tyglar åt fanatiska sekter inom islam. De förlorade emellertid Spanien, där ett självständigt kalifat grundades i Cordova av den ende omajjad som hade överlevat klanens fall. Under abbasidiskt styre uppsteg riket till stor glans med Harun-al-Rashid, samtida med Karl den store och välkänd från Tusen och en natt. Efter hans död 809 började riket få känna på följderna av användningen av turkiska legosoldater i stort antal, precis som Rom från sina barbariska legionärer. Det abbasidiska kalifatet försvagades och föll, när mongolerna 1256 plundrade Bagdad.

Den muhammedanska kulturen uppstod i Syrien men fick snart sina medelpunkter i Persien och Spanien. I Syrien ärvde araberna de traditioner från Aristoteles som nestorianerna hade omhuldat på en tid då den ortodoxa katolicismen omfattade nyplatoniska läror. Mycken förvirring uppstod emellertid genom att aristoteliska teorier blandades med en viss nyplatonisk påverkan. I Persien stiftade muhammedanerna bekantskap med indisk matematik och införde arabiska siffror, som egentligen borde kallas indiska. Persiens kultur frambringade skaldar som Firdausi och bevarade sin höga konstnärliga nivå trots mongolinvasionen på 1200-talet.

Nestorianska traditioner, genom vilka araberna först kom i kon takt med grekisk vetenskap, hade också spritt sig till Persien på ett tidigt stadium, sedan kejsar Zenon i Bysans hade stängt skolan i Edessa 481. Ur bägge dessa källor lärde sig muhammedanska tänkare Aristoteles logik och filosofi tillsammans med forntidens vetenskapliga arv. Den störste av de muhammedanska filosoferna i Persien var Avicenna (980-1057). Född i provinsen Bokhara undervisade han så småningom i filosofi och medicin i Ispahan och slog sig slutligen ned i Teheran. Han tyckte om att leva gott och ådrog sig teologernas fiendskap för sina irrlärliga åsikter. Hans arbeten fick därför större inflytande i väster genom latinska översättningar...

....

Spanien frambringade också en framstående muhammedansk filosof, Averroës (1126-98), född i Cordoba i en familj av kadiër. Själv studerade han bland annat juridik och var kadi i Sevilla och senare i Cordoba. 1184 blev han hovläkare, men han blev slutligen förvisad till Marocko för att han hyste filosofiska åsikter i stället för att nöja sig med tron.....

Striden mellan kyrka och kejsarmakt skulle till slut inte gagna någondera. Det blev stadsstaterna i Norditalien som började framträda som en ny maktfaktor. De stödde påven så länge som kejsaren hotade deras oberoende. När detta hot senare försvann, följde de sina egna intressen och utvecklade en världslig kultur, skild från kyrkans. Ehuru de nominellt höll fast vid kristendomen, utvecklade de en livssyn grundad på fri tanke, ungefär som det protestantiska samhället tenderat att göra efter 1600-talet. Sjöstäderna i norra Italien fick avsevärt större betydelse som leverantörer av fartyg och förråd under korstågen. Religiöst nit kan ha varit en av de ursprungliga krafter som drev fram korstågsrörelsen, men starka ekonomiska motiv medverkade också. östern erbjöd goda möjligheter till plundring, som till på köpet kunde bedrivas för en dygdig och helig saks skull, medan på närmare håll Europas judar var en lönande måltavla för den religiösa indignationen. Att kristenhetens riddare i den muhammedanska världen ställdes inför en kultur som var omätligt överlägsen deras egen stod till att börja med inte klart för dem.

Som kulturströmning betraktad skiljer sig skolastiken från den klassiska filosofin genom att dess resultat är på förhand utstakade. Den måste fungera inom ortodoxins ram. Dess skyddshelgon bland forntidens tänkare är Aristoteles, vars inflytande stegvis uttränger Platons. I metodiskt avseende följer den gärna Aristoteles klassificeringssätt och använder dialektiska resonemang med ringa hänsyn till fakta. En av de största teoretiska frågorna var allmänbegreppens problem, som klöv den filosofiska världen i motsatta läger. Realisterna ansåg att allmänbegrepp är ting; de grundade sig på Platon och idéläran. Nominalisterna hävdade tvärtom att allmänbegrepp är blotta namn; de återopade Aristoteles auktoritet. Skolastiken anses vanligen börja med Roscelinus, en fransk präst som var Abailards lärare. Föga är känt om honom, och hans filosofiska åsikter återfinns huvudsakligen i Anselms och Abailards skrifter. Han var nominalist och ansåg enligt Anselm att allmänbegrepp bara var munväder. Från förnekandet av allmänbegreppens realitet gick han vidare och förnekade att en helhet äger någon verklighet utöver sina delar, en åsikt som måste ha lett till sträng logisk atomism. I fråga om treenigheten uppstår härur helt naturligt kätterska åsikter, som han tvangs återta i Rheims 1092. Abailard, född 1079, var en mer betydande tänkare. Han studerade och undervisade i Paris och efter ett teologiskt mellanspel återvände han till sin undervisning 1113. Till denna period hör hans kärlekshistoria med Heloise, vars vredgade farbror, kaniken Fulbert, lät kastrera den djärve älskaren och skickade dem båda i kloster på var sitt håll. Abailard levde ända till 1142 och förblev mycket populär som lärare. Han var också nominalist. Mer exakt än Roscelinus påpekar han att vi uppfattar ett ord inte såsom en företeelse, utan såsom ägande betydelse. Allmänbegrepp uppstår ur likheter mellan tingen, men en likhet är inte själv något ting, såsom realismen med orätt antar.

Under 1200-talet nådde den skolastiska strömningen sin höjdpunkt. Kampen mellan påve och kejsare ingick likaså i sin hårdaste fas På många sätt markerar denna period kulmen för Europas medeltida värld. Under de följande århundradena uppstår nya krafter, från den italienska renässansen på 1400-talet till vetenskapens och filosofins pånyttfödelse på 1600-talet.

Den största av de politiska påvarna var Innocentius III (1198-1216), under vilken påvemakten nådde en höjd som aldrig senare uppnåts.....

Utrotningen av kätterier fullföljdes med stor grundlighet, fastän i allmänhet inte med framgång. Albigenerna, en manikeisk sekt i Sydfrankrike, blev visserligen fullständigt utrotade under korståget mot dem 1209. Andra kätterska rörelser överlevde emellertid. Inkquisitionen, som infördes 1233, lyckades aldrig helt utrota judarna i Spanien och Portugal. Valdenserna, en rörelse i slutet på 1100-talet som förebådade reformationen, följde sin ledare Pierre Valdes i landsflykt från Lyon till Piemontes alpdalar väster om Turin, där de till denna dag lever kvar som protestantiska, fransktalande samhällen. I ljuset av sådana händelser skulle man tro att

senare generationer hade lärt sig, att man inte så lätt kan döda idéer genom häxprocesser. Historien tycks visa att denna insikt inte slagit igenom.

Trots kyrkans oerhört mäktiga ställning var 1200-talet inte en period av obestridd överhöghet ens inom den rent kyrkliga sfären. Men om den officiella kyrkan inte i stort sett tillämpade sin grundares läror, uppstod inom den två ordnar som i början i någon mån återställde jämvikten. Både de tidigaste dominikanerna och franciskanerna följde de föreskrifter som givits av deras grundare, Dominicus (1170-1221) och Franciscus av Assisi (1181-1226). Men ehuru de från början var tiggardordnar, skulle fattigdomslöftet inte länge plåga dem. Både dominikaner och franciskaner tog framstående del i inkquisitionens arbete. Denna institution spred sig lyckligtvis aldrig till England eller Skandinavien. Det är troligt att den tortyr som användes från början var avsedd att gagna offren, enligt uppfattningen att världsliga plågor här på jorden kunde rädda en själ från evig fördömmelse. Inte desto mindre bidrog praktiska hänsyn tidvis utan tvivel till att stärka domarnas fromma avsikter. Engelsmännen hade ingenting emot att få se Jeanne d'Arc sålunda expedierad. Men i strid mot vad deras grundare skulle ha önskat blev dominikanernas och franciskanernas ordnar hängivna kunskapssökare. Albertus Magnus och hans lärjunge Thomas av Aquino var dominikaner, medan Roger Bacon, Duns Scotus och Wilhelm av Occam tillhörde franciskanerorden. Det var inom filosofin som de lämnade sitt verkligt värdefulla bidrag till sin tids kultur.

Om kyrkans män dittills hade hämtat sin filosofiska inspiration huvudsakligen ur nyplatoniska källor, fick 1200-talet bevittna Aristoteles triumf. Thomas av Aquino (1225-74) försökte grunda den katolska läran på Aristoteles filosofi. Hur långt ett sådant försök kunde lyckas i rent filosofisk mening är naturligtvis tvivelaktigt. Aristoteles filosofi är till exempel helt oförenlig med det gudsbegrepp kristendomen omfattade. Men det kan inte råda något tvivel om att Thomas av Aquinos aristotelianism som filosofisk faktor inom kyrkan fick ett inflytande som var fullständigt och varaktigt. Tomismen har blivit romerska kyrkans officiella lära och undervisas som sådan i alla dess högre och lägre skolor. Ingen annan filosofi intar i dag en så framträdande ställning och har så mäktigt stöd, utom den dialektiska materialism som är kommunismens officiella lära. På Thomas av Aquinos egen tid uppnådde hans filosofi naturligtvis inte genast denna privilegierade ställning. Men i fortsättningen, allt eftersom hans auktoritet blev starkare befast, flyttade filosofins huvudström återigen steg för steg in i mera världsliga fåror och återgick till den anda av oberoende som genomsyrar antikens filosofi.

Thomas tillhörde grevarnas av Aquino familj; deras herresäte låg i en by med samma namn inte långt från Monte Cassino, där han började sina studier. Efter sex år vid universitetet i Neapel inträdde han 1244 i dominikanerorden och fortsatte sitt arbete i Köln under Albertus Magnus, den tidens främste dominikanske lärare och aristoteleskännare. Efter att ha tillbringat en tid i Köln och Paris återvände Thomas till Italien 1259 och ägnade de följande fem åren åt att skriva Summa contra Gentiles, som är hans viktigaste verk. 1266 började han skriva sitt andra huvudarbete, Summa Theologiae. Under dessa år skrev han också kommentarer till många av Aristoteles verk, av vilka hans vän Wilhelm av Moerbeke tillhandahöll honom översättningar direkt från grekiska. 1269 reste han åter till Paris där han stannade i tre år. Universitetet i Paris var vid denna tid fientligt mot dominikanernas aristoteliska läror, eftersom dessa antydde en viss förbindelse med averroisterna där. Averroisternas åsikt om odödligheten låg, som vi sett, närmare Aristoteles än den kristna läran. Detta bådade illa för Aristoteles, och Thomas bemödade sig att fördriva de averroistiska uppfattningarna från deras högborg. Hans ansträngningar i denna riktning var helt framgångsrika, en seger som räddade stagyriten åt den kristna teologin, även om detta betydde att offra en del av originaltexterna. 1272 återvände Thomas till Italien, där han dog två år senare på väg till kyrkomötet i Lyon.

Hans filosofiska system vann snart erkännande. 1309 förklarades det vara dominikanerordens officiella lära, och kanoniseringen följde snart efteråt, 1323. Filosofiskt är det tomistiska systemet inte fullt så betydande som dess historiska inflytande kan antyda. Det lider av att dess slutsatser från början är ofrånkomligen påbjudna av de kristna dogmerna. Vi finner inte Sokrates och Platons svala opartiskhet, som tillåter resonemanget att leda oss vart det vill. Å andra sidan är det stora system som "Summorna" utvecklar ett storverk av intellektuell möda. Motsatta åsikter återges alltid klart och rättvist. I kommentarerna till Aristoteles avslöjar sig

Thomas som en grundlig och intelligent läsare av stagyriten, vilket är mer än som kan sägas om någon av hans föregångare, hans lärare inräknad. Hans samtida kallade honom "Den änglalike doktorn". För romerska kyrkan var Thomas av Aquino verkligen en budbärare och en lärare....

Vad teologin beträffar, måste vi komma ihåg att den faktiskt består av två olika delar. Först har vi vad som kallas naturlig teologi, som behandlar Gud i sådana sammanhang som frågorna om alltings upphov, den ursprungliga drivkraften och liknande. Detta är vad Aristoteles kallar teologi; den kan hänföras till metafysiken. Men såsom kristen utvecklade Thomas av Aquino också vad som kallas en dogmatisk teologi. Den handlar om ting som endast är åtkomliga genom uppenbarelse. Här faller han tillbaka på tidigare kristna författare, särskilt Augustinus, vars syn på nåden och frälsningen han på det hela taget tycks omfatta. Här har vi att göra med problem som ligger utanför förnuftets domvärjo. Den dogmatiska teologin är naturligtvis helt främmade för den antika filosofins anda; ingenting dylikt finns hos Aristoteles.....

Vikten av empirisk forskning i stället för metafysisk spekulation framhölls av Roger Bacon; han tillhörde en rad franciskanska tänkare, under vilkas inflytande medeltidens tänkesätt började upplösas. Bacon var samtida med Thomas av Aquino och alls ingen motståndare till teologi. När han lade de grundvalar på vilka modernare forskningsmetoder senare skulle utvecklas, hyste han ingen önskan att undergräva kyrkans auktoritet i andliga ting. Detta gäller allmänt om de franciskanska tänkarna i slutet av 1200- och början av 1300-talen. Genom sitt sätt att angripa problemet tro och förnuft påskyndade de lika fullt medeltidens sammanbrott.

För tomismen kan, som vi just sett, förnuft och uppenbarelse delvis täcka varandra. De franciskanska tänkarna omprövade frågan och eftersträvade en skarpare gränsdragning mellan de två. Genom att klart skilja förnuftets sfär från trons ville de befria den egentliga teologin från dess beroende av den klassiska filosofin. Samtidigt lösgjordes emellertid filosofin från sitt beroende av teologiska syften. Med fritt bedriven filosofisk spekulation följer vetenskaplig forskning. Särskilt markerar franciskanerna ett på nyttfött intresse för nyplatoniska tankegångar, som uppmuntrade studiet av matematik. Den strikta utestängningen av rationell forskning från trons område krävde i fortsättningen att vetenskapen och filosofin skulle avstå från att angripa trosartiklar. Men tron fick i sin tur inte göra anspråk på att fastslå dogmer, där rationell forskning och filosofi kan reda sig själva. Detta förhållande ger an ledning till skarpare konflikter än som dittills förekommit; ty om trons tjänare dekreterar i frågor där fakta befinns vara annorlunda, följer härav att de måste retirera eller leverera batalj på en mark på vilken de inte kan göra anspråk. Endast genom att inte ställa upp till dialektisk kraftmätning kan uppenbarelsen bevara sitt oberoende. På så sätt kan människor ägna sitt liv åt vetenskaplig forskning men samtidigt omfatta diverse trossatser om Gud. Tomisterna försvagar sin teologiska position, när de försöker bevisa Guds existens, alldeles bortsett från att bevisen inte är lyckade. På den religiösa trons sida innebär detta att förnuftets kriterier helt enkelt inte gäller, och själen har på sätt och vis frihet att hylla vilken tro den behagar.

Roger Bacon tycks ha levat 1214-1294; bägge årtalen är något osäkra. Han studerade i Oxford och Paris och förvärvade en encyklopedisk lärdom på alla kunskapsområden, något i stil med äldre tiders arabiska filosofer. I sin opposition mot tomismen skrädde han inte orden. Han fann det underligt att Thomas av Aquino skrev auktoritativt om Aristoteles utan att kunna läsa honom, översättningar var otillförlitliga och ingenting att bygga på. Och om Aristoteles måste anses betydelsefull fanns det annat som var lika viktigt. Framför allt var tomisterna okunniga i matematik. Vid förvärv av ny kunskap bör vi hellre tillgripa experiment än falla tillbaka på auktoriteter. Bacon utdömer inte den skolastiska dialektikens deduktiva metod såsom sådan, men han hävdar att den inte räcker för att härleda slutsatser. För att vara övertygande måste de kunna bestå experimentell prövning.

Sådana nymodiga åsikter kunde inte undgå att ådra sig ortodoxins misshag. 1257 förvisades Bacon från Oxford och gick i landsflykt till Paris. Påvens f.d. legat i England, Guy de Foulques, blev påven Clemens IV 1265. Eftersom han var intresserad av den engelske tänkaren utbad han sig av Bacon en sammanfattning av dennes filosofi. Den levererades 1268, trots franciskanskt förbud. Bacons läror blev gynnsamt mottagna och han tilläts återvända till Oxford. Men påven dog samma år, och Bacon förblev mindre taktfull än han borde ha varit.

1277 kom den stora räfsten. Bacon och många andra kallades att stå till svars för sina åsikter. Exakt varför han befanns skyldig är inte känt, men han tillbringade femton år i fängelse. Han frigavs 1292 och dog två år senare.

Av större filosofiskt intresse är Duns Scotus (omkring 1270-1308), skotte såsom namnet antyder och medlem av franciskanerorden. Han studerade i Oxford, där han blev lärare tjugotre år gammal. Senare undervisade han i Paris och Köln, där han dog. Med Duns Scotus blev klyftan mellan tro och förnuft klarare. Medan detta å ena sidan innebär en inskränkning av förnuftets område, återger det å andra sidan Gud fullständig frihet och oberoende. Teologin, som sysslar med vad som kan sägas om Gud, är inte längre en rationell vetenskap, utan i stället en uppsättning nyttiga trossatser, inspirerade av uppenbarelsen. I denna anda förkastade Duns tomisternas bevis för Guds existens av det skälet att de vilar på sinness erfarenhet. På samma sätt förkastade han Augustinus resonemang, eftersom dessa i viss utsträckning bygger på gudomlig inspiration. Eftersom slutsatser och bevis hör till filosofin och teologi och filosofi ömsesidigt utesluter varandra, kan han inte acceptera Augustinus bevis.....

En ännu radikalare empirism finner vi hos Wilhelm av Occam, den störste av de franciskanska tänkarna. Han föddes i Ockham i Surrey någon gång mellan 1290 och 1300. Han studerade och undervisade i Oxford och senare i Paris. Då hans läror var föga ortodoxa, fick han 1324 befallning att infinna sig hos påven i Avignon. Fyra år senare råkade han åter i tvist med påven, Johannes XXII. Spiritualerna, en extrem riktning inom franciskanerorden, som tog sitt fattigdomslöfte på allvar, hade drabbats av påvens misshag. En kompromisslösning, enligt vilken påven behöll den formella äganderätten till ordens egendom, hade varit i kraft någon tid. Den uppsades nu, och många medlemmar trotsade den påvliga auktoriteten. Occam, Marsilius av Padua och Mikael av Cesena, ordens general, stod på rebellernas sida och exkommunicerades 1328. Lyckligtvis var de i stånd att fly från Avignon och fick skydd vid kejsar Ludvigs hov i München.

I striden mellan de båda makterna stödde påven en motkejsare och exkommunicerade Ludvig, som i sin tur anklagade påven för kätteri vid ett allmänt kyrkomöte. I Occam fann kejsaren till tack för sitt beskydd en villig och kraftfull polemiker. Filosofen skrev en del hårda angrepp mot påven och hans intresse för världsliga angelägenheter. Ludvig dog 1338, men Occam stannade i München till sin död 1349.

Marsilius av Padua, Occams vän och kamrat i landsflykten, var också motståndare till påven och framlade helt moderna uppfattningar om både den världsliga och den andliga maktens organisation och befogenheter. Den högsta suveräniteten ligger i båda fallen hos folkets flertal. Kyrkomöten skall utses genom allmänna val. Endast ett sådant möte skulle ha rätt att exkommunicera, men även då endast med världsligt godkännande. Endast kyrkomöten skulle fastslå renlärlighetens normer, men kyrkan skall inte lägga sig i statsangelägenheter. Ehuru Occams politiska tänkande inte är fullt så extremt som Marsilius är det starkt påverkat av detta.

I sin filosofi går Occam mycket längre i riktning mot empirism än någon annan av de andra franciskanerna. Duns Scotus uteslöt visserligen Gud från det förnuftiga tänkandets sfär, men bibehöll likafullt en mer eller mindre traditionell metafysik. Occam var å andra sidan avgjort antimetafysisk. En allmän ontologi sådan man finner hos Platon, Aristoteles och deras lärjungar är enligt Occam alldeles omöjlig. Verklighet tillkommer det individuella, särpräglade tinget, och endast detta kan bli föremål för erfarenhet, som ger direkt och säker kunskap. Detta betydde, att för en framställning av varat var den aristoteliska metafysikens invecklade apparat helt överflödig. Det är i denna mening vi måste tolka Occams uttalande att "det är fåfängt att göra med mera vad som kan göras med mindre". Detta är grundvalen för ett annat, mera känt uttalande, att "allmänbegrepp skall inte användas mer än nödvändigt". Ehuru den inte finns i hans skrifter, har denna maxim blivit känd som "Occams rakkniv". Allmänbegreppen i fråga är naturligtvis de former, substanser och liknande, med vilka den traditionella metafysiken sysslade. En helt annan tolkning fick emellertid denna formel av senare tiders tänkare, som i första hand var intresserade av vetenskapliga metodfrågor. Där blir "Occams rakkniv" en allmän ekonomisk princip under försöken att rädda skenet. Om en enkel förklaring kan duga, är det fåfängt att söka efter en mer invecklad. Medan Occam sålunda anser att varat tillhör individen,

medgav han att det inom logiken, som sysslar med ord, finns ett slags allmän kunskap om ordens mening. Den är inte, som i de individuella fallen, föremål för direkt uppfattning, utan för abstraktion. Dessutom finns det ingen garanti för att det man sålunda får fram existerar som ett ting. Occam är sålunda konsekvent nominalist. Logiken i strängt aristotelisk bemärkelse måste betraktas som ett verbalt hjälpmedel. Den sysslar bara med ordens mening. Här utvidgar Occam de åsikter som 1000-talets tidiga nominalister framförde....

Genom att be gränsa förnuftets domvärjo och befria logiken från metafysisk och teologisk bråte bidrog han mycket till att främja nya vetenskapliga forskningsinsatser. Samtidigt lämnades trons fält vidöppet för alla slags extravaganser. Det är därför inte förvånansvärt att det uppstod en mystisk strömning, som på många sätt gick tillbaka på nyplatoniska traditioner. Dess mest kände företrädare är Mäster Eckhardt (1260-1327), en dominikan vars teorier fullständigt ignorerade kraven på rättrogenhet. För den etablerade kyrkan är en mystiker lika mycket av ett hot som en fritänkare – om inte mer. 1329 förklarades Eckhardts läror kätterska.....

Den kanske mest betydande syntesen av medeltidens tänkande finner vi hos Dante (1265-1321). Vid den tid då han skrev den Gudomliga komedin hade medeltiden faktiskt börjat upplösas. Här har vi alltså en överblick över en värld som passerat sin höjd punkt... Den Gudomliga komedin är till formen en resa genom Helvetet, Skärselden och till Himlen, men under färden får vi faktiskt ett kompendium av medeltida tänkande i form av utvikningar och allusioner. Dante förvisades från sin hemstad Florens 1302, när de svarta guelferna kom till makten under den ständiga dragkampen och inbördesstriderna mellan de tävlande partierna. Dantes familj stödde det Vita partiet, och han själv hade bestämda åsikter om kejsardömets uppgift. Mycket av dessa politiska strider liksom nyss timade historiska händelser omnämns i Den Gudomliga komedin.Dante tillhör den västerländska litteraturens största namn. Men detta var inte hans enda anspråk på rykte. Framför allt formade han folkspråket till ett universellt litterärt redskap, som för första gången fastställde normer utöver de lokala dialekternas skillnader. Medan dittills latinet ensamt hade fyllt denna uppgift, blev italienskan nu ett medium för litterära verk. Som språk har den ändrats mycket litet sedan dess. Poesins första ansatser i Italien går tillbaka till Pietro della Vigna, Fredrik II:s minister. Dante lånade vad som föreföll honom bäst från ett antal dialekter och byggde kring sin hembygds toskanska tungomål det moderna Italiens litteraturspråk. Vid ungefär samma tid utvecklades folkspråket i Frankrike, Tyskland och England. Chaucer levde kort efter Dante. Lärdomens språk förblev emellertid latinet för avsevärd tid framåt. Den förste filosof som skrev på sitt modersmål var Descartes (Cartesius), och detta endast tillfälligtvis. Latinet gick långsamt tillbaka, tills det i början av 1800-talet försvann som de lärdas uttrycksmedel. Från 1600-talet till 1900-talet övertogs uppgiften som allmänt meddelelsemedel av franskan, och i vår tid håller engelskan på att ersätta den. I sitt politiska tänkande var Dante anhängare av en stark kejsar makt på en tid då kejsardömet hade förlorat mycket av sitt ursprungliga inflytande. Nationalstaterna Frankrike och England befann sig i uppstigande, och tanken på ett universellt kejsarrike stod inte så högt. Det ligger i linje med Dantes allmänt medeltida åskådning att denna förskjutning i politisk tonvikt inte föreföll honom särskilt betydelsefull. Hade han kunnat inse detta, skulle Italiens utveckling till modern stat kanske ha inträffat mycket tidigare. Detta betyder inte att det inte fanns mycket som talade för den gamla traditionen om en allomfattande kejsarlig stat. Men tiden var inte mogen för den. Till följd härav förblev Dantes politiska teorier helt betydelselösa inom den praktiska politiken.

I Den gudomliga komedin förekommer vissa sällsamma funderingar om antikens stormän, som förefaller oss fullständigt betydelselösa. Den klassiska forntidens stora filosofer får naturligtvis inte räknas som rena hedningar som förtjänar evig fördömelse. I synnerhet Aristoteles, "mästaren för dem som vet", förtjänar självfallet vårt beröm. Men då de inte undfått dopet, var dessa tänkare förvisso inte kristna. Därför gör han en kompromiss. Som hedningar hör forntidens filosofer hemma i helvetet, och det är också där vi finner dem. Men ett särskilt hörn har inretts åt dem, en sorts elyseisk enklav i en i övrigt något kuslig trakt. Så starka var dogmernas band på den tiden, att det uppfattades som ett problem att passa in de stora icke-kristna tänkarna från det förflutna.

Livet under medeltiden var, trots all fruktan och vidskepelse, i huvudsak en välordnad angelägenhet. En man föddes till sin ställning och var skyldig sin feodalherre trohet. Hela samhällsbyggnaden var noggrant uppdelad och ordnad i grader, och detta kunde ingenting ändra. På den politiska teorins område sprängdes denna tradition av Marsilius och Occam. Vad beträffar den andliga makten, som främst vidmakthöll den fruktan som höll människorna i schack, började dess inflytande avta så snart folk fick klart för sig att man kunde reda sig utan dogmer. Detta kan inte ha varit Occams avsikt, men det var förvisso den effekt som hans läror fick på reformatörerna. Bland skolastikerna skattade Luther Occam högre än alla de andra. Ingenting av dessa omvälvningar förebådas ännu hos Dante. Hans opposition mot påven beror inte på något avsteg från rättrogheten, utan på att kyrkan lade sig i angelägenheter som hörde till kejsarens befogenheter. Men ehuru påvemakten på Dantes egen tid i hög grad försvagades, var det inte längre möjligt för en tysk kejsare att upprätthålla sin auktoritet i Italien. Efter 1309, då påvemaktens säte flyttades till Avignon, blev påven i praktiken ett redskap för franske kungen, och konflikten mellan påve och kejsare blev Frankrikes kamp mot Tyskland, varvid England tog kejsarens parti. När Henrik VII av Luxemburg 1308 blev kejsare, såg det ut som om kejsardömet än en gång skulle kunna återhämta sig, och Dante hyllade honom som räddare. Men Henriks framgångar blev ofullständiga och flyktiga. Ehuru han tågade in i Italien och kröntes i Rom 1312, var han ur stånd att hävda sig mot Neapel och Florens och dog följande år. Dante dog som landsflykting i Ravenna 1321.

Med folkspråkens uppstigande förlorade kyrkan något av sitt grepp över den intellektuella aktiviteten inom filosofin och vetenskapen. Samtidigt upplever den världsliga litteraturen en stor blomstring, som började i Italien och småningom fortsatte norröver. Utvidgningen av forskningens område jämte ett inslag av skepticism, framkallad av klyftan mellan tro och förnuft, vände människornas sinnen från tingen bortom denna värld och lärde dem att försöka förbättra sin lott eller åtminstone ändra den. Alla dessa tendenser började framträda under första hälften av 1300-talet. Dante förutser dem inte, han blickar huvudsakligen bakåt till Fredrik II:s tid. Medan medeltidens värld i princip var centraliserad, tenderade renässansens nya krafter att bryta sönder det medeltida samhällets helgjutna struktur. Likafullt tycks tanken på världsherravälde av helt andra orsaker ännu en gång kunna komma att dyka upp i vår egen tid.

På 1300-talet gick påvemakten raskt tillbaka. Under striden med kejsarna hade Den heliga stolen visserligen visat sig starkast, men det var nu inte längre lätt för kyrkan att behärska de kristna genom att låta hotet om bannlysning ständigt sväva över deras huvuden. Människorna började våga tänka själva om Gud. Påvedömet hade förlorat sitt moraliska och andliga grepp över tänkare och forskare, medan både kungarna och folkets breda lager kände lika stor olust inför de väldiga penningssummor som påvens emissarier inkasserade. Alla dessa tendenser började ta form, fastän situationen ännu vid sekelskiftet inte hade behövt leda till öppen konflikt. I sin bulla "Unam Sanctam" underströk påven Bonifatius VIII faktiskt den påvliga suprematin ännu starkare än Innocentius III hade vågat. År 1300 proklamerade han ett jubelår, under vilket fullständig syndaförlåtelse skulle beviljas alla troende som kom som pilgrimer till Rom. Samtidigt som detta var ägnat att understryka påvens andliga makt, bidrog det också att leda in väldiga summor i hans kassakista förutom att det gynnade Roms befolkning, vars försörjning hängde på de timliga omsorgerna om pilgrimerna. Jubelårets framgång blev så stor att en repris utsattes till femtio år senare. Intervallet blev till slut tjugofem år i stället för hundra år.

Trots detta yttre sken av supremati var Bonifatius VIII:s makt byggd på bräcklig grund. Som människa älskade han guld mer än som anstår en kyrkofurste. I trosfrågor var han inget mönster av rättroghet. Under hela sin regeringstid låg han i konflikt antingen med franska prelater eller med deras kung, Filip IV. Ur dessa tvister utgick franske kungen som segrare. Nästa påve, som valdes 1305, var Clemens V, en fransman som 1309 förlade sitt residens till Avignon....

Under landsflykten i Frankrike förlorade påvedömet mycket av sin prestige. Gregorius XI försökte råda bot på detta genom att återvända till Rom 1377. Men han dog följande år, och hans italienske efterträdare, Urban VI, blev osams med de franska kardinalerna, som valde Robert av Geneve till sin påve. Liksom Clemens VII återvände denne fransman till Avignon, och Den stora schismen, som sålunda började, pågick till kyrkomötet i Konstanz 1414.....

Om vi frågar oss vad som är huvudskillnaden mellan grekernas och medeltidens världssyn, skulle vi kunna säga att den förra saknade syndkänsla. I grekernas ögon föreföll människan inte behäftad med någon nedärvd personlig börda av syndighet. De kunde visserligen konstatera att livet på jorden var en vanskelig sak, som kunde krossas av gudarnas nycker. Men detta fick ingalunda tolkas som ett rättvist och rimligt straff för tidigare begångna synder. Härav följer, att det för grekerna inte fanns något återlösning- eller frälsningsproblem. Följaktligen är grekernas etiska tänkande i stort sett ganska ometafysiskt. På hellenistisk tid, i synnerhet med stoicismen, smyger sig en ton av resignerad undergivenhet in i etiken och överförs senare till de första kristna sekterna. I stort sett stod emellertid den grekiska filosofin inte inför några teologiska problem och förblev därför alltigenom världslig.

När den kristna religionen erövrade västerlandet undergick läget i etiska frågor en radikal förändring. Den kristne betraktade jordelivet som en förberedelse för ett kommande högre liv och den mänskliga tillvarons hemsökelse som provningar, pålagda för att rena honom från den nedärvda börda av synd som han hade ärvt. Detta var emellertid bokstavligen ett övermänskligt krav. För att kunna framgångsrikt bestå provet behövde människan gudomlig hjälp, och det var inte säkert att den erbjöd sig. Medan dygden för en grek var sin egen lön, måste den kristne vara dygdig därför att Gud bjuder honom att vara det. Ehuru det inte i och för sig räckte att följa dygdens smala stig för att bli frälst, var det i alla fall en nödvändig förutsättning. Vissa av dessa tendenser måste naturligtvis godtas utan bevis, och här ingriper först biståndet från ovan. Det behövs nämligen Guds nåd för att en man skall undfå tron och därefter respektera dess föreskrifter. De som inte ens kunde ta detta första steg var ohjälpligt förtappade.

I detta sammanhang fick filosofin en religiös funktion, ty ehuru tron övergår förståndet, höves det den troende att så gott han kan stärka sig mot tvivel genom att låta förståndet kasta det ljus det kunde kasta över tron. Filosofin blir därför på medeltiden teologins tjänarinna. Så länge denna inställning härskade, var de kristna filosoferna nödvändigtvis kyrkans män. I den mån världslig lärdom alls levde kvar, bevarades den av präster, och skolorna och senare universitetet drevs av män som tillhörde en eller annan av de stora religiösa ordnarna. Den filosofiska apparat som togs i bruk av dessa tänkare går tillbaka på Platon och Aristoteles. Särskilt den aristoteliska strömningen tar överhand på 1200-talet.... Genom att befria tron från alla möjliga samband med rationell forskning ledde Occam in filosofin på vägen tillbaka till världslighet. Från och med 1500-talet dominerar kyrkan inte längre på detta område.

Samtidigt sätter denna schism människorna i stånd att hålla sin rationella och sin religiösa verksamhet strängt åtskilda. Det skulle vara alldeles fel att betrakta detta som hyckleri. Det har funnits och finns fortfarande synnerligen många som inte tillåter sin praktiska övertygelse att inkräkta på sin religiösa åskådning. Det är tvärtom alldeles säkert att en religion endast på detta sätt kan hålla sig fri från tvivlets attacker; ty så länge som teologin vågar sig ut på den dialektiska arenan måste den foga sig efter den förnuftiga diskussionens regler.

Å andra sidan uppstår en ohållbar situation, så snart man utan bevis måste godta en sats som är oförenlig med den empiriska forskningens resultat. Tag till exempel vår planets ålder: Gamla testamentet beräknar den till ungefär fem och trekvarts årtusende eller så, och detta måste de rättrogna tro. Geologerna ger å andra sidan skäl för uppfattningen att jorden är över 4000 miljoner år gammal. Endera av dessa båda trossatser måste alltså ändras, såvida inte den religiöst sinnade forskaren är beredd att hylla en uppfattning på söndag och den andra under resten av veckan. Den springande punkten här är, att när religiösa principer strider mot forskningens resultat är religionen alltid på defensiven och måste ändra sin ståndpunkt, ty det ligger i sakens natur att tron inte får råka i konflikt med förnuftet. Eftersom konflikten här ligger på det rationella meningsutbytet område är det alltid religionen som måste retirera. Men med denna reservation förblir den religiösa ståndpunkten efter reträtten klart åtskild och avgränsad.

I sin strävan att ge en rationell förklaring av religiösa dogmer så långt detta är möjligt visade de skolastiska filosoferna ofta stor fyndighet och tankeskärpa. Effekten på lång sikt av dessa övningar var att vässa de språkliga vapen som ärvdes av de följande renässanstänkarna. Detta är kanske den nyttigaste uppgift som skolastiken har utfört. Dess fel bestod i att inte tillmäta den empiriska forskningen tillräcklig betydelse. Det var de franciskanska tänkarna förbehållet att

påpeka denna brist. Att erfarenhetens rön underskattas på detta sätt är naturligt nog i ett tidevarv, som mer tänkte på Gud och det hinsides än på denna världens problem. Renässansens tänkare ställer på nytt människan i medelpunkten. I ett sådant klimat kan mänsklig verksamhet uppskattas för sin egen skull och därför kan även den vetenskapliga forskningen göra nya, väldiga framsteg.”

”Den moderna filosofins uppkomst

När den medeltida livssynen på 1300-talet började försvagas, uppstod småningom nya krafter, som format våra dagars moderna värld. Socialt började medeltidssamhällets feodala struktur vackla på grund av uppkomsten av en mäktig klass av köpmän, som gjorde gemensam sak med furstarna mot bråkiga feodalbaroner. Politiskt förlorade adeln en del av sin okränkbarhet, när bättre anfallsvapen gjorde vanliga fästen ohållbara. Om bönders grova påkar och pikar inte kan knäcka slottsmurar, så kan krut göra det. Fyra stora strömningar präglar den övergångsperiod som leder från medeltidens förfall till 1600-talets stora framstegsperiod.

Först har vi den italienska renässansen på 1400- och 1500-talen. Ehuru Dante alltså var genomsyrad av medeltida tänkesätt, hade han i folkspråket tillhandahållit det redskap som gjorde det skrivna ordet tillgängligt för lekmannen som inte kunde latin. Med författare som Boccaccio och Petrarca börjar en återgång till världsliga ideal. I alla konster och vetenskaper pånyttföds intresset för forntidens världsliga kultur, vilket markerar en brytning med medeltidens kyrkliga traditioner. Medan den medeltida scenen dominerades av spekulationer om Gud, var renässansens tänkare mer intresserade av människan. Av detta förhållande härleder sig den nya kulturströmningens namn, humanismen, den andra av de stora nya inflytelserna. Medan renässansen som helhet direkt påverkade den allmänna livssynen, förblev den humanistiska strömningen en uppgift för tänkare och lärde. Den italienska renässansen åtföljdes inte av någon varaktig pånyttfödelse av den nationella enheten. Landet var uppstyckat i små territorier, styrda av stadsstater, och allmän anarki rådde. Italien kom under Habsburgdynastierna i Österrike och Spanien och återuppstod inte som suverän nation förrän i mitten av 1800-talet. Renässansen utövade emellertid ett starkt inflytande och spred sig så småningom norr ut till Tyskland, Frankrike och Nederländerna. De stora humanisterna i dessa trakter framträdde ungefär ett århundrade efter sina italienska föregångare.

Här är den humanistiska strömningen samtida med den lutherska reformationen, den tredje av de stora krafter som förändrade medeltidens värld. Att tiden var mogen för något slags reform hade man faktiskt insett inom kyrkan sedan en tid tillbaka. Humanistiska tänkare hade kritiserat de missbruk som fläckade kyrkans ledning, men ärelystna och snikna påvars grepp var för starkt. När reformationen slutligen utbröt, bekämpades den och fördömdes strängt av Rom. Vad som eljest kunde ha infogats som en ny strömning inom den universella kyrkans ram tvingades sålunda till isolering och utvecklades till ett antal nationella protestantiska kyrkor. När katolska kyrkan slutligen började reformera sig själv, var det för sent att överbrygga den religiösa klyftan. Sedan dess har västerns kristenhet förblivit söndrad. De reformerade riktningarna har humanismens inflytande att tacka för det allmänna prästadömet begrepp. Varje människa står i direkt kontakt med Gud; Kristus behöver inga ställföreträdare.

Den fjärde viktiga strömningen uppstod direkt ur en pånyttfödelse för den empiriska forskningen som igångsattes genom Occams kritik. Under de två följande århundradena görs stora framsteg inom vetenskapen. Av central betydelse var Kopernikus återupptäckt av det heliocentriska systemet. Dess första framställning i tryck utkom 1543. Från och med 1600-talet gör fysiken och matematiken snabba vetenskapliga framsteg och tryggar västerlandets dominerande ställning genom att främja en stark teknisk utveckling. Förutom att den vetenskapliga strömningen avkastar materiella fördelar, är den i sig själv en stor främjare av självständigt tänkande. Överallt dit västerländsk civilisation sprider sig följer dess politiska ideal i det materiella uppsvingets kölvatten.

Den världssyn som uppstår genom den vetenskapliga forskningens framsteg är återigen väsentligen grekernas världssyn. Att bedriva vetenskap är att rädda skenet. Den auktoritet som dessa traditioner förvärvar är fullständigt olik den dogmatism med vilken kyrkan på medeltiden hade försökt påtvinga människor sitt välde. Det är visserligen sant att en hierarki, som lever på ett dogmatiskt system av trossatser, i stor utsträckning kan tala med en enda tunga om allsköns ting, medan forskare hyllar olika åsikter. Somliga tror att kompakt enhällighet är ett tecken på överlägsenhet, ehuru det aldrig blivit förklarat varför detta skulle vara fallet. Att den kan ge sina anhängare en känsla av styrka är utan tvivel riktigt, men detta gör inte deras ståndpunkt rimligare, precis som ett påstående inte blir sannare för att det uttalas med hög röst. Det enda

forskningen måste respektera är de allmängiltiga reglerna för förnuftig debatt eller, på Sokrates språk, dialektiken.

Vetenskapens lysande framgångar i dess tekniska tillämpningar har emellertid frambesvurit en fara av annat slag. Många har nämligen börjat tro, att det bokstavligen inte finns någonting som människan inte skulle kunna utträta, om bara hennes insatser leds och inriktas på lämpligt sätt. Den moderna teknikens framsteg beror på samarbetet mellan många hjärnor och händer, och för dem som har till uppgift att ta initiativ till nya projekt måste det ju förefalla som om deras egen makt saknar gräns. Att alla dessa projekt kräver mänskliga ansträngningar och bör tjäna mänskliga syften blir gärna bortglömt. På detta område hotar vår egen värld faktiskt att förlora måttan.

På det filosofiska fältet ger betoningen av människan spekulativen en inåtriktad tendens, och detta leder till en ståndpunkt som är diametralt motsatt den som inspirerar maktfilosoferna. Människan blir kritiker av sin egen förmåga, ingenting får stå obestritt utom vissa omedelbara erfarenheter. Denna subjektiva inställning leder till en extrem form av skepticism, som på sitt sätt är precis lika överdriven som tendensen att alldeles ignorera individen. Uppenbarligen måste någon lösning mot mitten eftersträvas.

I avvaktan härpå är den övergångsperiod vi diskuterar präglad av två särskilt viktiga företeelser. Först har vi uppfinningen av tryckning med rörliga typer. Den daterar sig till 1400-talet, åtminstone vad västerlandet beträffar. Kineserna hade använt samme teknik redan femhundra år tidigare, men detta var inte känt i Europa.

Med boktryckarkonsten vidgades möjligheten att sprida nya idéer oerhört. Det var detta som till slut bidrog till att undergräva de gamla auktoriteterna, ty när Bibeln, översatt till folkspråk, blev fritt tillgänglig i tryck kunde kyrkan inte längre ge rimliga skäl för sin förmyndarställning i trosfrågor. För bildningsväsendet i allmänhet påskyndade samma orsaker en återgång till världsliga ideal. Tryckpressen tillhandahöll inte bara ett medel att sprida nya politiska läror, som var kritiska mot den gamla ordningen, utan den satte också de humanistiska forskarna i stånd att utge antika verk. Detta i sin tur befördrade ett allmännare studium av de klassiska källorna och bidrog till att allmänt höja bildningsstandarden.

Det är måhända inte överflödigt att påpeka, att uppfinningen av boktryckarkonsten är en tvivelaktig välsignelse, om den inte åtföljs av garantier för yttrandefriheten. Det är ju lika lätt att trycka lögnar som sanningar och lika lätt att sprida dem. Föga gagnar det en människa att kunna läsa, om det material som föreläggs henne måste godtas utan invändningar. Endast där yttranderätten och kritiken är fri befördrar det tryckta ordets vida spridning forskningen. Utan denna frihet vore det bättre om vi vore analfabeter. I vår egen tid har detta problem blivit mera trängande, eftersom tryckpressen inte längre är det enda mäktiga medlet för masskommunikation. Efter uppfinningen av radion och televisionen har det blivit ännu betydelsefullare att utöva den eviga vaksamhet utan vilken friheten i allmänhet börjar tyna bort.

I och med kunskapens allt vidare spridning började människorna få en riktig uppfattning om den jord på vilken de lever. Härtill bidrog en serie forskningsresor, som gav nytt utlopp för västerlandets energi och företagsamhet. Dessa äventyrliga bedrifter möjliggjordes genom tekniska framsteg inom skeppsbyggeri och navigation, men också genom en återgång till antikens astronomi. Fram till 1400-talet vågade sig fartygen inte långt från Atlantens kustlinjer, delvis därför att det inte fanns någon anledning, men framför allt därför att det var farligt att våga sig in i trakter där det inte fanns några landmärken, som kunde vägleda sjöfararen. Införandet av kompassen öppnade de stora vattnen, och därefter kunde forskningsresande korsa världshaven på jakt efter nya länder och sjöleder.

För medeltidsmänniskan var världen statisk, ändlig och välordnad. Allt i den hade sin givna funktion, stjärnorna att kretsa i sina banor och människan att leva i den ställning till vilken hon föddes. Denna trygga världsbild krossades brutalt av renässansen. Två motsatta strömningar skapade en ny världssyn. Å ena sidan träder ett stort förtroende till människans makt och snille nu i medelpunkten, men samtidigt blir människans ställning i världssalltet mindre dominerande,

ty rymdens oändlighet börjar sysselsätta filosofernas fantasi. Dessa åskådningar förebådades i skrifter av den tyske kardinalen Nicolaus Cusanus (1401-64) och införlivas under följande århundrade i det kopernikanska systemet. På liknande sätt sker en återgång till Pythagoras och Platons gamla åsikt att världen är byggd efter ett matematiskt mönster. Alla dessa spekulationer rubbade tingens bestående ordning och underminerade de gamla vedertagna auktoriteterna inom både den kyrkliga och den världsliga sfären. Kyrkan försökte hejda kätteriets spridning, men med föga framgång. Likafullt bör man komma ihåg, att så sent som 1600 dömde inkquisitionen Giordano Bruno att brännas på bålet. Som så ofta förut fällde den bestående ordningens tjänare av fruktan för omstörtningar grymma domar över dem som vågade vara annorlunda. Men just denna dom visade svagheten i den ställning som den troddes försvara. På det politiska området utvecklades steg för steg nya auktoritetsbegrepp, och de ärftliga härskarnas makt blev mer och mer kringskuren.

Den brytning som reformationen framkallade var inte i alla avseenden fruktbar. Man skulle kunna tro att människorna, när det fanns flera religioner, åtminstone skulle ha insett att en och samma Gud kunde dyrkas på många olika sätt. Detta var en åsikt som Cusanus hade hävdad redan före reformationen. Men denna ganska självklara slutsats tilltalade inte de troende. Renässansen började naturligtvis inte som ett plötsligt uppvaknande ur ett förflutet under vilket forntidens kunskap låg i dvala. Vi har ju sett att vissa spår av de äldre traditionerna fanns kvar under hela medeltiden. Historien kan helt enkelt inte uppdelas efter så skarpa skiljelinjer. Inte desto mindre är distinktioner av detta slag nyttiga, om de brukas försiktigt. Om det är berättigat att tala om en italiensk renässans, innebär detta alltså att det finns vissa påtagliga skillnader mellan det medeltida förflutna och den nyare tiden. Det finns till exempel en klar motsats mellan skolastikernas kyrkliga litteratur och den världsliga litteratur på folk språken som börjar framträda med 1300-talet. Denna litterära blomstring föregår lärdomens humanistiska pånyttfödelse på grundval av klassiska källor. Den nya litteraturen använde folkets språk som sitt uttrycksmedel och kom därigenom att nå vidare kretsar än arbeten av lärda män, som behöll latinet som sitt medium.

På alla verksamhetsområden sprängs nu den medeltida livssynens gränser. Inspirationskällan var till att börja med periodens vaknande världsliga intressen och senare en idealiserad syn på forntiden. Det antikbegrepp som utvecklades vid denna tid förvanskades naturligtvis mer eller mindre av entusiasmen hos en generation som hade återupptäckt ett samband med sitt eget förflutna. Denna något romantiska syn på forntiden lever kvar till 1800-talet. Vi vet förvisso mycket mer om dessa ting nu än renässansens konstnärer och författare visste.

I Italien, där den antika kulturens kvarlevor utgjorde påtagliga symboler för det förflutna, fick renässansströmningen bredare anslutning än dess senare form norr om Alpena. Politiskt var landet söndrat ungefär på samma sätt som forntidens Grekland. I norr fanns talrika stadsstater, i mitten påvens domäner och i söder kungarikena Neapel och Sicilien. Av städerna i norr var Milano, Venedig och Florens mäktigast. Det pågick ständiga strider mellan staterna likaväl som partistrider i varje stad. De individuella intrigerna och vendettorna fördes med överlägsen skicklighet och grymhet, men landet som helhet led ingen större skada. Adelsmän och städer slogs inbördes med hjälp av legoknektar, vilkas yrkesintresse var att rädda livhanken. Dessa löjliga förhållanden ändrades radikalt när Italien blev slagfält för franske kungen och kejsaren. Italien var emellertid för splittrat för att enas mot invasioner utifrån. Landet förblev sålunda söndrat och till stor del under utländskt välde. I de ständiga krigen mellan Frankrike och kejsardömet utgick habsburgarna som segrare. Neapel och Sicilien förblev spanska, medan påvens område åtnjöt ganska stort oberoende. Milano, som var guelfernas högborg, råkade i beroende av de spanska habsburgarna 1535. Venetianerna intar något av en särställning, delvis därför att de aldrig hade besegrats av barbarerna och delvis på grund av förbindelserna med Bysans. De hade vunnit styrka och rikedom genom korstågen, och sedan de besegrat sin rival Genua behärskade de handeln i hela Medelhavet. När Konstantinopel föll för de ottomanska turkarna 1453 började Venedigs nedgång, en utveckling som påskyndades av upptäckten av sjövägen till Indien runt Afrika och erövringen av Nya världen.

Renässansrörelsens främsta bärare var staden Florens. Ingen stad utom Aten har frambringat en sådan uppsättning konstnärer och tänkare. Dante, Michelangelo och Lionardo, för att bara

nämna några få, var alla florentinare, liksom senare Galilei. Florens inre tvister, som drivit Dante i landsflykt, ledde slutligen till Mediceernas välde. Från och med år 1400 härskade denna familj av köpmansfurstar över staden i tre århundraden med endast korta avbrott. För påvedömet fick renässansen en tvåfaldig verkan. Å ena sidan visade påvarna ett upplyst intresse för humanisternas lärda mödor och blev stora mecenater. Påvestolens anspråk på världslig makt härledde sig ur Konstantins falska donationsbrev, men påven Nikolaus V (1447-55) beundrade högt Lorenzo Valla, som avslöjade förfalskningen och hyste andra diskutabla åsikter. Den litterära detektiven blev påvlig sekreterare, trots sina irrlärliga åsikter. Å andra sidan ledde dessa mildare krav på trosnit till ett sådant intresse för världsliga ting, att påvedömet förlorade mycket av sitt andliga inflytande. Det privatliv som män som Alexander VI (1492-1503) levde kom inte riktigt upp till den nivå av fromhet som kunde förväntas av Guds ställföreträdare på jorden. Dessutom sög 1500-talspåvarnas världsliga företag in stora summor pengar utifrån. Allt detta gav upphov till ett missnöje, som kulminerade i reformationen.

Inom filosofin åstadkom den italienska renässansen på det hela taget inga stora insatser. Den var snarare en tid av återupptäckt av källorna än av stor filosofisk spekulation. Framför allt började studiet av Platon åter utmana lärosätenas aristotelianer. Florens fick under Cosimo dei Medici se Florentinska akademien uppstå i början av 1400-talet. Denna institution omhuldade Platon i strid med de bestående universitetet. Allmänt talat, jämnade de humanistiska lärdes mödor vägen för 1600-talets stora filosofiska framsteg.

Trots att renässansen befriade människorna från kyrkans dogmatism, frälste den dem inte från alla slag av gammal vidskepelse. Astrologin, som ständigt hade motarbetats av kyrkan, fick nu vidsträckt popularitet och smittade inte bara de olärdade utan till och med de lärda. Även på häxeri trodde man allmänt, och hundratals ofarliga original brändes på bålet som häxor. Häxjakt är naturligtvis inte okänd ens i vår tid, ehuru man inte längre brukar bränna bytet. Avståndstagandet från medeltidens dogmatism gick hand i hand med sjunkande respekt för vedertagna beteendenormer. Det är bland annat detta som hindrade Italien från att uppnå någon form av nationell enhet inför de faror som hotade från norr. Tiden var full av lömska ränker och svek. Den ädla konsten att skaffa rivaler eller fiender ur vägen utvecklades till en oöverträffad nivå av yrkesskicklighet. I ett sådant klimat av falskhet och misstro kunde ingen livsduglig form av politiskt samarbete födas.

På det samhällsfilosofiska området frambragte den italienska renässansen en enda framstående gestalt. Niccolò Machiavelli (1469-1527) var son till en florentinsk jurist. Hans politiska bana började 1494, då Mediceerna fördrevs från Florens. Det var vid denna tid som staden råkade under inflytande av den dominikanske reformatorn Savonarola, som kämpade mot tidens laster och fördärv. I sin nitiska strävan råkade han till slut i klammeri med Alexander VI, påven av huset Borgia, och brändes på bålet 1498. Dessa händelser var ägnade att väcka eftertanke om maktens och den politiska framgångens natur. Machiavelli skrev senare att obeväpnade profeter alltid misslyckades och nämnde Savonarola som exempel. Under Mediceernas landsflykt var Florens republik, och Machiavelli stannade i statstjänst tills de återtog makten 1512. Under hela denna tid var han deras motståndare och föll därför nu i onåd. Han tvangs att lämna det offentliga livet och ägnade sig därefter åt att skriva om politisk teori och besläktade frågor. Ett försök att återvinna Mediceernas gunst genom att tillägna Lorenzo II sin berömda bok *Fursten* 1513 slog fel. Han dog 1527, samma år som kejsar Karl V:s legoknektar plundrade Rom.

Machiavellis två stora politiska arbeten är *Fursten* och *Discorsi*. Av dessa vill det första undersöka de medel med vilka enväldsmakt kan erövrats och bevaras, medan det sistnämnda utgör en allmän studie av makten och dess utövande under olika styrelsesätt. *Fursten* försöker inte ge fromma råd för dygdiga härskare. Tvärtom erkänner den att det finns skurkstrecker som leder sin förövare till politisk makt. Det är på grund härav som uttrycket machiavellisk fått sin något kusliga och nedsättande betydelse. För att vara rättvis mot Machiavelli måste man säga att han inte försvarar skurkaktigheten som princip. Det fält han undersöker ligger bortom ont och gott, precis som kärnfysikerns forskning. Om man vill vinna makt, resonerar han, måste man vara hänsynslös. Om detta är gott eller ont är en helt annan fråga, som inte intresserar Machiavelli. Man kan naturligtvis klandra honom för att han inte beaktar denna fråga, men det är irrelevant att döma honom för hans studie av maktpolitiken

sådan den faktiskt är. Det som beskrivs i Fursten är nämligen mer eller mindre en sammanfattning av de metoder som var vanliga i renässansens Italien.

Under sitt offentliga liv i florentinska republikens tjänst hade Machiavelli skickats på flera olika diplomatiska uppdrag, som hade gett honom rikliga tillfällen att i första hand studera de politiska intrigernas krokvägar. Under sitt diplomatiska arbete blev han bekant med Cesare Borgia, Alexander VI:s son, en lika kraftfull skurk som fadern. Med stor skicklighet och djärvhet planerade Cesare Borgia för att trygga sin egen ställning inför den dag då hans far skulle dö. Hans bror, som stod i vägen för denna ärelystnad, eliminerades. Militärt hjälpte Cesare sin far att utvidga det påvliga området, fullt beslutet att senare behålla dessa territorier själv. I fråga om den påvliga tronföljden måste allt göras för att en av hans egna vänner skulle få inta Den heliga stolen. Cesare Borgia utvecklade beundransvärd sinnrikhet och diplomatisk slughet i dessa strävanden; ibland hycklade han vänskap och ibland dräpte han. Offren för dessa övningar i statskonst kan naturligtvis inte tillfrågas om sin åsikt, men det är sannolikt att de ur opartisk synpunkt mycket väl kan ha beundrat Cesares obestridda skicklighet; tidens anda var sådan. Till slut slog hans planer fel, emedan han själv låg sjuk då hans far dog år 1503. Efterträdare på påvetronen blev Julius II, en hätsk fiende till familjen Borgia. Sådana Cesares syften nu var kan man gott erkänna, att han fullföljde dem skickligt. Machiavelli lovprisar honom frikostigt härför. I Fursten anbefaller han honom som förebild för andra som kunde eftersträva makt. Att metoder av detta slag tycktes honom försvarliga stämmer väl med tidevarvets allmänna nivå. Från 1600-talet till 1800-talet såg man i allmänhet inte sådana hänsynslösa metoder med blida ögon, åtminstone berömdes de inte offentligt. 1900-talet har åter frambragt ett antal politiska ledare i den tradition Machiavelli kände.

Från 1513 till 1521 innehades påvetronen av Leo X, som tillhörde familjen Medici. Eftersom Machiavelli försökte ställa sig in hos Mediceerna finner vi att frågan om påvens makt i Fursten kringgås med några fromma fraser. I Discorsi anläggs en åtskilligt mera kritisk syn på påvedömet. Hela uppläggningsen är här starkare påverkad av mera etiska betraktelsesätt. Machiavelli diskuterar de olika typerna av maktmänniskor i tur och ordning efter förtjänst, från religionsstiftare till tyranner. Religionens uppgift i staten uppfattar han pragmatiskt. Religiösa trosläror samlingshalt spelar ingen roll, förutsatt endast att staten vinner ett visst mått av social sammanhållning. Enligt en sådan uppfattning är det naturligtvis alldeles rätt att förfölja kättare. Vad kyrkan beträffar, fördöms den av två skäl: först därför att många prästers usla leverne har rubbat folkets förtroende för religionen, och för det andra emedan påvedömet världsliga och politiska intressen var ett hinder för Italiens nationella enhet. Det kan anmärkas i förbigående att detta väl låter sig förenas med erkännandet att vissa av de politiska påvarna under arbetet för sina egna syften handlat med stor skicklighet. Fursten sysslar inte med värderingar, vilket Discorsi stundom gör.

I fråga om gängse moraliska normer säger Fursten fullt klart, att härskare inte är bundna av dem: om inte klokheten kräver att moralens lagar åtlöds, kan en härskare bryta dem alla. Det måste han faktiskt ofta, om han vill stanna vid makten. Samtidigt bör han verka dygdig i andras ögon. Endast med hjälp av en sådan dubbelhet kan en härskare behålla sin ställning.

I sina allmänna resonemang i Discorsi utvecklar Machiavelli maktbalansens teori. Alla stånd i samhället bör ha en viss författningensenlig makt, så att de kan utöva ett visst mått av ömsesidig kontroll. Denna teori går tillbaka på Platons Statsmannen och kommer åter i förgrunden med Locke på 1600-talet och Montesquieu på 1700-talet. Machiavelli har sålunda påverkat de moderna liberala samhällstänkarnas teorier likaväl som sina samtida själv härskares praktik. Dubbelspelets princip tillämpas av många så långt de förmår, fastän den har gränser som Machiavelli inte tar hänsyn till.

Det tog en viss tid innan den renässansströmning som svepte över Italien på 1400-talet blev märkbar norr om Alpena. Under sin utbredning norrut undergick pånyttfödelsens krafter vissa betecknande förändringar. I norr förblev den nya världssynen mycket mer en de lärdas angelägenhet. På sätt och vis är det inte ens fullt riktigt att tala om en renässans, ty där fanns ingenting som en gång existerat och nu kunde återföras. Medan minnena från det förflutna i söder hade en viss vag aktualitet för folk i allmänhet, hade Roms inflytande i nordliga länder

varit tillfälligt eller obefintligt. Den nya strömningen leddes därför främst av lärda män och lockade därför en ganska begränsad krets. Men då denna nordliga humanism inte fick samma utlopp inom konstens sfär, blev den på sätt och vis en allvarligare sak. Till slut blev brytningen med medeltidens auktoriteter bryskare och mer iögonfallande än i Italien. Fastän många humanister inte gillade den religiösa splittring reformationen framkallade, kunde man nästan vänta att detta skulle inträffa – om det alls inträffade – som följd av renässansen i norr.

Sedan renässansen har religionen spelat en helt olika roll i folkets liv på bägge sidor om Alpena. I Italien representerade påvedömet ett slags direkt förbindelse med det romerska kejsarriket. Själva religionsutövningen var mera en rutinsak, ett inslag i vardagslivet som sköttes med samma självklarhet som mat och dryck. Ännu i dag bevarar religionen i Italien denna något ljumma prägel, jämfört med hur samma tro utövas på annat håll. Det fanns därför dubbel anledning till att en fullständig brytning med de bestående religiösa traditionerna var omöjlig. För det första var kyrkan på sätt och vis en del av den bestående ordningen, även om påvedömet, som Machiavelli hade påpekat, utgjorde ett visst hinder för Italiens nationella enande; och för det andra omfattades inte trossatserna med den djupa övertygelse som vid behov kunde ha föranlett radikala förändringar. Nordens humanister var män med ett allvarligt intresse för religionen och för de missbruk varav den led. I sina polemiska skrifter var de bittert fientliga mot curians korrupta metoder. Härtill kom en känsla av nationell stolthet, till vilken de italienska prelaterna inte alltid hade tagit skäligen hänsyn. Det var inte bara frågan om allmän olust inför kraven på bidrag i pengar till Roms underhåll och förskönande, utan också om direkt förbittring över den nedlåtenhet med vilken de kvicktänkta italienarna betraktade de allvarligare sinnade germanerna från nord.

Den största bland nordens humanister var Erasmus av Rotterdam (1466-1536). Båda hans föräldrar dog innan han var tjugo år, och detta tycks ha hindrat honom från att fortsätta direkt till ett universitet. Hans förmyndare skickade honom i stället till en klosterschola, och så småningom inträdde han i ett augustiner kloster i Steyn. Summan av dessa tidigare erfarenheter grundlade hos honom ett bestående hat mot den stränga och fantasilösa skolasticism som hade påtvingats honom. 1494 anställde biskopen av Cambrai Erasmus som sin sekreterare och hjälpte honom därmed att komma loss från den klosterlika avskildheten i Steyn. Härpå följde flera besök i Paris, men den filosofiska atmosfären vid Sorbonne var inte längre ägnad att befordra den nya lärdomen. Inför denna pånyttfödelse hade de tomistiska och occamistiska partierna grävt ned stridsyxan och gjorde nu gemensam sak mot humanisterna.

Vid slutet av 1499 gjorde han ett kort besök i England, där han träffade Colet och framför allt More. Efter sin återkomst till fastlandet tog han itu med grekiska med gott resultat. Då han 1506 besökte Italien tog han sin doktorsgrad i Turin men fann ingen som överträffade honom i grekiska. 1516 utgav han den första upplaga av Nya testamentet på grekiska som utkom i tryck. Av hans böcker är Därskapens lov bäst ihågkommen, en satir som skrevs i Mores hem i London 1509. Dess grekiska titel är en vits på Mores namn. Förutom mycket löje över mänsklighetens svagheter finns i denna bok bittra anfall mot de religiösa institutionernas och deras tjänares dekadens. Trots sin frispråkiga kritik tog han, när tiden kom, inte öppet parti för reformationen. Han hyllade den väsentligen protestantiska åsikten att människan står i direkt förhållande till Gud och att teologi var överflödig; men samtidigt ville han inte bli indragen i den religiösa polemik som uppstod till följd av reformationssträvandena. Han var mer intresserad av sina lärda mödor och sin utgivarverksamhet och hade i varje fall en känsla av att schismen var beklaglig. Medan det i viss mån är sant nog att polemik av detta slag är obehaglig, kunde dessa frågor inte ignoreras. Till slut tog Erasmus parti för katolicismen, men han blev samtidigt mer betydelselös. Scenen behärskades av män av hårdare virke.

Det blev inom undervisningen som Erasmus inflytande kom att lämna sina varaktigaste spår. Den humanistiska bildning som till helt nyligen var kärnan inom den högre undervisningen överallt där västerländsk uppfattning rådde står i stor skuld till hans verksamhet som författare och lärare. I sitt arbete som utgivare bekymrade han sig inte alltid om uttömmande kritisk granskning av texterna. Han vände sig till en bredare läsekrets snarare än till akademiska specialister. Samtidigt skrev han inte på folkspråket. Han var tvärtom angelägen att stärka latinets ställning.

Den främste av humanisterna i England var sir Thomas More (1478-1535). Vid 14 års ålder skickades han till Oxford och började där studera grekiska. Detta ansågs vid den tiden en smula originellt och betraktades med misstänksamhet av den unge studentens far. More var förutbestämd att följa i sin fars fotspår och läsa juridik. 1497 träffade han Erasmus vid dennes första besök i England. Denna förnyade kontakt med den nya bildningen stärkte Mores intresse för hans grekiska studier. Kort efteråt genomgick han en period av asketism och spåkte sig efter kartusianernas regler. Men till slut övergav han munkidéerna, delvis kanske på grund av råd i motsatt riktning av sin vän Erasmus. 1504 finner vi honom i parlamentet, där han utmärkte sig genom att öppet gå emot Henrik VII:s anslagskrav. Kungen dog 1509, och More ägnade sig åter åt sitt yrke. Men Henrik VIII återkallade honom snart till det offentliga livet. Så småningom nådde han det högsta ämbetet och blev kansler i stället för Wolsey efter den senares fall 1529. Men More stannade inte länge vid makten. Han ogillade kungens skilsmässa från Katarina av Aragonien och tog avsked från ämbetet 1532. Han ådrog sig kungens aktiva misshag genom att vägra att motta inbjudan till Anne Boleyns kröning. När suprematiakten 1534 gjorde kungen till den nya kyrkans överhuvud, vägrade More att avlägga eden. Han sattes i Towern och befanns 1535 under rättegången skyldig till förräderi, emedan han hade sagt att parlamentet inte kunde göra kungen till kyrkans överhuvud. För denna åsikt blev han avrättad. Tolerans i politiska ting var inte tidens sedvänja.

More var en produktiv författare, men hans flesta arbeten läses knappast i dag. Hans rykte vilar helt på en politisk fantasi, som är bäst känd under namnet Utopia. Det är ett stycke spekulativ social och politisk teori, uppenbart inspirerad av Platons Staten. Den har formen av en berättelse av en skeppsbruten sjöman, som levde fem år i detta ösamhälle. Liksom hos Platon läggs stark tonvikt på egendomsgemenskap, och av liknande skäl. När privat äganderätt råder, anses helhjärtad respekt för det gemensamma bästa inte kunna uppstå. Om människor själva äger nyttigheter, så blir de dessutom inbördes söndrade i samma mån som deras ägodelar är olika. Att alla människor bör vara jämlikar är i Utopia ett grundfaktum som tas för givet. Härav dras slutsatsen att privategendom utövar ett skadligt inflytande och därför inte bör tillåtas. När besökaren talar med utopierna om kristendomen, tilltalar den dem huvudsakligen tack vare det kommunistiska i slaget i dess läror om äganderätten.

Denna idealstats organisation beskrivs in i detalj. Det finns en huvudstad och femtiotre andra städer, alla byggda enligt samma plan med likadana bostäder, till vilka alla och envar har fri tillgång. Där privategendom inte finns är det ingen mening i att stjäla. Landsbygden är överströdd av bondgårdar, som alla brukas på samma sätt. Vad kläder beträffar, bär alla samma slags plagg, bortsett från en liten men nyttig skillnad mellan gifta och ogifta kvinnors klädsel. Kläderna är anspråkslösa och förblir alltid desamma, modets nycker är okända. Alla medborgares arbetsliv följer samma mönster. De arbetar alla sex timmar om dagen, lägger sig klockan åtta på kvällen och stiger upp igen klockan fyra på morgonen.

De som har anlag för studier koncentrerar sig på sina intellektuella mödor och uträttar inte något annat slags arbete. Från denna grupp utväljs styresmännen. Styrelsesystemet är ett slags representativ demokrati med indirekta val. Statsöverhuvudet väljs på livstid, förutsatt att han sköter sig; annars kan han avsättas. Samhällets sociala liv är också underkastat stränga regler. Relationerna med andra länder begränsas till det minsta nödvändiga. Järn finns inte i Utopia och måste därför importeras. Militär utbildning ges åt både män och kvinnor, men krig förs aldrig annat än till självförvar eller för att hjälpa bundsförvanter eller förtryckta folk. Så långt möjligt förs kriget med legosoldater. En fond av ädla metaller byggs upp genom handel för att betala legotrupper i krigstid. För eget bruk behöver de inga pengar. Deras livsstil är fri från bigotteri och asketism. Det finns emellertid en liten restriktion – ehuru ateister tillåts hysa sina åsikter utan att bli antastade, åtnjuter de inte medborgerlig status och kan inte tillhöra de styrande. För en del av de lägre sysslorna finns det trälar, rekryterade bland dem som dömts för grövre brott eller utlänningar som flytt för att undgå straff i sina egna länder.

Livet i en så välplanerad stat som denna skulle naturligtvis vara förtvivat ointressant. Detta är ett gemensamt drag för alla idealstater. Men vad som är av vida större betydelse i Mores framställning är den nya liberala synen på frågan om religiös tolerans. Reformationen hade

skakat Europas kristenhet ut ur dess trygga hållning till auktoriteter. Vi har redan nämnt att det funnits föregångare härtill, som predikat tolerans i religiösa ting. När reformationen ledde till varaktig religiös klyvning av Europa, måste toleransidén slutligen segra. Alternativet utrotning och förtryck i stor skala prövades och befanns till slut odugligt. På 1500-talet var emellertid tanken att alla och envar kunde få sin religiösa tro respekterad ännu tillräckligt originell för att väcka uppmärksamhet.

Ett av reformationens resultat var att religionen mera öppet blev en politisk fråga, ofta på nationell grundval som i England. Detta kunde tydligen inte hända så länge som en universell religion var förhärskande. Det var denna den religiösa lojalitetens nya politiska prägel som män som More tyckte illa om, när de vägrade reformationen sitt stöd. Att de i allt väsentligt höll med om nödvändigheten av något slags reform såg vi redan i samband med Erasmus. Men de sörjde över det våld och den strid som följde med uppkomsten av en helt fristående tro. Häri hade de naturligtvis alldeles rätt. I England framträdde den religiösa splittringens nationella karaktär mycket klart. Här passar den nyinrättade kyrkan noga in i statsmaskineriets politiska ram. Samtidigt blev brytningen i vissa avseenden inte så våldsamt som på andra håll, ty det hade sedan länge funnits en tradition av relativt oberoende av Rom. Redan Vilhelm Erövraren hade krävt att få ha sitt ord med i laget vid biskopsutnämningar. Den nya kyrkans antiromerska inställning lever kvar i bibehållandet av den protestantiska tronföljd som går tillbaka på William och Mary och i den oskrivna lag som tills alldeles nyligen bestämde att ingen romersk katolik fick bli president i Förenta staterna.

Vi har sett att flera århundraden innan reformationens storm utbröt hade en begynnande förändring i det intellektuella klimatet undergrävt den gamla synen på kyrkans överhöghet. De orsaker som medförde denna revolutionerande förändring är många och olikartade. Ytligt sett står vi bara inför ett uppror mot en ställföreträdande instans mellan Gud och människan. Men denna lovvärda princip hade kanske inte brutit igenom utan hjälp, om kyrkan inte genom sina egna missbruk hade fäst människornas uppmärksamhet på kontrasten mellan dess lära och dess liv. Prästerskapet var ofta rikt utrustat med jordegendomar. Detta kunde kanske inte i och för sig anses klandervärt, om det inte hade varit för att Jesu lära inte lätt låter sig försonas med hans tjänares världsliga uppträdande. I religiösa lärofrågor hade redan Occam hävdats att kristendomen kunde fungera utan någon oinskränkt överhöghet för biskopen i Rom. Alla förutsättningar för en grundlig reform av kristenhetens religiösa liv fanns sålunda inom kyrkan. Till slut blev det på grund av politiska krafter som reformsträvandena utvecklades till en schism.

Reformatörerna själva var intellektuellt underlägsna de lärda humanister som hade förberett marken. Men de bidrog med den revolutionära glöd som kritiskt tänkande män ofta har svårt att uppbåda. Martin Luther (1483-1546) var augustiner munk och lärare i teologi. Den fördärvliga seden att sälja avlatsbrev vållade honom liksom så många andra akut moraliskt obehag. 1517 framträdde han och förkunnade de berömda nittiofem teserna, ett dokument som han spikade på slottskyrkans dörr i Wittenberg. När han utmanade curian på denna punkt hyste han ingen avsikt att grunda en ny religion. Denna omstridda fråga berörde emellertid hela det politiska problemet om ekonomiska bidrag i stor skala till en utländsk makt. När Luther offentligen brände den påvliga bannlysningen 1520 hade frågan redan upphört att gälla rätt och slätt religiösa reformer. De tyska furstarna och härskarna började ta parti, och reformationen blev en tyskarnas politiska resning mot påvens mera subtila makt.

Efter riksdagen i Worms 1521 höll Luther sig gömd i tio månader och översatte Nya testamentet till folkspråket. Som litteratur betraktat utträttade detta i viss mån för tyskarna vad Divina Comedia hade utträttat för italienarna. I alla händelser bidrog det i hög grad att sprida evangeliets ord bland folket. Att det fanns allvarliga motsättningar mellan Jesu lära och den bestående samhällsordningen kunde alla läskunniga nu se. Det var till stor del ur detta och ur den nya protestantiska uppfattningen om Bibeln som enda auktoritet som bondeupproret 1524 hämtade sin styrka. Men Luther var ingen demokratisk reformator och tog öppet parti mot dem som hade trotsat sina politiska herrar. I sitt politiska tänkande höll han fast vid ett medeltida synsätt. Upproret åtföljdes av mycket våld och grymhet på alla sidor och slogs till slut brutalt ned. Detta misslyckade försök till social revolution bidrog att försvaga den religiösa reformationens

ursprungliga slagkraft. Själva ordet protestant härstammar från en appell som reformationens anhängare utsände 1529 som protest mot kejsarens försök att åter sätta besluten vid riksdagen i Worms i kraft.

Där hade reformatorn och hans parti ställts utanför lagen, men denna åtgärd hade varit suspenderad sedan 1526. Nu stod Luther åter under kejsarens bann och bevisade därför inte riksdagen i Augsburg 1530. Men den protestantiska rörelsen var vid det laget för stark för att krossas, och 1532 tvangs kejsaren genom det religiösa fredsslutet i Nürnberg att motvilligt ge garantier åt dem som önskade fritt utöva sin nya religion.

Reformrörelsen spred sig snabbt till Nederländerna, Frankrike och Schweiz. Näst Luther var fransmannen Jean Calvin (1509-64) den inflytelserikaste reformatorn; han slog sig ned i Geneve. Han blev omvänd till reformationen i början av tjugoåren och var därefter protestantismens andlige ledare i Frankrike och Nederländerna. Som lära betraktad, är calvinismen i sin augustianism strängare och omedgörligare än den lutherska evangelismen. Den är starkt genomsyrad av puritanska ideal och hävdar att frälsning är en fråga om predestination. Detta är ett av den kristna teologins mindre vinnande inslag, och romerska kyrkan gjorde klokt i att ta avstånd från läran. I praktiken gör den naturligtvis mindre skada än vad det först kan förefalla, eftersom envar har frihet att betrakta sig själv som en av de utvalda.

Under senare hälften av 1500-talet sönderslets Frankrike av religionskrigen mellan de reformerta hugenotterna och katolikerna. Liksom i Tyskland var orsakerna till dessa omvälvningar inte bara religiösa, utan delvis ekonomiska. Närmare bestämt skulle vi kunna säga, att både de religiösa och ekonomiska orsakerna var symptom på de allmänna förändringar som betecknar övergång från medeltid till modern tid. Reformationens period och dess puritanska inslag går nämligen hand i hand med det moderna näringslivets uppkomst. I Frankrike avblåstes de religiösa tvisterna till en tid genom det toleransedikt som proklamerades i Nantes 1598. När det återkallades lämnade hugenotter i stort antal sitt hemland och slog sig ned i England och Tyskland.

Eftersom protestantismen inte var en universell religion, behövde den skydd av staternas politiska överhuvuden, som tenderade att bli även nationalkyrkornas överhuvuden. Detta var en förklädd välgärning, ty då de protestantiska kyrkomännen saknade det romerska prästerskapets makt hade de inte heller oinskränkt makt att göra så värst mycket ont, ehuru de ofta var lika bigotta och intoleranta som någon annan. Till slut insåg människorna att religiösa tvister var skadliga och ledde till intet, eftersom ingendera sidan var stark nog att utplåna den andra. Det var ur denna negativa insikt som verklig religiös tolerans slutligen utvecklades.

Inom romerska kyrkan själv uppstod en ny reformrörelse omkring mitten av 1500-talet. Dess medelpunkt var jesuitorden, som grundades av Ignatius av Loyola (1491-1556) och fick officiellt erkännande 1540. Jesu sällskap var organiserat efter militära principer, inspirerade av Loyolas tidigare karriär som soldat. I läroavseende opponerade jesuiterna mot Augustinus lära, som protestanterna hade omfattat, och hävdade framför allt den fria viljan. Deras praktiska verksamhet ägnades missionsarbete, under visning och utrotning av kätteri. De blev spanska inkquisitionens främsta organisatörer.

Medan humanismen i norr ledde till en ny uppfattning av kristendomen, sysslade Italiens humanistiska tänkare inte mycket med religion. Då liksom nu var katolicismen i Italien en del av var dagslivet, som inte djupare engagerade människors samveten. På sätt och vis spelade religionen en mindre roll i deras liv och var i varje fall mindre ägnad att elda deras känslor. Dessutom var Rom hierarkins medelpunkt, och den romerska katolicismen kunde inte oroa italienarnas nationalstolthet. I mycket reell bemärkelse var detta ett slags kvarleva av statskulten sådan den existerade i det forntida kejsarriket. Det italienska inflytandet i romerska kyrkans styrelse har förblivit dominerande ännu i dag.

Mycket större betydelse för de italienska humanisternas tänkande hade det återuppväckta intresset för Pythagoras och Platons matematiska tradition. Världens talstruktur framhölls på nytt och utträngde den aristoteliska tradition som hade ställt den i skuggan. Detta var ett av de

viktigaste framsteg som ledde till den naturvetenskapliga forskningens storartade uppsving på 1500- och 1600-talen. Ingenstans är detta tydligare än i den italienska renässansarkitekturens teori och praktik. Här fanns ett direkt samband med de klassiska traditionerna, i synnerhet sådana de hade framlagts av Vitruvius, den romerske arkitekten från första århundradet e.Kr. Stor vikt fästes vid proportionerna mellan en byggnads olika delar, och här till anknöt en matematisk teori för det sköna. Som Vitruvius – själv stödd på grekiska källor – hade sagt, består skönheten i harmonin mellan riktiga proportioner. Denna åsikt går direkt tillbaka på pythagoreiska källor. Den visar dessutom en annan väg på vilken idéläran kan vinna insteg. Det är nämligen klart att det för blotta ögat är omöjligt att exakt bedöma talförhållandena mellan olika delar av en byggnad. Men när vissa exakta proportioner föreligger, tycks ändå ett slags estetisk tillfredsställelse uppstå. Tillvaron av sådana proportioner såsom ett ideal garanterar därför fulländning.

Bland de italienska humanistiska tänkarna var en av de mest betydande Alberti (1404-72). Enligt tidens sed var denne venetianare mångsidig yrkesman på olika områden. Sitt varaktigaste in flytande utövade han troligtvis inom arkitekturen, men han var också filosof, skald, målare och musiker. Precis som en viss elementär kunskap om harmoni är nödvändig för att förstå pythagoreernas inflytande på grekisk filosofi, är samma kunskap faktiskt erforderlig när det gäller renässansarkitekturen för att fatta de proportioner på vilka konstruktionen bygger. Det bärande i denna teori var kort sagt att de pythagoreiska intervallernas hörbara harmoni blev kriteriet för synbar harmoni inom arkitekturen. När Goethe senare talar om arkitekturen som frusen musik, skulle detta för en renässansarkitekt verka som något som var bokstavligen sant om hans eget arbete. Den på den stämde strängen grundade harmoniteorin tillhandahöll sålunda en allmän norm för god konst och tolkades så av män som Giorgio och Lionardo. Proportionsprincipen återfanns också i människokroppens byggnad och i det väl anpassade samspelet i människans moraliska tillvaro. Allt detta är ren och medveten pythagoreism. Men matematiken övertar här ytterligare en roll som fick stor betydelse för de följande århundradenas vetenskapliga blomstring.

Så till vida som en konstart kan bygga på talförhållanden, lyftes den nämligen genast till ett högre plan. Detta är mest påtagligt med musiken, men gäller också om de andra konsterna. Det förklarar också i viss mån mångsidigheten hos denna tids humanistiska tänkare och i synnerhet det faktum att så många av dem var konstnärer och arkitekter. De matematiska proportionerna utgjorde nämligen en universalnyckel till världsalltets uppbyggnad. Huruvida en sådan teori kan utgöra en hållbar grund för en allmän estetik förblir naturligtvis diskutabelt. Men den har i varje fall den stora förtjänsten att uppställa obestridligt objektiva kriterier för kvalitet, vilka inte är beroende av känslor eller intentioner.

Förståelsen för tingens talstruktur gav alltså människan ny makt över sin omgivning. På sätt och vis gjorde den människan mera lik Gud. Pythagoreerna hade betraktat honom som den störste matematikern. Om människan i någon mån kunde uppöva och höja sin matematiska förmåga, kom hon närmare gudomlig status. Detta betyder inte att humanismen var gudlös eller ens motståndare till den härskande religionen. Men det visar att gängse religiösa sedvänjor godtogs nästan som en rutinsak, och vad som verkligen eldade tänkarnas fantasi var den gamla för sokratiske läran. På filosofins område kommer därför en ny platonisk strömning åter i dagen. Tonvikten på människans makt påminner om Atens optimism på höjdpunkten av dess makt.

I detta intellektuella klimat började den moderna naturvetenskapen växa fram. Man tror ibland att naturvetenskapen vid 1600-talets början steg fram fullrustad som Atena ur Zeus huvud. Ingenting kunde vara längre från sanningen. Vetenskapens pånyttfödelse grundar sig direkt och medvetet på renässansens pythagoreiska tradition. Det förtjänar också framhållas att det i denna tradition inte fanns någon motsättning mellan konstnärens och den vetenskaplige forskarens arbete. Båda sökte på olika vägar sanningen, vars väsen kunde fattas med talens hjälp. Dessa numeriska mönster kunde urskiljas av envar som gjorde sig mödan att se efter. Denna nya syn på världen och dess problem skilde sig radikalt från skolornas aristotelianism. Den var anti-dogmatisk, då den inte litade på texter utan endast på talvetenskapens auktoritet. Häri kan den stundom ha gått för långt. Liksom på alla andra områden måste risken att förlora måttan alltid ihågkommas. I föreliggande fall skulle överdrifter leda till matematisk mystik som litar till talen

som magiska symboler. Bland annat härigenom kom proportionsläran i vanrykte under senare århundraden. Dessutom hade man en känsla av att Pythagoras intervaller lade onaturliga och kvävande band på konstruktörens uppfinnarsnille. Denna romantiska reaktion mot regler och kriterier har kanske löpt linan ut i vår egen tid, och en återgång till vissa av de principer som besjälade renässansen är avgjort en möjlighet i en nära framtid.

Inom den egentliga filosofin är 1400- och 1500-talen på det hela taget inte särskilt framstående. Den nya lärdomens utbredning, bokspridningen och framför allt den förnyade livskraften i de gamla traditionerna från Pythagoras och Platon banade å andra sidan väg för 1600-talets stora filosofiska system.

Det var i kölvattnet efter denna de antika tänkesättens återuppståndelse som den stora vetenskapliga revolutionen började. Den utgick från mer eller mindre renlärig pythagorism och kullkastade steg för steg den aristoteliska fysikens och astronomens vedertagna begrepp; till slut gick den rakt bakom företeelsernas sken och upptäckte en oerhört generell och fruktbar hypotes. I allt detta visste de män som främjade denna forskning att de stod direkt i den platoniska traditionen.

Den förste som återupplivade Aristarkos heliocentriska teori var Kopernikus (1473-1543). Denne polske präst hade i sin ungdom rest söderut till Italien, där vi finner honom som lärare i matematik i Rom 1500. Det var där han kom i kontakt med de italienska humanisternas pythagorism. Efter några års studier vid italienska universitet återvände han till Polen 1505 och återupptog efter 1512 sitt arbete som kanonicus i Frauenburg. Han sysslade mest med administrativa uppgifter, fastän han stundom måste utöva läkekonsten, som han hade studerat i Italien. På sin lediga tid bedrev han astronomisk forskning. Den heliocentriska hypotesen hade han lärt känna under vistelsen i Italien. Nu försökte han pröva sin uppfattning med de instrument som fanns att tillgå på den tiden.

Det verk i vilket allt detta utförligt redovisas bär titeln *De revolutionibus orbium coelestium*, och gavs inte ut förrän samma år som han dog. Teorin sådan han utvecklade den var inte felfri och dikterades på vissa punkter av förutfattade meningar, som går tillbaka till Pythagoras. Att planeterna oföränderligt måste röra sig i cirklar föreföll Kopernikus på förhand givet, eftersom cirkeln är en symbol för fullkomlighet och likformig rörelse det enda som anstår en himlakropp. Men inom ramen för tillgängliga observationer var den heliocentriska uppfattningen med cirkulära banor dock vida överlägsen Ptolemaios epicykler, ty här hade man åtminstone en enkel hypotes, som ensam räddade hela skenet.

Kopernikus teori mottogs med häftig opposition av både katoliker och lutheraner, som fullt riktigt anade, att detta var början till en ny antidogmatisk strömning som skulle undergräva, om inte själva religionen så i varje fall de auktoritära principer på vilka de religiösa organisationerna stödde sig. Att vetenskapens blomstring till slut inträffade i protestantiska länder beror på nationalkyrkornas relativa maktlöshet vid kontrollen av sina medlemmars åsikter.

Den astronomiska forskningen fortsattes av Tycho Brahe (1546-1601), vars främsta insats var att sammanställa omfattande och noggranna iakttagelser av planeternas rörelser. Han utsådde också tvivel på de aristoteliska lärorna inom astronomin genom att visa att regionerna bortom månen inte var oföränderliga. En ny stjärna, som uppträdde 1572, befanns nämligen inte ha någon dag parallax och måste därför befinna sig på ett oerhört mycket större avstånd än månen. Kometerna kunde också visas röra sig bortom månens bana.

Ett stort steg framåt togs av Kepler (1571-1630), som i sin ungdom hade arbetat under Tycho Brahe. Genom omsorgsfullt studium av observationsresultaten fann Kepler att Kopernikus cirkelformiga banor inte riktigt kunde rädda skenet. Han insåg att banorna var ellipser med solen i ena brännpunkten. Dessutom befanns den räta linje som förbinder en planet med solen under en given tidrymd beskriva en konstant yta. Slutligen visade sig kvadraterna på de olika planeternas omloppstider för samtliga planeter förhålla sig till varandra som kuberna på deras banors storaxlar. Detta är Keplers tre lagar, som representerade en radikal brytning med den något bokstavliga pythagorism som hade väglett Kopernikus i hans forskningar. Det stod klart

att sådana främmande inslag som kravet på rörelse i cirkelbanor måste överges. När en enkel cirkelbana visat sig otillräcklig, hade det tidigare sedan Ptolemaios varit vanligt att räkna ut mera invecklade banor med hjälp av epicykliska rörelser. Detta konstgrepp kan någorlunda förklara månens rörelser i förhållande till solen. Men de noggrannare observationerna visade, att inga aldrig så invecklade epicykliska rörelser kunde riktigt beskriva de iakttagna banorna. Keplers första lag högg med ett slag av denna gordiska knut. Samtidigt visade hans andra lag att planeternas rörelser i sina banor inte var likformiga. När de är närmare solen rör de sig fortare än i de avlägsnare delarna av banan. Allt detta tvingade människorna att erkänna, att det var farligt att resonera utan hänsyn av fakta utifrån på förhand fastställda estetiska eller mystiska principer. Å andra sidan utgjorde Keplers tre lagar ett strålande belegg för pythagoreismens matematiska principer. Det såg faktiskt ut som om företeelsernas talstruktur gäve nyckeln till förståelse för dem. Likaså blev det tydligt att för att finna en riktig förklaring till företeelserna var det nödvändigt att leta efter relationer som vanligen inte var uppenbara. De mått som gäller för världsalltet är dolda, som Herakleitos hade sagt, och det är just forskarens sak att upptäcka dem. Samtidigt är det av största betydelse att inte göra våld på skenet endast för att rädda någon ovidkommande princip.

Men om det å ena sidan är farligt att bortse från företeelserna, kan å andra sidan den blinda inregistreringen av dem bli lika ödesdiger för vetenskapen som de vildaste spekulationer. Aristoteles är ett belysande exempel. Han hade rätt i att om man inte ständigt driver på en kropp kommer den att stanna. Detta är förvisso vad vi kan iaktta med de kroppar vi kan flytta på. Härav drogs den felaktiga slutsatsen att detsamma måste gälla om stjärnorna, som vi inte själva kan skjuta runt i skyn och som efter vad man trodde därför måste sättas i rörelse på något annat sätt. Alla dessa ohållbara dynamiska teorier byggde på vissa företeelser, som alltför lättvindigt hade tagits för goda. Även här var den riktiga tolkningen dold. Att kroppars rörelse stannar av, när de inte ständigt drivs på, beror på vissa hinder. Avlägsnas dessa, så kommer kroppen att fortsätta att röra sig på egen hand. I praktiken kan vi naturligtvis inte fullständigt avlägsna hindren, men vi kan minska dem och iaktta att rörelsen fortsätter längre i samma mån som hindren avlägsnas. I gränsfallet, när ingenting hindrar en kropps rörelse, kommer den att fortsätta att röra sig fritt. Denna nya hypotes inom dynamiken formulerades av Galilei (1564-1642), en av den moderna vetenskapens stora grundläggare. Den nya synen på dynamiken innebar i två avseenden en radikal avvikelse från Aristoteles läror. För det första förutsatte den att vila inte var kroppars naturliga läge, utan att rörelse var lika naturlig. För det andra visade den att det inte, som man hade trott, var rörelse i cirkel, utan rätlinjig rörelse, som var "naturlig" i den speciella bemärkelse i vilken ordet användes. Om en kropp inte hindras på något sätt fortsätter den att röra sig med likformig hastighet i rät linje. Samma inte tillräckligt kritiska behandling av observationsmaterialet hade dithills förhindrat en rätt förståelse för de lagar som styr fallande kroppar. Det är otvivelaktigt riktigt, att i atmosfären faller en tät kropp fortare än en lätt med samma massa. Här måste man återigen räkna med det hinder som utgörs av det medium i vilket kropparna faller. Om mediet blir tunnare, faller alla kroppar med mindre skillnad i hastighet, och i tomma rymden blir hastigheten lika stor. Iakttagelser av fallande kroppar visar, att fallhastigheten ökar med 9,8 m per sekund. Eftersom hastigheten sålunda inte var likformig utan accelererad, måste det finnas något som påverkade kropparnas naturliga rörelse. Det är den tyngdkraft som jorden utövar.

Dessa rön blev av betydelse för Galileis undersökningar av projektilers banor, en fråga av viss militär betydelse för hertigen av Toscana, som var Galileis beskyddare. En av dynamikens viktigaste lagar tillämpades här för första gången på ett handgripligt sätt. Om vi studerar en projektils bana, kan vi säga att dess rörelse är sammansatt av två skilda och inbördes oberoende partiella rörelser. Den ena är horisontell och likformig, den andra vertikal och därför styrd av lagarna för fallande kroppar. Den sammansatta rörelsen visar sig följa en parabelbana. Detta är ett enkelt fall av parallelogram-lagens tillämpning på addition av krafter med given storlek och riktning. Hastigheter, accelerationer och krafter är storheter som kan behandlas på detta sätt.

Inom astronomin omfattade Galilei den heliocentriska teorin och gick vidare till ett antal viktiga upptäckter. Han fullkomnade ett teleskop som nyligen uppfunnits i Holland och iakttog ett antal fakta, som en gång för alla slog sönder de aristoteliska missuppfattningarna om de himmelska regionerna. Vintergatan visade sig bestå av ett väldigt antal stjärnor. Kopernikus hade sagt att

enligt hans teori måste planeten Venus uppvisa faser, och detta bekräftades nu med Galileis teleskop. Likaså avslöjade teleskopet Jupiters månar, och det kunde visas att dessa rörde sig runt sin planet i överensstämmelse med Keplers lagar. Alla dessa upptäckter kullkastade länge omhuldade fördomar och föranledde rättrogna skolastiker att fördöma teleskopet, som sålunda hade stört deras dogmatiska slummer. Det förtjänar anmärkas på förhand att någonting mycket liknande hände tre århundraden senare. Comte fördömde mikroskopet för att det rubbade gaslagarnas enkla form. Så tillvida har positivisterna åtskilligt gemensamt med Aristoteles och hans benhårda ytlighet i fråga om fysikaliska iakttagelser.

Förr eller senare måste Galilei komma på kant med ortodoxin. 1616 blev han dömd bakom stängda dörrar av inkquisitionen. Men hans uppförande tycktes förbli alltför uppstudsigt, varför han 1633 än en gång släpades inför rätta, denna gång offentligt. För husfridens skull avsvor han sig sina åsikter och lovade att i fortsättningen överge all tanke på att jorden rörde sig. Det berättas att han gjorde som han blev befalld, men mumlade för sig själv: "Och ändå rör den sig". Hans avbön var naturligtvis endast ett sken, men inkquisitionen hade lyckats utrota vetenskaplig forskning i Italien för flera århundraden framåt.

Det slutliga steget till en allmän dynamisk teori togs av Isaac Newton (1642-1721). Teorins flesta element hade redan anats eller använts isolerade, men Newton var den förste som förstod den fulla innebörden i sina föregångares ansatser. I sin Principia Mathematica philosophiae naturalis, utgiven 1687, framlägger han tre rörelselagar och lämnar därefter på grekernas sätt en deduktiv redogörelse för dynamiken. Den första lagen är en allmän formulering av Galileis princip. Alla kroppar som inte hindras rör sig med konstant hastighet i rät linje, tekniskt uttryckt, med likformig hastighet. Den andra lagen definierar kraften såsom orsaken till icke likformig rörelse och säger att kraften är proportionell mot produkten av massan och accelerationen. Den tredje lagen är principen att varje kraft framkallar en lika stor motkraft. Inom astronomin gav han den slutliga och fullständiga framställning mot vilken Kopernikus och Kepler hade tagit de första stegen. Gravitationens allmängiltiga lag säger, att det mellan två materiepartiklar råder en dragningskraft som är proportionell mot produkten av deras massa och omvänt proportionell med kvadraten på avståndet. På detta sätt kunde planeternas och deras satelliters samt kometernas rörelse förklaras intill minsta kända detalj. Eftersom varje partikel påverkar varje annan partikel gjorde denna teori det dessutom möjligt att exakt beräkna de banstörningar som framkallas av andra kroppar. Detta hade ingen annan teori dittills förmått. Vad Keplers lagar beträffar, var dessa nu bara följsatser av Newtons teori. Här tycktes äntligen den matematiska nyckeln till världssalltet ha blivit funnen. Den slutliga form i vilken vi nu uttrycker dessa fakta är differentialekvationerna för rörelse, som befriats från alla främmande och tillfälliga detaljer i den konkreta verklighet för vilka de gäller. Detsamma gäller om Einsteins ännu mer generella förklaring. Relativitetsteorin har emellertid intill denna dag förblivit omstridd och dras med inre svårigheter. Men för att återvända till Newton, var det matematiska redskapet för framställning av dynamikens lagar fluxionsteorin, en av formerna av differentialkalkylen, som också upptäcktes oberoende av Leibniz. Från och med denna tid utvecklas matematiken och fysiken i rasande fart.

Andra stora upptäckter gjordes på 1600-talet. Gilberts arbete om magnetismen utgavs 1600. Vid mitten av århundradet framlade Huygens vågteorin för ljuset. Harveys upptäckt av blodomloppet utkom i tryck 1628. I The Sceptical Chymist (1661) gjorde Robert Boyle slut på alkemisternas mystifikation och återgick till Demokritos atomteori. Stora framsteg gjordes i konstruktionen av instrument, vilka i sin tur tillhandahöll noggrannare observationer som ledde till fortsatta teoretiska framsteg. Denna väldiga explosion av vetenskaplig aktivitet åtföljdes av en motsvarande teknisk utveckling, som gav Västeuropa herraväldet i trehundra år. Med den vetenskapliga revolutionen hade Greklands ande åter kommit till sin rätt. Allt detta återspeglas även inom filosofin.

I sin strävan att rädda skenet hade filosoferna dittills huvudsakligen diskuterat räddningsmetoderna. Vad skenet självt beträffar, hade föga om ens någonting blivit sagt. Det finns naturligtvis utmärkta skäl härför. Såsom reaktion mot det överdrivna sysslandet med deduktionens rent logiska sida var tiden mogen att säga någonting om det iakttagelsematerial, utan vilket den empiriska forskningen förblir ofruktbar. Syllogismens gamla aristoteliska

redskap, eller organon, kunde inte tjäna vetenskapens framsteg. Ett nytt organon tycktes behövas.

Den förste som formulerade dessa problem uttryckligen var Francis Bacon (1561-1626). Som son till lordsigillbevararen och utbildad till jurist växte Bacon upp i en miljö, som naturligen förde in honom på ämbetsmannabanan. Tjugotre år gammal inträdde han i parlamentet och blev senare earlens av Essex rådgivare. När Essex föll i onåd för förräderi tog Bacon kronans parti, ehuru han aldrig lyckades vinna Elisabets fulla förtroende. Men när Jakob I besteg tronen 1603 ljusnade utsikterna. 1617 hade Bacon avancerat till sin fars ämbete, och följande år blev han lordkansler och upphöjdes till baron Verulam. 1620 lyckades hans fiender stäcka hans politiska bana genom att anklaga honom för att ta mutor i mål inför förmyndarkammaren. Bacon bestred inte käromålet, erkände anklagelsens riktighet men hävdade, att hans domar aldrig påverkats av gåvor, överhuset dömde honom till 40 000 pund i böter och bestämde att han skulle sitta häktad i Towern så länge konungen bestämde. Från politiska ämbeten eller medlemskap av parlamentet skulle han därefter vara utesluten. Av denna stränga dom efterskänktes den första delen och den andra inskränktes till fyra dagars häkte. Hans utestängande från politiken stod emellertid fast, och därefter levde han som privatman och författare.

Bacon var en man med vidsträckta intressen i renässansens anda. Han skrev om juridik och historia och är berömd för sina essäer, en litterär form som nyligen hade uppfunnits av Montaigne (1533- 92) i Frankrike. Inom filosofin är Bacons mest kända bok *The Advancement of Learning*, utgiven 1605 och skriven på engelska. Här röjer Bacon mark för sina senare undersökningar. Som bokens titel antyder sysslar han med att utvidga kunskapens område och människans förmåga att behärska sin omgivning. I religiösa ting ställer han sig på en närmast occamista ståndpunkt. Tron och förnuftet må syssla med var sitt område och inte inkräkta på varandra. Den enda uppgift som tilldelas förnuftet på det religiösa området är att dra slutsatser ur principer som tron omfattar...

Av större betydelse för den brittiska empirismen liksom för filosofin i allmänhet var Thomas Hobbes (1588-1679). Ehuru han i vissa avseenden tillhör den empiriska riktningen, hyste han också uppskattning för den matematiska metod som förbinder honom med Galilei och Descartes. Eftersom han sålunda var medveten om deduktionens roll vid vetenskaplig forskning, hade han en mycket sundare syn på vetenskaplig metodik än Bacon någonsin kunde uppnå.

Hobbes familjeförhållanden i barndomen lovade inte gott. Hans far var en oregerlig och virrig kyrkoherde, som försvann i London när Hobbes ännu var barn. Lyckligtvis var kyrkoherdens bror en ansvarskännande man, själv barnlös, som åtog sig sin unge bror sons uppfostran. Fjorton år gammal for Hobbes till Oxford och studerade klassikerna. Skolastisk logik och Aristoteles metafysik ingick i kursen, och för dem utvecklade Hobbes en djup motvilja, som varade hela hans liv. 1608 blev han informator åt William Cavendish, son till earlen av Devonshire, och två år senare följde han sin elev på den traditionella rundresan på fastlandet. När den unge ädlingen ärvt sin titel blev han Hobbes skyddsherre. Genom honom blev Hobbes bekant med många av sin tids ledande män. När hans husbonde dog 1628, reste Hobbes till Paris på en tid och återvände sedan för att bli informator åt sin forne lärjunges son. Med den unge earlen reste han utomlands 1634 och besökte Frankrike och Italien. I Paris träffade han Mersenne och dennes krets och 1636 besökte han Galilei i Florens. Han återvände hem 1637 och började skriva ett första utkast till sin politiska teori... Under dessa år i Paris umgicks han åter med Mersennes krets och träffade Descartes. Efter att först ha stått på vänskaplig fot med de rojalistiska flyktingarna från England, däri inräknat den blivande Karl II, blev han ovän med alla, när han 1651 publicerade *Leviathan*...

Som vi har sett medförde renässanstiden gradvis ett ökat intresse för matematik. En andra huvudfråga som intresserade efterrenässansens tänkare var metodikens betydelse. Vi har redan funnit detta hos Bacon och Hobbes. Hos Rene Descartes (1596 1650) sammansmältas dessa bägge strömningar till ett nytt filosofiskt system i antikens stora stil. Han betraktas sålunda med rätta som den moderna filosofins grundare.

Descartes familj tillhörde lågadeln; hans far var rådman i Bretagnes parlament. Från 1604 till 1612 besökte han jesuitskolan La Fleche, där han förutom grundlig klassisk bildning fick en så god matematisk skolning som fanns att få på den tiden. Sedan han lämnat skolan reste han till Paris och började nästa år studera juridik i Poitiers, där han tog examen 1616. Hans intressen låg emellertid åt annat håll. 1618 reste han till Holland och inträdde i armén, vilket gav honom åtskillig tid till matematiska studier. 1619 började trettioåriga kriget på allvar och Descartes, som önskade se sig om i världen, tog värvning i bayerska armén. På vintern detta år kom han på de ledande tankar som präglar hans filosofi. Upplevelsen skildras i Discours de la Methode. En dag när det var kallare än vanligt tog Descartes sin tillflykt till en hydda och satt bredvid kakelugnen. Sålunda vederbörligen uppvärmd började han meditera, och när dagen var slut hade konturerna till hela hans filosofi framstått klart för honom. Descartes stannade i armén till 1622 och återvände då till Paris. Följande år besökte han Italien, där han stannade i två år. Vid återkomsten till Frankrike fann han att livet därhemma var alltför distraherande. Då han av naturen var något tillbakadragen och önskade arbeta i en ostörd atmosfär, reste han till Holland 1628. Eftersom han sålt sitt lilla gods kunde han leva oberoende i ganska goda omständigheter. Bortsett från tre korta besök i Frankrike stannade han i Holland de närmaste tjugoett åren. Steg för steg utarbetade han sin filosofi efter de linjer han hade tänkt ut när han upptäckte sin metod. Ett viktigt arbete i fysik, i vilket han anslöt sig till Kopernikus teori, höll han inne från publicering, då han hörde talas om rättegången mot Galilei 1633. Han var framför allt ovillig att bli indragen i polemik, som tycktes honom vara slöseri med tid. Dessutom var han av allt att döma trogen katolik, fastän graden av hans renlärighet alltid kommer att förbli okänd. Descartes inskränkte sig därför till att utge en samling av tre volymer om dioptrik, meteorer och geometri. Discours, utgiven 1637, är avsedd som företal till dessa tre avhandlingar. Den mest berömda är geometrin, där den analytiska geometrins principer utvecklas och tillämpas. 1641 följde Meditationer och 1644 Filosofins principer, tillägnad prinsessan Elisabeth, Pfalzgrevens dotter. En avhandling om passionerna skrevs för prinsessan 1649. Detta år blev drottning Kristina av Sverige intresserad av Descartes arbeten och övertalade honom till sist att komma till Stockholm. Denna skandinaviska drottning var en äkta renässansmänniska. Viljestark och kraftfull, krävde hon att Descartes skulle undervisa henne i filosofi klockan fem på morgonen. Denna ofilosofiska uppstigning mitt i den svenska vinternatten var mer än Descartes tålde vid. Han blev sjuk och dog i februari 1650.

Descartes metod är i sista hand en frukt av hans matematiska intresse. Inom geometrin hade han redan visat hur detta kunde leda till långtgående konsekvenser. Det var nämligen möjligt att med den analytiska metoden beskriva egenskaperna hos hela familjer av kurvor med hjälp av enkla ekvationer. Descartes trodde att den metod, som varit så framgångsrik inom matematiken, skulle kunna utsträckas till andra områden och alltså sätta forskaren i stånd att uppnå samma slags visshet som i matematiken. Hans Discours avser att visa vilka regler vi måste följa för att väl utnyttja vårt förnufts resurser. Vad förnuftet självt beträffar, anser han att alla människor är jämlikar i detta avseende. Vi skiljer oss bara i att några använder det bättre än andra. Men metod är något man lär sig genom övning, vilket indirekt erkänns av Descartes, då han inte önskar påtvinga oss en metod utan försöker visa, hur han själv framgångsrikt använt sitt eget förstånd. Skildringen är självbiografisk och berättar om författarens ungdomliga missnöje med allt löst och till intet förbindande prat som förekommer på alla områden. Om filosofin säger han, att ingen åsikt är så orimlig att den inte omfattats av någon. Matematiken imponerade på honom genom säkerheten i sina slutledningar, men han kunde ännu inte inse deras rätta bruk. Han gav upp sina bokliga studier och började sina resor, men han fann att människors sedvänjor skilde sig lika mycket som filosofernas åsikter. Till slut bestämde han sig för att söka sanningen inom sig själv. Sedan följer en redogörelse för de nyssnämnda tankarna vid kakelugnen.

Då han funnit att endast ett arbete som helt avslutats av en enda författare ger någon tillfredsställelse, beslöt han att förkasta allt han blivit lärd och tvungen att ta för gott. Endast logiken, geometrin och algebran överlever detta eldprov, och ur dessa letar han fram fyra regler. Den första är att aldrig godta någonting utom klara och tydliga idéer. För det andra måste vi dela upp varje problem i så många delar som behövs för att lösa det. För det tredje måste våra tankar följa en ordning från det enkla till det sammansatta, och där ingen ordning finns måste vi förutsätta en. Den fjärde regeln säger, att vi alltid skall kontrollera grundligt för att vara säkra på att ingenting blivit förbisett. Detta är den metod Descartes använde, då han tillämpade algebran

på geometriska problem och därigenom skapade vad vi nu kallar den analytiska geometrin. Beträffande tillämpningen på filosofin hade Descartes en känsla av att den måste uppskjutas tills han blev litet äldre. I fråga om etiken står vi i ett dilemma. Den är den sista i vetenskapernas rad, men i våra liv måste vi träffa omedelbara beslut. Descartes godtar därför en provisorisk handlingsnorm, som enligt pragmatiska kriterier ger honom bästa möjliga livs villkor. Han beslutar därför att hålla sig till sitt lands lagar och seder och förbli sin religion trogen; att handla beslutsamt och ihärdigt, när han väl beslutat sig för en viss handlingslinje, och slutligen att försöka behärska sig i stället för att utmana ödet och anpassa sina önskningar efter tingens ordning i stället för mot satsen. Från denna tidpunkt beslöt Descartes att ägna sig åt filosof

När Descartes övergår till metafysiken, leder honom hans metod till systematisk tvivel. Sinnenas vittnesbörd är opålitliga och måste ifrågasättas. Matematiken är visserligen tvivelaktig men måste misstänkas, ty Gud vilseleder oss kanske systematiskt. Det enda som en tvivlare i sista hand måste erkänna är sitt eget tvivel. Det är grundvalen för Descartes utgångssats: ' Jag tänker, alltså är jag till '...

I sista hand bidrog den stränga determinismen i Descartes förklaring av den materiella världen, både den fysiska och den biologiska, mycket till att befordra 1700- och 1800-talens materialism, i synnerhet i förbindelse med Newtons fysik.

Descartes dualism är i sista hand resultatet av en ganska konventionell syn på substansproblemet iden fackfilosofiska betydelse i vilken skolastikerna använde ordet. En substans är en bärare av egenskaper, men är själv oberoende och varaktig. Descartes erkände materia och ande som två olika substanser som inte på något sätt kunde samverka, eftersom båda var själv tillräckliga. Det ockasionalistiska konsgreppet införs för att överbrygga klyftan. Det är emellertid klart, att om vi godtar en sådan princip finns det ingen anledning varför vi inte skall kunna stödja oss hur hårt som helst på den. Man skulle till exempel kunna behandla varje medvetande som en egen substans. Leibniz gick åt det hållet och hävdade i sin monadteori tillvaron av oändligt många substanser, alla oberoende men samordnade. Alternativt skulle man kunna återgå till Parmenides ståndpunkt och hävda, att det endast finns en substans. Sistnämnda utväg valdes av Spinoza, vars teori är den kanske konsekventaste och kompromisslösaste monism som någonsin utformats.

Spinoza (1632-77), född i Amsterdam, kom från en judisk familj vars förfäder för inte så länge sedan hade övergivit sitt hem i Portugal för att finna en plats där de kunde dyrka Gud på sitt eget sätt sedan muhammedanerna fördrevs från Spanien och Portugal hade nämligen inkquisitionen infört en regim av religiös ofördragsamhet, som gjorde livet för icke kristna otrevligt, mildt uttryckt. I det reformerta Holland, som självt låg i krig med det spanska tyranniet, erbjöd dessa förföljelsens offer en tillflykt, och Amsterdam blev hemstad för en stor judisk församling. Inom dess ram fick Spinoza växa upp och motta sin första uppfostran.

Men för hans livliga intellekt var dessa traditionella studier inte nog. Genom latin kunde han stifta bekantskap med skrifter av de tänkare som hade åstadkommit lärdomens stora uppblomstring och som nu utvecklade den nya vetenskapen och filosofin. Han fann det snart omöjligt att stanna inom rättroghetens gränser, till den judiska församlingens stora bekymmer. De reformerta teologerna var ofördragsamma på sitt sätt, och man hade på känn att varje fränt kritiskt avisande av religionen skulle kunna störa den allmänna atmosfär av tolerans som då rådde i Holland. Spinoza utstöttes slutligen ur sin synagoga med alla bibliska förbannelser.

Då han av naturen var något blyg, blev han därefter helt isolerad och levde i fortsättningen i stillhet i en liten krets av vänner; han försörjde sig på att slipa linser och ägnade sig åt filosofisk meditation. Trots hans tillbakadragna liv spred sig hans rykte hastigt, och han skulle senare brevväxla med ett antal inflytelserika beundrare. Bland dessa var Leibniz, och det är känt att de båda träffades i Haag. Men Spinoza lät sig aldrig lockas ur sin tillbakadragenhet. 1673 erbjöd kurfursten av Pfalz honom professuren i filosofi i Heidelberg, men Spinoza vägrade artigt att ta emot den. Hans skäl för att avböja denna ära är upplysande. För det första, säger han, 'tror jag att jag skulle upphöra att befrämja filosofin,

om jag skulle ägna mig åt att undervisa de unga. Vidare vet jag inte inom vilka gränser jag skulle behöva inskränka det filosofiska tänkandets frihet, för att jag inte skulle synas önska kullkasta den bestående religionen... Ni kan härav inse att jag inte fikar efter ännu större vederlag, utan avstår från att föreläsa endast emedan jag värderar lugnet, som jag tror jag bäst kan vinna på detta sätt.'

Spinozas skrifter är inte voluminösa, men det som finns avslöjar en koncentration och logisk stringens som knappast någonsin uppnåtts. Hans åsikter om Gud och religionen var emellertid så långt före sin tid, att han trots sina upphöjda etiska teorier både under sin livstid och i hundra år därefter smädades som ett monster av ondska. Hans största verk, *Etiken*, ansågs så fylld av sprängstoff att den inte kunde utges förrän efter hans död. Hans politiska teori har mycket gemensamt med Hobbes, men fastän det alltså råder ganska stor överensstämmelse dem emellan om många av de inrättningar de ansåg önskvärda i ett sunt samhälle, är grundvalen för Spinozas teori en helt annan. Medan Hobbes bygger upp sin framställning empiriskt, härleder Spinoza sina slutsatser ur sin allmänna metafysiska teori. För att inse styrkan i Spinozas argument måste man faktiskt behandla hela hans filosofiska verk som en enda stor avhandling. Det är delvis av detta skäl som Spinozas skrifter gjorde mindre omedelbart intryck än de empiriska filosofernas politiska verk. Men det måste ihågkommas, att de diskuterade problemen då var mycket aktuella och reella dagsfrågor. Den vitala roll friheten spelar för samhällets funktion var då inte lika allmänt erkänd som på 1800-talet.....

Leibniz (1646-1716) föddes i Leipzig, där hans far var universitetsprofessor. Vid tidiga år visade han tecken på ett livligt och kritiskt förstånd och vid femton års ålder inskrevs han vid universitetet, där han studerade filosofi, tog examen två år senare och flyttade till Jena för att läsa juridik. Tjugo år gammal sökte han doktorsgrad i juridik vid universitetet i Leipzig, men detta vägrades på grund av hans ålder. I Altdorf var universitetsmyndigheterna tolerantare och beviljade honom inte bara hans doktorsgrad utan erbjöd honom till och med en lärostol. Leibniz, som hade helt annat i tankarna, tog emellertid inte emot detta erbjudande. 1667 trädde han i diplomatisk tjänst hos ärkebiskopen av Mainz, en av kurfurstarna och en aktiv politiker, som försökte återupprätta kejsarrikets krossade rester ur trettioåriga krigets förstörelse. Framför allt var det nödvändigt att hindra Ludvig XIV av Frankrike från att invadera landet.

I detta syfte reste Leibniz till Paris 1672 och stannade där i nästan fyra år. Hans plan var att övertala Kung Sol att inrikta sin militära energi mot de otrogna och invadera Egypten. Denna mission misslyckades, men under tiden träffade Leibniz många av sin tids ledande filosofer och vetenskapsmän. Malebranche var då på modet i Paris liksom Arnauld, jansenismens främste företrädare sedan Pascal. Den holländske fysikern Huygens tillhörde också hans bekantskapskrets. 1673 kom han till London och träffade kemisten Boyle och Oldenburg, som var sekreterare i det nygrundade Royal Society, av vilket Leibniz blev medlem. Efter sin arbetsgivares död samma år erbjöds Leibniz en post av hertigen av Braunschweig, som behövde en bibliotekarie i Hannover. Leibniz accepterade inte utan stannade utomlands. Medan han 1675 var i Paris började han arbeta på infinitesimalkalkylen, som han upptäckte oberoende av Newtons något tidigare arbete. Leibniz publicerade slutligen sin version, som kommer närmare den moderna formen än Newtons fluxionsteori, i *Acta Eruditorum* 1684. Newtons *Principia* utkom tre år senare. En lång och ofruktbar dispyt följde, och i stället för att syssla med frågans vetenskapliga sida tog folk parti efter nationalistiska linjer. Följden blev att den engelska matematiken kom på efterkälken i ett århundrade, eftersom Leibniz noteringssystem, som fransmännen tog upp, var ett smidigare analytiskt redskap. 1676 besökte Leibniz Spinoza i Haag och tillträdde sedan bibliotekarieplatsen i Hannover, en post som han behöll till sin död. Han använde mycken tid på att sammanställa Braunschweigs historia och ägnade sig för övrigt åt vetenskapliga och filosofiska studier. Dessutom fortsatte han att utarbeta planer för att reformera Europas politik. Han försökte överbrygga den stora religiösa klyftan, men hans planer framfördes för döva öron. När Georg av Hannover blev kung i England 1714 inbjöds Leibniz inte att följa med hovet till London, otvivelaktigt huvudsakligen på grund av de tråkiga efterverkningarna av polemiken kring infinitesimalkalkylen. Han stannade kvar, förbittrad och bortglömd, och dog två år senare.

Leibniz filosofi är inte lätt att diskutera. Bland annat är mycket av hans verk fragmentariskt och har ofta inte genomgått den omsorgsfulla revision som skulle ha avslöjat inkonsekvenser innan det var för sent. De yttre omständigheterna i Leibniz liv bär största ansvaret härför. Hans filosofiska verk måste skrivas på lediga stunder, som sällan förekom, under ständiga förseningar och avbrott. ...I fråga om Leibniz metafysik är det viktigt att observera, att den fick några av sina främsta särdrag av tidevarvets vetenskapliga framsteg. De metafysiska skrifterna publicerades under hans livstid och innehåller den monadteori på vilken Leibniz rykte som filosof vilade i ett par hundra år. De logiska verken förblev opublicerade och blev inte rätt uppskattade förrän i början av detta århundrade.....

Nitälskan för klara och tydliga idéer och en därav följande strävan att åstadkomma ett fulländat universalspråk är de främsta rationalistiska särdragen inom cartesianismens filosofiska tradition. Att detta i viss mån motsvarar vetenskapens mål har vi redan konstaterat. Samtidigt är detta snarare en väg att följa än ett slutmål att uppnå. Redan Leibniz insåg detta, åtminstone implicit, när han framhöll att endast Gud äger fullkomlig kunskap. En mycket radikalare kritik av den rationalistiska tankegången finns hos den store italienske filosofen Giambattista Vico (1668-1744). Leibniz uttalande, som varje gudfruktig kristen, inräknat Vico, skulle godta leder italienaren till att uppställa en ny kunskapsprincip. Gud har fullkomlig kunskap om världen, därför att han har gjort den. Människan, själv skapad, känner världen ofullständigt. För Vico var villkoret för att veta någonting att man hade gjort det. Principens grundläggande formulering är att vi kan veta endast det som vi kan göra. Vi kan uttrycka detta med att sanning är detsamma som faktum, förutsatt att det sistnämnda ordet uppfattas i sin ursprungliga betydelse.

Under sin livstid och femtio år efter sin död förblev Vico praktiskt taget okänd. Född i Neapel som son till en liten bokhandlare, blev han vid trettioett års ålder professor i värtalighet vid sin hemstads universitet. Denna något underordnade ställning innehade han till sin avgång 1741. Större delen av sitt liv var han fattig. För att försörja sig och sin familj måste han dryga ut sin blygsamma lön med privatlektioner och enstaka litterära uppdrag från adeln. Delvis på grund av dunkelheten i hans budskap blev han inte förstörd av sina samtida och hade aldrig turen att få träffa eller korrespondera med någon tänkare av sitt eget format.....

Beträffande historien, som görs av människan, anser Vico att den högsta grad av visshet är möjlig att uppnå. Han trodde att det var möjligt för historikerna att upptäcka det historiska förloppets allmänna lagar och med hjälp av dem förklara varför händelserna utvecklats som de gjort och kommer att fortsätta på ett sätt som kan förutsägas. Vico säger inte att varje detalj är förutsagd på mekaniskt sätt, utan att de stora linjerna är vetbara i största allmänhet. För honom finns det en tidvattensrörelse i mänskliga angelägenheter, och liksom vattnet flyter fram och tillbaka löper mänsklighetens öden i cykler. Cykelteorin härstammar, som vi sett, ursprungligen från försokratiska källor, men Vico ger dessa gamla idéer en ny inriktning genom att söka formen för historiens återkommande faser i människans medvetande; hon är styckets författare och skådespelare.

I stället för att blicka bakåt pekar Vicos teori således fram emot Hegels historieteori. ... Vicos teori tillåter honom att se samhällets organisation som en naturlig, gradvis fortskridande växtprocess, under vilken människorna långsamt utvecklar former av gemenskapsliv, tack vare sin växande skatt av traditioner. Samhällsfördraget förutsätter å andra sidan människor vilka plötsligt finner att de är fullt förnuftiga och beräknande varelser, som genom en rationell viljeakt kallar ett nytt samhälle till liv...

Vad som gäller om samhället i allmänhet gäller även om språket i synnerhet. Språket uppstår när människor i sin gemensamma verksamhet måste kunna meddela sig med varandra. I sin primitiva form består språket av gester och symboliska handlingar. När språket blir artikulerat, undergår dess tecken en successiv förändring från direkt och i denna bemärkelse naturlig förbindelse med enkla föremål till konventionella mönster. Språket är faktiskt till att börja med poetiskt; först gradvis blir det vetenskapligt....Med utgångspunkt från vardagsspråket är det just vetenskapens och filosofins uppgift att smida vassare språkliga redskap för att kunna bedriva nya forskningar. Detta är det värdefulla budskap som ligger i det cartesianska kravet på klara och tydliga idéer...

Trots sina oortodoxa teorier på det sociologiska området förblev Vico dock from katolik. I varje fall försökte han inpassa den bestående religionen inom sitt system. Huruvida detta är möjligt utan inkonsekvenser är naturligtvis en annan fråga; men konsekvens tillhör nu inte Vicos förtjänster. Vicos betydelse ligger mycket mer i hans nästan kusliga förmåga att föregripa 1800-talet och dess filosofiska utveckling.... Häre är han ytterst originell och framlägger för första gången en äkta teori för den mänskliga kulturen.”

”Den brittiska empirismen

I reformationens kölvatten växte i norra Europa fram en ny inställning till politik och filosofi. Den uppstod såsom en reaktion mot religionskrigens tidevarv och lydnaden under Rom och hade sitt centrum i England och Holland. England besparades till stor del de fasor som följde med den religiösa schismen på fastlandet. Protestanter och katoliker förföljde varandra visserligen en tid en smula halvhjärtat, och puritanismen under Cromwell låg i fejd med kyrkan, men det förekom inga grymheter i stor skala och framför allt ingen utländsk inblandning av militärt slag. Holländarna fick å andra sidan känna på religionskrigens hela tyngd. I en lång och bitter kamp mot det katolska Spanien uppnådde de slutligen provisoriskt erkännande av sin självständighet 1609, vilket bekräftades vid westfaliska freden 1648.

Denna nya inställning till problemen på det sociala och intellektuella området kallas liberalism. Under denna något vaga rubrik kan man urskilja ett antal ganska bestämda drag. Först och främst var liberalismen väsentligen protestantisk, men inte på ett trångt, kalvinistiskt sätt. Då var den snarare en utveckling av den protestantiska uppfattningen att varje människa måste komma överens med Gud på sitt eget sätt. Dessutom är bigotteri skadligt för affärlivet. Eftersom liberalismen var en produkt av den uppstigande medelklassen, i vars händer handel och industri höll på att utvecklas, var den motståndare till både aristokratins och monarkens fast rotade, traditionella privilegier. Grundinställningen är alltså tolerans. På 1600-talet, vid en tidpunkt då största delen av det övriga Europa sönderslets av religiösa strider och pinades av skoningslös fanatism, var den holländska republiken en tillflykt för nonkonformister och fritänkare av alla slag. De protestantiska kyrkorna erövrade aldrig den politiska makt som katolicismen hade åtnjutit. Statens makt blev därför mycket mer betydande.

Monarkernas självhärskarmakt började betraktas med ogillande av medelklassens köpmän som hade vunnit ägodelar och välstånd med egna krafter. Strömmen gick därför mot demokrati, grundad på äganderätt, och mot inskränkning av den kungliga makten.

Samtidigt som kungarnas gudomliga rätt förnekades växte det fram en känsla av att människor kan höja sig över sitt stånd genom sina egna insatser, och följaktligen började starkare tonvikt läggas på uppfostrans betydelse.

I allmänhet betraktades staten som sådan med misstro såsom en makt som stod i vägen för den expanderande handelns behov och begränsade dess fria utveckling. Samtidigt erkändes behovet av lag och ordning såsom något väsentligt, och detta mildrade i någon mån den oppositionella inställningen till staten. Från denna tid har engelsmännen ärvt sin typiska kärlek till kompromisser. I sociala ting innebär detta en förkärlek för reformer i motsats till revolutioner.

1600-talets liberalism var sålunda, som namnet ju antyder, en strävan till frigörelse. Den befriade dem som tillämpade den från alla tyrannier, politiska och religiösa, ekonomiska och intellektuella, vid vilka medeltidens döende traditioner ännu klamrade sig fast. Samtidigt var den motståndare till extrema protestantiska sekters blinda nit. Den förnekade kyrkans befogenhet att lagstifta i frågor rörande filosofi och vetenskap. Ända tills Wienkongressen slungade Europa i Heliga alliansens nyfeodala moras gjorde den tidiga liberalismen, eldad av en optimistisk världssyn och driven av gränslös energi, väldiga landvinningar utan att lida svårare bakslag.

I England och Holland var liberalismens uppkomst i så hög grad förknippad med tidens allmänna förhållanden att den åstadkom mycket litet oro. Men i vissa andra länder, särskilt Frankrike och Nordamerika, fick den ett revolutionärt inflytande på senare händelser. Ett framträdande drag i den liberala inställningen var dess respekt för individualismen.

Den protestantiska teologin hade framhållit auktoriteternas olämplighet som lagstiftare i samhällsfrågor. Samma individualism trängde in i den ekonomiska och filosofiska sfären. Ekonomiskt yttrar den sig i "laissez faire" och dess rationalisering i 1800-talsutilismen. Inom filosofin ställer den i förgrunden det intresse för kunskapsteori som i så hög grad sysselsatt filosoferna sedan dess. Descartes berömda formel "jag tänker, alltså är jag till" är typisk för

denna individualism, eftersom den hänvisar envar att falla tillbaka på sin egen personliga tillvaro såsom grundval för kunskap.

Individualismens lära var väsentligen en rationalistisk teori, och förnuftet ansågs vara av allt överskuggande betydelse. Att styras av sina lidelser ansågs allmänt som ociviliserat. Men under 1800 talet började den individualistiska läran utsträckas även till passionerna, och när den romantiska strömningen stod på sin höjdpunkt framkallade detta ett antal maktfilosofiska läror, som förhärligade den starkares självhävdelse. Detta slutar naturligtvis i någonting rakt motsatt liberalismen. Dylika teorier slår ihjäl sig själva, eftersom den som lyckas måste förstöra stegen till framgång av fruktan för konkurrens av andra lika ärelystna.

Den liberala rörelsen påverkade allmänt det intellektuella åsiktsklimatet. Det är därför inte förvånande att tänkare som i övrigt kunde hylla helt andra filosofiska uppfattningar lika fullt var liberala i sina politiska teorier. Spinoza var lika liberal som de brittiska empiriska filosoferna.

Med industrisamhällets uppkomst på 1800-talet blev liberalismen en mäktig källa till sociala framsteg för de ömkligen utsugna arbetande klasserna. Denna uppgift övertogs senare av den uppstigande socialistiska rörelsens mera aggressiva krafter. Liberalismen förblev på det hela taget en rörelse utan dogmer. Såsom politisk kraft är den nu olyckligtvis helt förbrukad. Det är en bedrövlig kommentar till vår tid, och kanske följderna av det nuvarande århundradets internationella katastrof, att de flesta människor inte längre har mod att leva utan en stram politisk tro.

Descartes filosofiska verk gav upphov till två stora utvecklingsströmningar. Den ena av dessa är den återupplivade rationalistiska tradition vars främsta bärare på 1600-talet var Spinoza och Leibniz. Den andra är vad som i allmänhet kallas den brittiska empirismen. Det är viktigt att inte tillämpa dessa etiketter alltför stelt. Ett av de stora hindren för förståelse inom filosofin, liksom faktiskt på varje annat område, är en blind och alltför stel etikettering av tänkarna. Den hävdvunna uppdelningen är dock inte godtycklig utan antyder vissa framträdande drag i de båda traditionerna. Detta gäller trots att de brittiska empiristerna i sitt politiska tänkande visade ett markerat inslag av rationalism.

De tre stora representanterna för denna strömning, Locke, Berkeley och Hume, spänner i stort sett över perioden från inbördeskriget i England till franska revolutionen. John Locke (1632-1704) fick en strängt puritansk uppfostran. Hans far kämpade i parlamentets styrkor under kriget. En av grundsatserna i Lockes åskådning var toleransen. Detta föranledde honom till slut att bryta med bägge parter i konflikten. 1646 kom han till Westminster School, där han fick den traditionella klassiska skolningen. Sex år senare fortsatte han till Oxford, där han tillbringade de nästa femton åren, först som student och sedan som lärare i grekiska och filosofi. Den skolastik som då ännu förhärskade i Oxford tilltalade honom inte, och vi finner att han visar intresse för vetenskapliga experiment och för Descartes filosofi. Statskyrkan erbjöd ingen framtid för en man med hans toleranta åsikter, varför han slutligen började studera medicin. Vid denna tid lärde han känna Boyle, som var knuten till Royal Society, vilket hade grundats 1668. Under tiden hade han följt med en diplomatisk beskickning till kurfursten i Brandenburg 1665, och följande år hade han träffat lord Ashley, senare förste earlen av Shaftesbury. Han blev Shaftesburys vän och medarbetare till 1682. Lockes mest berömda filosofiska verk är hans Essay concerning human understanding, som påbörjades 1671 som resultat av en rad diskussioner med vänner, under vilka det blev tydligt att en provisorisk undersökning av den mänskliga kunskapens räckvidd och gränser kunde vara nyttig. När Shaftesbury föll 1675 reste Locke utomlands och tillbringade de tre närmaste åren i Frankrike, där han träffade många av tidens ledande tänkare. 1678 dök Shaftesbury åter upp på den politiska scenen och blev lordpresident i Privy Council. Locke återtog sin ställning som earlens sekreterare följande år. Shaftesbury försökte förhindra Jakob II:s trontillträde och invecklades i det misslyckade Monmouth-upproret. Slutligen dog han i landsflykt i Amsterdam 1683. Locke var misstänkt på grund av sin förbindelse med honom och räddade sig till Holland samma år. Någon tid levde han under antaget namn för att slippa bli utlämnad. Det var vid denna tid han avslutade sin essä. Till samma period hör hans Letter on Tolerance och Two Treatises on Government. 1688 övertog Vilhelm av Oranien den engelska kronan, och Locke återvände hem kort efteråt. Hans

Essay publicerades 1690, och Locke tillbringade det mesta av sina sista år med att utge senare upplagor och delta i polemik kring sina arbeten.

I hans Essay har vi för första gången ett rättfram försök att fastställa tänkandets gränser och det slag av forskning som det är möjligt för oss att bedriva. Medan rationalisterna stillatigande hade förutsatt att fullkomlig kunskap till slut kunde uppnås, var den nya uppläggningsen mindre optimistisk i detta avseende. Rationalismen är på det hela taget en optimistisk lära och såtillvida okritisk. Lockes kunskapsteoretiska undersökning bildar å andra sidan grundvalen för en kritisk filosofi, som är empirisk i två betydelser. För det första undviker den att, som rationalisterna hade gjort, på förhand bestämma kunskapens räckvidd, och för det andra framhäver den sinnesförmimlernas betydelse. Denna uppläggning markerar därför inte endast början av den empiristiska tradition som fortsattes av Berkeley, Hume och J. S. Mill, utan var också utgångspunkten för Kants kritiska filosofi. Lockes Essay försöker sålunda sopa undan gamla fördomar och förutfattade meningar snarare än att ställa upp ett nytt system. Därmed hade han ställt sig inför en uppgift som han ansåg mera blygsam än det arbete som sådana stora systembyggare som den 'ojämförlige Mr. Newton' utförde. För sin egen del tycker han 'att det är ärelystnad nog att få verka som underordnad arbetare med att röja marken en smula och avlägsna något av den bråte som ligger i kunskapens väg'.

Första steget i detta nya program var att grunda kunskapen helt på erfarenhet, vilket betydde att Descartes och Leibniz medfödda idéer måste förkastas. Att vi från födseln har något slags medfödd utrustning som kan utvecklas och sätta oss i stånd att lära oss åtskilligt erkänns av alla. Men det duger inte att förutsätta att det oskolade sinnet har ett slumrande innehåll. Om det vore så, skulle vi aldrig kunna skilja mellan detta och annan kunskap, som verkligen kommer av erfarenheten. Vi skulle då likaväl kunna säga att all kunskap är medfödd. Det är naturligtvis precis vad som sägs i den anamnesisteori som omtalades i Menon.

Medvetandet är alltså i början som ett oskrivet blad. Vad som förser det med andligt innehåll är erfarenheten. Detta innehåll kallar Locke idéer; han använder termen i mycket vid bemärkelse. Allmänt talat är idéerna av två typer, beroende på sitt föremål. Först har vi idéer om sinnesförmimliser, som kommer av iakttagelse av yttervärlden med sinnenas hjälp. Det andra slaget är idéer genom eftertanke, som uppstår när medvetandet iakttar sig självt. Så långt inför läran ingenting uppseendeväckande nytt. Att det inte finns något i medvetandet som inte kommit dit genom sinnena var en gammal skolastisk formel, och Leibniz hade tillagt en reservation som undantog medvetandet självt från den allmänna formeln. Vad som är nytt och betecknande för empirismen är tanken att dessa är våra enda kunskapskällor. När vi tänker och spekulerar kan vi alltså aldrig komma utanför gränserna för vad vi insamlat genom sinnesintryck och eftertanke.....

I teologiska ting godtog Locke den traditionella uppdelningen i förnuftig och uppenbarad sanning och förblev alltid en from, om också självständig, troende kristen. Vad han avskydde över allt annat var "entusiasmen" i ordets ursprungliga grekiska betydelse. Det betyder att vara besatt av gudomlig inspiration och var utmärkande för de religiösa ledarna på 1500- och 1600-talen. Locke ansåg att deras fanatism skadade både förnuftet och uppenbarelsen, en åsikt som grymt underströks av religionskrigens gräsligheter. Locke ställer kort sagt förnuftet främst, och härvid följer han sin tids allmänna filosofiska tendens.

Samma blandning av förnuft och empirism i detaljfrågor möter vi i Lockes politiska teori. Denna framställs i hans två Treatises on Government, skrivna 1689-90.

Ehuru Locke varken är den djupsinnigaste eller den originellaste av tänkare, kom hans verk att utöva ett starkt och varaktigt inflytande både inom filosofin och inom politiken. Filosofiskt inleder han den nya empirismen, ett tänkesätt som utvecklades vidare först av Berkeley och Hume och senare av Bentham och John Stuart Mill. På samma sätt var den encyklopediska strömningen i 1700-talets Frankrike till stor del påverkad av Locke, med undantag av Rousseau och hans efterföljare. Även marxismen har Lockes inflytande att tacka för sin bismak av vetenskap.

Politiskt var Lockes teorier en sammanfattning av vad som faktiskt tillämpades i England. Någon stor omvälvning kunde därför inte väntas. I Amerika och Frankrike låg saken annorlunda till. Följden blev att Lockes liberalism ledde till en hel del uppseendeväckande revolutionära omstörtningar. I Amerika blev liberalismen det nationella idealet, förkroppsligat i författningen. Ideal har den egenheten att de inte alltid troget respekteras, men som princip har den tidiga liberalismen i Amerika fortsatt att fungera nästan oförändrad.

Egendomligt nog sammanhänger Lockes oerhörda succé med Newtons väldiga landvinningar. Newtons fysik hade en gång för alla gjort slut på Aristoteles auktoritet. Ehuru Lockes politiska teori knappast var ny, vederlade den på samma sätt kungarnas gudomliga rätt och försökte att på grundval av skolastikernas naturrätt, på lämpligt sätt anpassad efter moderna förhållanden, uppställa en ny statsdoktrin. Den vetenskapliga prägeln hos dessa insatser återspeglas i deras inverkan på senare händelser. Själva ordvalet i oavhängighetsförklaringen bär vittne härom. När Franklin satte in 'självklara' i stället för Jeffersons 'heliga och obestridliga' i satsen 'vi anser dessa sanningar vara självklara', är detta ett eko av Lockes filosofiska språk.

I Frankrike blev Lockes inflytande om möjligt ännu starkare. Ancien regimes föråldrade politiska tyranni stod i pinsam och slående motsats till de liberala principerna i England. På vetenskapens fält hade dessutom newtonska idéer slagit ut den äldre cartesianska världsuppfattningen. Även inom ekonomin blev den engelska frihandelspolitiken, ehuru delvis missförstådd, mycket beundrad av fransmännen. Under hela 1700-talet härskade en anglofil inställning, byggd framför allt på Lockes inflytande.

Det var med Lockes filosofi som den följande splittringen inom den moderna europeiska filosofin först framträdde. Filosofin på fastlandet har på det hela taget varit systembyggande i stor skala. Dess argument har a priori-karaktär, och i sin storvulnhet intresserar den sig ofta inte för detaljer. Den brittiska filosofin följer däremot närmare den empiriska vetenskapliga forskningens metod. Den behandlar en mängd mindre frågor var för sig, och när den framlägger allmänna principer, prövar den dem på den direkta erfarenheten.

Till följd av dessa olika grepp på problemen faller ett aprioristiskt system i spillror, om dess grundläggande satsar rubbas, fastän det är konsekvent uppbyggt. Den empiriska filosofin, som grundar sig på iakttagna fakta, ramlar inte, om vi på vissa punkter hittar fel i den. Det är samma skillnad som mellan två pyramider, av vilka den ena står upp och ned. Den empiriska pyramiden står på sin bas och faller inte, om ett stenblock avlägsnas någonstans. A priori-pyramiden står på sin spets och välter, om man så mycket som sneglar på den.

Inom etiken är de praktiska resultaten av denna metod än mer uppenbara. En teori för det goda, som utarbetas som ett stelt system, kan vålla fruktansvärd skada, om någon oupplyst despot anser sig kallad av ödet att förverkliga den. Otviveltaktigt kan det finnas folk som föraktar den utilistiska etiken, därför att den utgår från det låga lyckobegäret. Men det är alldeles säkert att förkämparna för en sådan teori i sista hand utträttar mer för att förbättra sina medmänniskors lott än de stränga och högsinta reformatorer som eftersträvar ett ideal utan hänsyn till medlen. Vid sidan av dessa olika synpunkter inom etiken möter vi mot svarande olika inställningar inom politiken. Liberalerna i Lockes anda hade ingen svaghet för genomgripande förändringar, grundade på abstrakta principer. Varje fråga måste behandlas efter sin natur i fri diskussion. Det är denna snarare antisystematiska än osystematiska benägenhet inom engelskt styrelsesätt och sociala sedvänjor att gå fram styckevis och trevande som fastlandsborna finner så irriterande.

De utilistiska arvtagarna till Lockes liberalism hävdade den upplysta egennyttans etik. Detta begrepp framkallade kanske inte människornas ädlaste känslor; men av samma anledning undveks de sant heroiska grymheter som begicks i kraft av mera upphöjda system med värdigare syften, vilka bortsåg från att människor inte är abstraktioner.

En allvarlig brist som kvarstår i Lockes teori är hans förklaring av abstrakta idéer. Detta är naturligtvis ett försök att komma till rätta med allmänbegreppens problem, som Lockes kunskapsteori utelämnade. Svårigheten är, att om vi abstraherar från speciella fall blir det som till slut återstår ingenting alls. Locke ger som exempel den abstrakta idén om en triangel, som

måste vara 'varken sned eller rätvinklig, varken likbent eller oliksidig, utan allt och intet av detta samtidigt'. Kritiken av teorin om abstrakta idéer är utgångspunkten för Berkeleys filosofi.

George Berkeley (1685-1753), av anglo-irländsk härstamning, föddes på Irland 1685. Femton år gammal kom han till Trinity College i Dublin, där Newtons nya läror och Lockes filosofi började blomstra vid sidan av de traditionella ämnena. 1707 valdes han till docent vid sitt college. Under de närmaste sex åren utgav han de verk på vilka hans filosofiska rykte vilar.

Innan han var trettio år hade han gjort sig ett namn, därefter ägnades hans mesta energi åt andra ting. 1713-1721 bodde och reste Berkeley i England och på kontinenten. Vid återkomsten till Trinity fick han en högre lärarbefattning, och 1724 blev han domprost i Derry. Vid det laget började han arbeta för grundandet av en missionsskola på Bermudas. Tillförsäkrad stöd av regeringen, reste han 1728 till Amerika för att värva anhängare i New England. Men den hjälp som hade lovats från Westminster tillhandahölls inte, och Berkeley måste överge sina planer. 1732 återvände han till London. Två år senare blev han befordrad till biskop i Cloyne, en post som han innehade till sin död. 1752 reste han på besök till Oxford, där han dog i början av följande år.....

Den lära om idéer som Locke utvecklar inbjuder till ett flertal allvarliga invändningar. Om medvetandet endast uppfattar sinnesintryck, så framhäver Berkeleys kritik att ingen distinktion kan göras mellan primära och sekundära egenskaper. En radikalt kritisk framställning måste emellertid gå ännu längre än Berkeley, som dock medgav att det finns medvetanden. Det var Hume som utvecklade Lockes empirism till dess logiska slutpunkt. I sista hand är det extravagansen i den skeptiska ståndpunkt dit man då kommer som avslöjar bristerna i de ursprungliga antagandena.

David Hume (1711-76) föddes i Edinburgh, där han inskrevs vid universitetet vid tolv års ålder. Efter konventionella humanistiska studier lämnade han universitetet innan han var sexton år och försökte en tid ägna sig åt juridik. Men hans verkliga intressen låg åt filosofin, som han till slut beslöt att studera. En kort utflykt i affärlivet tog snabbt slut, och 1734 reste Hume till Frankrike, där han stannade i tre år. Då han inte hade mycket pengar till förfogande, måste han anpassa sin livsföring till den standard hans ställning medgav. Dessa inskränkningar var han fullt villig att tåla för att helt få ägna sig åt litterär verksamhet.

Medan han var i Frankrike skrev han sitt berömdaste verk, Treatise of Human Nature. När han var tjugosex år hade han fullbordat den bok på vilken hans filosofiska rykte senare kommit att vila. Avhandlingen utgavs i London kort efter Humes återkomst från utlandet. Den blev emellertid först ett dånande fiasko. Boken bär spår av sin författares ungdom, inte så mycket dess filosofiska innehåll som dess något fräcka och osminkade ton. Dess ohöjtt avvisande inställning till vedertagna religiösa principer bidrog inte heller att öka dess popularitet. Det var av liknande skäl som Hume 1744 gick miste om professuren i filosofi vid Edinburgh-universitetet. 1746 trädde han i tjänst hos general St. Clair, med vilken han följande år reste på diplomatiskt uppdrag till Österrike och Italien. Dessa åligganden tillät honom att lägga undan tillräckligt mycket pengar för att kunna dra sig tillbaka från sysslan 1748 och därefter ägna sig åt sitt eget arbete. Inom en tid av femton år utgav han en del arbeten om kunskapskritik, etik och politik, och som kronan på alltsammans en engelsk historia, som bringade honom både rykte och förmögenhet. 1763 reste han åter till Frankrike, denna gång som privatsekreterare åt brittiske ambassadören. Två år senare blev han ambassadsekreterare, och när ambassadören återkallades, tjänstgjorde han som charge d'affaires, tills en ny utnämning skedde senare på året. 1766 återvände han hem och blev understatssekreterare, en ställning som han innehade i två år tills han avgick 1769. Han tillbringade sina sista år i Edinburgh.

Såsom Hume säger i inledningen till Treatise, anser han att all forskning i viss mån vägleds av vad han kallar vetenskapen om människan. Till skillnad från Locke och Berkeley avser Hume inte endast att röja mark, utan han har i tankarna det system som sedan kanske kan byggas; och detta är en vetenskap om människan. Försöket att tillhandahålla ett nytt system antyder inflytande från rationalismen på kontinenten genom Humes kontakt med franska tänkare, som alltjämt behärskades av cartesianska principer. I alla händelser föranledde en tilltänkt vetenskap

om människan Hume att undersöka den mänskliga naturen i allmänhet, och då till att börja med räckvidden och gränserna för människans andliga utrustning.”

”Upplysningen och romantiken

Ett av de framträdande dragen hos den brittiska empirismen var dess allmänt toleranta inställning till dem som kanske hyllade andra traditioner. Locke hävdade sålunda att tolerans måste utövas utan åtskillnad, även mot "papister", och ehuru Hume driver med religionen i allmänhet och den romerska katolicismen i synnerhet, är han motståndare mot det slags "entusiasm" som är en förutsättning för förtryck. Denna allmänt upplysta inställning kom att karakterisera tidevarvets intellektuella klimat. Under 1700-talet fick den fast fot först i Frankrike och sedan i Tyskland. Upplysningen, eller 'Aufklärung', som den senare kallades av tyskarna, var inte oföränderligen knuten till en viss filosofisk åsiktsriktning. Snarare var den resultatet av 1500- och 1600-talens blodiga och resultatlösa religiösa strider. Den religiösa toleransens princip tilltalade, som vi redan sett, Locke lika mycket som Spinoza. Samtidigt fick denna nya inställning i trosfrågor vittgående politiska följder. Den måste nämligen motsätta sig ohämmad makt inom alla områden. Kungadömet av Guds nåde passar illa ihop med religiös yttrandefrihet. I England hade den politiska kampen drivits till sin spets innan 1600-talet slutade. Den författning som blev resultatet var visserligen inte demokratisk, men den var fri från vissa av de värsta överdrifter som hade utmärkt den privilegierade adelns styre på andra håll. Inga våldsamma omvälvningar var därför att vänta. I Frankrike var läget ett annat. Där bidrog upplysningens krafter mycket till att förbereda marken för 1789 års revolution. I Tyskland förblev 'Aufklärung' i hög grad en fråga om intellektuell uppblomstring. Tyskland var sedan trettioåriga kriget, från vilket landet endast långsamt återhämtade sig, i kulturellt avseende dominerat av Frankrike. Det var inte förrän Preussen blev mäktigt under Fredrik den store och den litterära pånyttfödelsen började under senare hälften av 1700-talet, som Tyskland började frigöra sig från beroendet av fransk kultur.

Upplysningen sammanhängde dessutom med den vetenskapliga kunskapens utbredning. Medan tidigare mycket hade tagits för givet på Aristoteles och kyrkans auktoritet, kom det nu på modet att följa med vetenskapsmännens arbete. Precis som protestantismen på det religiösa området hade framkastat tanken att envar skulle använda sitt eget omdöme, måste människorna nu på det vetenskapliga området själva iaktta naturen i stället för att hysa blint förtroende för uttalanden från representanterna för hävdvunna läror. Vetenskapens rön började förvandla Västeuropas liv.

Medan det gamla systemet i Frankrike till slut krossades av revolutionen, styrdes 1700-talets Tyskland i allmänhet av 'upplysta' despoter. Åsiktensfrihet fanns faktiskt i viss utsträckning, ehuru den ingalunda var ohämmad. Trots sin militära prägel var Preussen kanske det bästa exemplet på ett land där ett slags liberalism, åtminstone på det intellektuella området, började växa fram. Fredrik den store kallade sig själv statens förste tjänare och tillät att inom dess gränser envar fick söka salighet på sin egen fason.

Upplysningen var framför allt en omvärdering av den självständiga intellektuella aktivitetens värde och strävade fullt bokstavigt att sprida ljus där mörker dittills hade rått. Den kunde bedrivas intensivt och med en viss känsla av kallelse, men den var därför inte en livsstil som omhuldade starka lidelser. Samtidigt började ett motsatt inflytande göra sig påmint. romantikens mera våldsamma krafter.

Den romantiska rörelsen står i ett förhållande till upplysningen som på sätt och vis påminner om motsatsen mellan den dionysiska och den apolliniska inställningen. Dess rötter går tillbaka till den något idealiserade uppfattning av antikens Grekland som hade framträtt med renässansen. I 1700-talets Frankrike utvecklades den till en kult av känslorna såsom en reaktion mot de rationalistiska tänkarnas något svala och oengagerade objektivitet. Medan det rationalistiska politiska tänkandet sedan Hobbes hade försökt uppnå och bevara social och politisk stabilitet, älskade romantikerna att leva farligt. I stället för att söka trygghet uppsökte de äventyret. Bekvämlighet och en säker ställning föraktades såsom förnedrande, och ett riskabelt liv ansågs åtminstone i teorin som något ädlare. Härifrån kommer den idealiserade föreställningen om den fattige bonden, som får en torftig bärgning av sin torva men i gengäld är fri och ofördärvad av stadskulturen. Att stå naturen nära ansågs ha ett särskilt värde. Den typ av fattigdom som på så sätt hyllades var framför allt knuten till landsbygden. De tidigare romantikerna avskydde industrialismen, och det är sant nog att den industriella revolutionen frambringade mycket fult,

både socialt och fysiskt. Senare, under marxistisk påverkan, anlades en romantisk syn på industriproletariatet. Industrierbetarnas berättigade klagomål har sedan dess blivit tillgodosedda, men den romantiska synen på 'arbetaren' dröjer alltså kvar inom politiken.

Hand i hand med romantiken ser vi nationalismen pånyttfödas. De stora intellektuella insatserna inom vetenskap och filosofi hade i huvudsak varit blottade på nationalkänsla. Upplysningen var en kraft som inte visste av några politiska gränser såsom sådana, även om den i länder som Italien och Spanien inte kunde blomstra vid sidan av katolicismen. Romantiken skärpte å andra sidan de nationella motsatserna och gynnade mystiska nationalitetsidéer. Detta är en av de oväntade följderna av Hobbes Leviathan. En nation kom att betraktas som en person i stor skala, utrustad med något slags egenvilja. Denna nya nationalism kom att dominera de krafter som framkallade revolutionen 1789. England, som var lyckligt nog att äga naturliga gränser, hade fått sin nationalkänsla under mycket mindre spända förhållanden, och dess egen ställning i världsordningen tycktes vara oangriplig. Den unga franska republiken, som på alla sidor hotades av fientliga härskare, kunde inte utveckla en lika obesvärad övertygelse om sin egen identitet. Det kunde ännu mindre tyskarna, vilkas länder hade annekterats av Napoleons kejserliga arméer. En stor explosion av nationalkänsla hade inspirerat befrielsekrigen 1813, och Preussen blev samlingspunkten för den tyska nationalismen. Det är intressant att konstatera att några av de stora tyska skalderna förutsåg att detta skulle leda till svårigheter.

Romantikerna föraktade nyttan och litade till estetiska normer. Detta gäller deras uppfattning om både livsföring och moral och om ekonomiska ting, i den mån dessa någonsin sysselsatte deras tankar. I fråga om naturens skönhet var det det våldsamma och grandiosa som vann deras gillande. Den uppstigande medelklassens liv föreföll dem tråkigt och omhändertaget av odrägliga konventioner. Häri tog de inte helt och hållet fel. Om vår åskådning är mer tolerant, är detta inte minst resultatet av att romantiska rebeller trotsade sin tids vedertagna sedvänjor.

Filosofiskt kan romanliken sägas ha utövat ett inflytande i två motsatta riktningar. Först har vi överbetoningen av förnuftet och i samband därmed den fromma förhoppningen att vi bara behöver ägna vår tanke något mer intensivt åt de aktuella problemen, så kommer alla våra svårigheter att lösas en gång för alla. Denna typ av romantisk rationalism, som saknas hos 1700-talets tänkare, figurerar i de tyska idealisternas verk och senare i Marx filosofi. Utilisterna har också en anstrykning härav, när de förutsätter att människan in abstracto är oinskränkt bildbar, vilket är klart oriktigt. Utopiska föreställningar i allmänhet, de må vara rent intellektuella eller gälla sociala frågor, är typiska produkter av romantisk rationalism. Men å andra sidan är underskattningen av förnuftet också ett utslag av romantik. Denna irrationalistiska inställning, av vilken existentialismen kanske är den mest kända typen, är på sätt och vis ett uppror mot industrisamhällets växande intrång på individen.

Romantiken fick framför allt stöd hos diktarna. Den mest berömda romantikern är troligen Byron. Här finner vi alla de ingredienser som ingår i en äkta romantiker. Där finns uppror, trots, förakt för vedertagna konventioner, hänsynslöshet och ädla bragder. Att dö i Missolonghis sumpmarker för Greklands frihet var alla tiders största romantiska gest. Tysklands och Frankrikes senare romantiska diktning är påverkad av honom. Den ryske poeten Lermontov kallade sig medvetet hans lärjunge. Italien hade också en stor romantisk poet, Leopardi, vars diktning återspeglar det tröstlösa förtrycket i Italien i början av 1800-talet.

Det främsta minnesmärket över 1700-talets upplysning är den stora Encyklopedi som sammanställdes av en grupp skriftställare och vetenskapsmän i Frankrike. Dessa män vände fullt medvetet ryggen åt religionen och metafysiken och såg i vetenskapen den nya intellektuella drivkraften. Genom att i ett stort verk samla hela sin tids vetenskapliga kunskap, inte bara till en uppslagsbok, utan till en framställning av den vetenskapliga världssynen, hoppades dessa författare kunna skapa ett mäktigt redskap i kampen mot de bestående makternas skugggrädsla. De flesta av det franska 1700-talets berömda litterära och vetenskapliga gestalter medverkade i företaget. Två av dessa förtjänar särskilt nämnas. D'Alembert (1717-83) är troligtvis bäst känd som matematiker; en viktig princip inom den teoretiska mekaniken bär hans namn. Han var emellertid en man med breda filosofiska och litterära intressen. Honom har vi bland annat främst att tacka för inledningen till Encyklopedin. Den som bar största delen av det redaktionella

ansvaret var Diderot (1713-84), som skrev om många ämnen och förkastade alla konventionella former av religion.

Encyklopedisterna var emellertid inte irreligiösa i vidare bemärkelse. Diderots åskådning var släkt med Spinozas panteistiska lära. Voltaire (1679-1778), som lämnade omfattande bidrag till det stora verket, hade sagt att om Gud inte existerade, måste vi uppfinna honom. Han var naturligtvis bitter motståndare till den institutionella kristendomen men trodde på något slags övernaturlig makt, vars syften uppfylls, om människor lever dygdigt. Det är en form av pelagianism, berövad all konventionell utstyrelse. Samtidigt förhånade han Leibniz uppfattning att vår värld är den bästa av alla möjliga och erkände det onda som någonting positivt, som måste bekämpas. Därav hans hårda och bittra strid mot den konventionella religionen.

Mycket extremare i sin avvisande hållning mot religionen var de franska materialisterna. Deras lära är en utveckling av den substans teori som Descartes framlade. Vi såg att den ockasionalistiska principen faktiskt gör det överflödigt att studera både ande och materia: eftersom de två områdena fungerar strängt parallellt, kan vi undvara endera. Den bästa framställningen av den materialistiska läran finns i Lamettries L'homme machine. Han förkastar den cartesianska dualismen och erkänner endast en substans, materien. Denna materia är emellertid inte trög i den mening som de tidigare mekanistiska teorierna hade förutsatt, tvärtom är det ett av materians utmärkande drag att den befinner sig i rörelse. Det behövs ingen första drivkraft, och Gud är bara vad Laplace senare kallade en 'onödig hypotes'. Enligt denna uppfattning är själslivet en funktion av den materiella världen. Denna teori står i ett visst samband med Leibniz föreställning om monader, trots att den endast erkänner en substans i motsats till det oändliga antalet monader. Likafullt är synen på monaderna såsom 'själar' något besläktad med uppfattningen om materien såsom tidvis utövande en funktion liknande själens. Det är i förbigående sagt ur denna källa som Marx härleder sin teori att medvetandet är en biprodukt av kroppens uppbyggnad.

På grundval av en sådan teori intog materialisterna en ohöljt ateistisk ståndpunkt. Religion i varje form betraktas som skadlig och medveten villfarelse, utbredd och uppmuntrad av härskare och präster i deras eget intresse, eftersom det är lättare att behärska de okunniga. Även här står Marx i skuld till materialisterna, när han talar om religionen som opium för folken. Genom att avslöja religionen och den metafysiska spekuleringen önskade materialisterna visa mänskligheten vetenskapens och förnuftets väg, som skulle leda till något slags jordiskt paradiset. Denna uppfattning delar de med encyklopedisterna, och återigen är Marx utopiska socialism inspirerad av dessa tankar. I detta avseende var de emellertid alla offer för en romantisk illusion. Det är visserligen sant att en upplyst inställning till livet och dess problem hjälper oss oerhört att finna lämpliga medel att lösa våra svårigheter; men det är uppenbart att slutgiltiga och varaktiga lösningar av alla problem inte kan finnas i denna värld.

Vad alla dessa tänkare i lika mån ville framhäva var förnuftets överhöghet. Efter franska revolutionen, som avskaffade den förhärskande religionen, uppfanns ett Högsta väsen, och en särskild högtid anslogs åt det. Detta var väsentligen ett förgudande av förnuftet. Samtidigt visade revolutionen föga respekt för förnuftet i vissa andra sammanhang. Lavoisier, den moderna kemins grundare, åtalades inför en revolutionsdomstol under skräckväldet. Han hade varit generalförpaktare och föreslagit en del bra skattereformer. Som ämbetsman under den gamla regimen ansågs han emellertid förvunnen till brott mot folket. När det framhölls att han var en av de största vetenskapsmännen, svarade domstolen att republiken inte behövde några vetenskapsmän. Och så blev han giljotinerad.

Encyklopedin är på sätt och vis symbolen för 1700-talets upplysning. Tyngdpunkten ligger på kylig och rationell diskussion, och syftet är att främja en ny och lyckligare framtid för mänskligheten. Samtidigt växte det fram en romantisk strömning, som vände sig emot förnuftet. En av romantikens främsta representanter var Jean Jacques Rousseau (1712-78). Han var inte filosof i egentlig mening, utom kanske i sina verk om politisk teori och uppfostran. Genom dessa och sin omfattande litterära verksamhet påverkade han i hög grad den senare romantiken.

För Rousseaus liv har vi en redogörelse i hans egna Bekännelser, ehuru historien i någon mån förvrids av "poetiska" friheter. Född i Geneve av kalvinistiska föräldrar förlorade han dem i barndomen och uppfostrades av en kvinnlig släkting. Han slutade skolan vid tolv års ålder och prövade på ett antal olika yrken men tyckte inte om något. Vid sexton rymde han hemifrån. I Turin blev han omvänd till katolicismen, en tro som han av lämplighetsskäl omfattade en tid. Han trädde nu i tjänst hos en dam, men stod åter på bar backe när hon dog efter tre månader. Vid detta tillfälle inträffade en berömd händelse, som belyser en människas moraliska situation, när hon bara litar på sina egna känslor. Det befanns att Rousseau hade i sin ägo ett band, som han hade stulit från sin husmor. Rousseau föregav att han hade fått föremålet av en viss tjänsteflicka, som blev vederbörligen straffad för stölden. I Bekännelserna berättar han att han drevs till denna handling av sin tillgivenhet för flickan, som gjorde att hon dök först upp i hans medvetande, när han avkrävdes en förklaring. Det finns inte ett spår av ånger. Att han hade burit falskt vittnesbörd ville han naturligtvis inte förneka. Hans ursäkt skulle troligtvis vara att han gjorde det utan ond avsikt.

Sedan finner vi honom under Madame de Warens vingar; hon hade också konverterat. Denna dam, som var avsevärt äldre än den unge luffaren, blev samtidigt hans mor och älskarinna. Under de närmaste tio åren tillbringade Rousseau mycket av sin tid i hennes hus. 1743 blev han sekreterare hos franske ambassadören i Venedig men avgick, då han inte fick sin lön. I Paris träffade han omkring 1745 Therese Le Vasseur, en tjänsteflicka som han sedan levde tillsammans med som sin hustru, medan han samtidigt emellanåt underhöll andra förbindelser. De fem barn han hade med henne skickades alla till hittebarnshuset. Varför han fäste sig vid denna flicka är inte klart. Hon var fattig, ful, okunnig och inte alltför hederlig. Hennes brister tycks emellertid ha kittlat Rousseaus känslor av överlägsenhet.

Först 1750 blev Rousseau känd som författare. Det året utlyste Akademin i Dijon en uppsatstävling om frågan huruvida konst och vetenskap hade gagnat mänskligheten. Rousseau vann priset med ett lysande skrivet bestridande. Kulturen, hävdade han, lärde människorna onaturliga behov som förslavade dem. Han höll med Sparta mot Aten. Vetenskapen fördömer han, eftersom den upp står ur låga motiv. Kulturmänniskan är fördärvad, det är den ädle vilden som verkligen äger dygd. Dessa åsikter utvecklades vidare i hans Discours sur l'inegalite (1754). Voltaire, som fick ett exemplar följande år, överöste författaren med löje och sarkasmer, en skymf som ledde till slutlig ovänskap dem emellan.

1754 mottog Rousseau, som nu var berömd, en inbjudan till sin hemstad Geneve och återgick till kalvinismen för att kunna bli medborgare. 1762 utkom Emile, en avhandling om uppfostran, och Samhällskontraktet, som innehåller hans politiska teori. Bägge blev förbjudna, den förra för sin framställning av den naturliga religionen, som i lika mån misshagade alla religiösa riktningar, den senare för dess demokratiska anda. Rousseau flydde först till Neuchatel, som då var preussiskt, och sedan till England, där han träffade Hume och till och med fick en pension av Georg III. Men till slut blev han ovän med alla och utvecklade förföljelsetmani. Han återvände till Paris, där han tillbringade sina sista år i nöd och misär.

Rousseaus försvar för känslorna mot förnuftet hade varit en av de starkaste krafter som påverkade den romantiska strömningen. Bland annat hade den lett in den protestantiska teologin på en ny väg, vilken skarpt skiljer den från den tomistiska läran, som går i antikens filosofiska tradition. Den nya protestantiska riktningen reder sig utan bevis för Guds existens och tillåter att sådan kunskap strömmar upp från hjärtat utan förnuftets hjälp. Inom etiken hävdar Rousseau likaså att våra naturliga känslor pekar i rätt riktning, medan förnuftet leder oss vilse. Denna romantiska lära är naturligtvis diametralt motsatt Platon, Aristoteles och skolastiken. Det är en ytterst farlig teori, eftersom den är helt godtycklig och bokstavligen sanktionerar vilken handling som helst, om den bara har känslomässigt underlag hos den handlande. Hela denna framställning av den naturliga religionen är ett mellanspel i Emile och framläggs i Savoyard-prästens trosbekännelser. Den nya sentimentala teologi som härstammar från Rousseau är på sätt och vis oangriplig, ty på Occams vis frigör den sig från förnuftet.

Samhällskontraktet är skriven i en helt annan anda. Här är teoretikern Rousseau som bäst. När människorna överlåter sina rättigheter på samhället som helhet, förlorar de alla sina friheter.

Visserligen medger Rousseau vissa garantier, eftersom människan sägs behålla vissa naturliga rättigheter, men detta vilar på det tvivelaktiga antagandet att suveränen faktiskt alltid skall respektera dessa rättigheter. Suveränen är inte underkastad någon högre auktoritet och hans vilja är 'allmänviljan', ett slags sammansatt ställningstagande, som kan påtvingas de individuella viljor som kanske inte instämmer.

Mycket hänger på begreppet allmänvilja, men olyckligtvis klargörs det inte ordentligt. Tanken tycks vara, att om man tar bort individernas stridiga intressen återstår en viss för alla gemensam egennytta. Men Rousseau drar aldrig ut de sista konsekvenserna. En stat som styrs efter dessa linjer måste förbjuda alla privata organisationer av alla slag, i synnerhet de som har politiska och ekonomiska mål. Så får vi alla elementen i ett totalitärt system, och ehuru Rousseau inte tycks vara helt omedveten härom, visar han inte hur denna konsekvens skulle kunna undvikas. Vad talet om demokrati beträffar, måste man förstå att han tänker på forntidens stadsstater, inte på representativ styrelse. Boken blev naturligtvis missförstådd av dem som först bekämpade dess lära och senare av ledarna för den revolution som hyllade den.

Den europeiska filosofins utveckling efter Descartes följde, som vi sett, två olika linjer. Å ena sidan har vi de olika rationalistiska systemen på fastlandet och å den andra den brittiska empirismens allmänna strömning. Bägge är subjektivistiska, eftersom de sysslar med individens erfarenhet. Locke hade tagit till uppgift att göra en preliminär undersökning för att fastställa det mänskliga medvetandets räckvidd, och det stora problemet, som klarast fram hölls av Hume, är att förklara relationsbegreppet. Humes svar var att vi bildar oss vissa vanor, som får oss att se ett samband mellan tingen. Som vi påpekade är till och med detta mer än Hume strängt taget har rätt att säga. Ändå är det ett påstående som ger en antydning om en möjlig lösning på svårigheten. Det var läsningen av Hume som väckte Kant ur hans dogmatiska slummer. Genom att upphöja den vana Hume talar om till en förnuftig princip avfärdar Kant lätt Humes problem; fastän han naturligtvis själv råkar ut för vissa nya svårigheter.

Immanuel Kant (1724-1804) föddes i Königsberg i Ostpreussen och förflyttade sig under hela sitt liv aldrig långt från sin födelsestad. Från sin barndom bevarade han ett inslag av pietism, som påverkade hans allmänna livsstil och hans etiska författarskap. Kant studerade vid universitetet i Königsberg, började med teologi men tog slutligen upp filosofi, där han kände att hans verkliga intressen låg. I några år försörjde han sig som informator åt godsägaradelns barn, tills han 1755 blev föreläsare i filosofi i Königsberg. 1770 befordrades han till professuren i logik och metafysik, som han innehade till sin död. Ehuru Kant inte var överdrivet asketisk, levde han ett mycket välordnat och flitigt liv. Hans vanor var så regelbundna att stadens medborgare brukade ställa sina klockor när han gick förbi. Han var ingen stark man men undgick sjukdom genom sitt regelbundna liv. Samtidigt var han en lysande konversatör, och han var alltid välkommen i sällskapslivet. I politiska ting var han liberal i upplysningens bästa tradition, och inom religionen hävdade han något slags oortodox protestantisk ståndpunkt. Han välkomnade franska revolutionen och hyllade republikanska principer. Genom sina stora filosofiska verk vann han ryktbarhet men aldrig välstånd. De sista åren försvagades hans andliga kraft, men königsbergarna var stolta över honom, och när han dog fick han en praktfull begravning, en utmärkelse som sannerligen kommer få filosofer till del.

Kants verk täcker en väldig rad olika ämnen, och om dem alla hade han någon gång föreläst. Föga av detta har intresse i dag, utom en teori om världens uppkomst, helt grundad på Newtons fysik, en uppfattning som senare oberoende utvecklades av Laplace. Vad som särskilt intresserar oss här är Kants kritiska filosofi. Kritikens problem hade först upptagits av Locke, som ville röja marken, men tankelinjen efter Locke ledde oundvikligen till Humes skepticism. Kant igångsatte vad han själv kallade en kopernikansk revolution på detta område, ty i stället för att som Hume försöka förklara begreppen med erfarenhetens hjälp, tog Kant itu med att förklara erfarenheten med begreppens hjälp. På sätt och vis kan vi säga att Kants filosofi intar en mellanställning mellan den brittiska empirismens extrema ståndpunkt å den ena och den cartesianska rationalismens medfödda principer å den andra sidan. Kants teori är svår och invecklad och på många punkter diskutabel...

Fichte (1762-1814), född i fattiga förhållanden, hjälptes genom skolan och universitetet av en frikostig mecenat. Sedan försörjde han sig nödtorftigt som privatlärare. När han stötte på Kants skrifter, reste han genast för att träffa den store filosofen, som hjälpte honom att utge en kritisk uppsats om uppenbarelsen. Den blev en omedelbar framgång, och Fichte blev professor i Jena. Hans åsikter om religion tilltalade emellertid inte myndigheterna. Han flyttade till Berlin och trädde i statsjänst. 1808 höll han sina berömda Tal till tyska nationen, i vilka han vädjade till tyskarna som helhet att motstå Napoleon. I dessa tal tar den tyska nationalismen en något överspänd form. 'Att ha karaktär och att vara tysk är otvivelaktigt ett och samma' enligt Fichte. Det är inte klart huruvida han trodde att detta var ett empiriskt faktum eller en träffande definition. Det förre är diskutabelt: som definition förefaller det något originellt.

När universitetet i Berlin grundades 1810 blev han professor och behöll posten till sin död. När befrielsekrigen utbröt 1813 skickade han sina studenter att slåss mot fransmännen. Liksom så många andra hade han varit anhängare av franska revolutionen men motståndare till Napoleon, som fördärvade den.

I sitt politiska tänkande föregriper Fichte marxistiska föreställningar om en socialistisk hushållning med statskontroll över produktion och fördelning....

Schelling (1775-1854) var liksom Hegel och den romantiska skalden Hölderlin av schwabiskt ursprung. Bägge blev hans vänner när han vid femton års ålder inskrevs vid Tübingens universitet. Kant och Fichte var de viktigaste filosofiska påverkningar han mottog, och hans tidigt ådagalagda begåvning och litterära elegans skaffade honom en professur i Jena före tjugotre års ålder.... Han var intresserad av naturvetenskap och förtrogen med de senaste framstegen. Innan han var tjugofem hade han utgivit sin Naturfilosofi, i vilken han försöker ge en förklaring a priori av naturen. Härvid bortser Schelling inte från den empiriska vetenskapens aktuella läge. Han anser emellertid att det i efterhand måste vara möjligt att härleda dessa rön ur mycket allmänna principer, som inte är empiriska. I detta försök finns ett inslag av spinozistisk rationalism, i förening med Fichtes aktivitetsbegrepp. Den värld a priori som Schelling försöker här leda uppfattas nämligen som aktiv, medan den empiriska vetenskapens värld föreföll honom död. Denna metod upptogs senare av Hegel. För den moderne läsaren är dylika luftiga spekulationer i vetenskapliga ting nästan obegripliga. I dessa diskussioner finns en massa tomt prat och många rent kostliga detaljer.....

Både hos Fichte och Schelling finner vi former av vad Hegel senare använde som dialektisk metod....

Den tyska idealistiska filosofin fick sin slutliga och systematiska form av Hegel. Han tog upp ansatser från Fichte och den unge Schelling och åstadkom en filosofisk byggnad, som med alla sina svagheter ännu förblir intressant och lärorik. Dessutom utövade hegelianismen ett vidsträckt inflytande på en hel generation tänkare inte bara i Tyskland utan även senare i England. Frankrike var på det hela taget inte mottagligt för Hegels filosofi, kanske på grund av originalets stora dunkelhet, som hindrar en rimlig återgivning på klar franska. Hegels filosofi kvarlever särskilt i Marx och Engels dialektiska materialism, som utgör ett precis lika bra exempel på dess ohållbarhet.

Hegel (1770-1831) föddes i Stuttgart och studerade i Tübingen samtidigt som Schelling. Några år arbetade han som privatlärare och följde senare efter Schelling till Jena 1801. Det var här som han fem år senare fullbordade Andens fenomenologi strax före slaget vid Jena. Han flydde för de segerrika fransmännen och arbetade några år som publicist och senare som rektor vid ett läroverk i Nürnberg, där hans Logik skrevs. 1816 blev han professor i Heidelberg och utgav Encyklopedi för de filosofiska vetenskaperna. Slutligen kallades han 1818 till professuren i filosofi i Berlin, där han sedan stannade. Han beundrade högt Preussen, och hans filosofi blev officiell doktrin.

Hegels skrifter tillhör de svåraste verken i hela den filosofiska litteraturen. Detta beror inte bara på de behandlade ämnenas natur, utan också på författarens tunga stil. De avbrott som det briljanta bildspråket vid enstaka tillfällen erbjuder räcker inte att uppväga den allmänna

dunkelheten. För att försöka förstå vad Hegel åsyftade kan vi erinra oss Kants distinktion mellan det teoretiska och det praktiska. Hegels filosofi kan då sägas framhålla det praktiskas primat i ordets ursprungliga mening. Av detta skäl läggs stor tonvikt på historien och alla mänskliga strävandens historiska prägel. Vad beträffar den dialektiska metoden, som har vissa rötter hos Kant, Fichte och Schelling, beror dess dragningskraft på Hegel utan tvivel på hans iakttagelser av den historiska utvecklingens karaktär av ett motsatsernas spel. Särskilt tycks den försokratiska filosofins utveckling följa detta mönster, som vi tidigare nämnt. Hegel upphöjer denna metod till en historisk förklaringsprincip. Så långt den går är nu denna dialektiska utveckling från två motsatta krav till en kompromisslösning ganska användbar. Hegel går emellertid vidare för att visa, varför historien måste genomgå sina olika stadier på grund av denna princip. Det behöver inte sägas att detta endast är möjligt genom att förvanska fakta. Det är en sak att erkänna att det finns mönster i historiens gång, men en helt annan att härleda historien ur en sådan princip. Schellings kritik kan tillämpas på detta lika mycket som på naturfilosofin.....

Det verkar som om historien hade nått sitt slutliga stadium i den preussiska staten på Hegels tid. Sådan är den slutsats Hegel når fram till i Historiens filosofi. Det förefaller nu som om den store dialektikern här hade dragit sina slutsatser något för hastigt.

Samma typ av resonemang föranleder Hegel att föredra en stat som är totalitärt organiserad. Andens utveckling i historien är enligt Hegel framförallt tyskarnas uppgift, ty de ensamma har förstått frihetens universella innebörd. Nu är frihet inte ett negativt begrepp, utan måste förbindas med någon rättsordning; häri kan vi hålla med Hegel. Men härav följer inte att det finns frihet överallt där det finns lag, som Hegel faktiskt tycks tro. Om det vore så, skulle 'frihet' vara liktydigt med 'laglydnad', vilket något avviker från lekmannens åsikt. Samtidigt finns det ett värdefullt uppslag i Hegels frihetsbegrepp. Den som vanemässigt kör huvudet i väggen på grund av ovilja att erkänna att tegel är hårdare än skallar, måste kallas envis, men inte fri. I denna bemärkelse är frihet att erkänna världen sådan den är och inte hysa illusioner eller att fatta nödvändighetens lag, en tanke vilken som vi sett anades redan av Herakleitos. Men när det kommer till Preussens speciella lagar, tycks det inte finnas något skäl varför de skall vara logiskt nödvändiga. Att hävda att de är det, som Hegel är böjd att göra, ålägger bara den hjälplöse medborgaren blind lydnad för sitt lands påbud. Hans frihet är att göra som han blir tillsagd.....

Hegels idealism är ett försök att betrakta världen som ett system. Ehuru tonvikten ligger på anden, är hegelianismen inte det minsta subjektivistisk till sitt syfte. Vi skulle kunna kalla den objektiv idealism. Vi har redan sett hur det dialektiska systembyggandet senare kritiserades av Schelling. Filosofiskt är detta utgångspunkten för den danske filosofen Sören Kierkegaards våldsamma antihegelska utbrott. Hans böcker utövade föga inflytande på hans tid, men ungefär femtio år senare blev de den existencialistiska strömningens källa.

Kierkegaard (1813-55) föddes i Köpenhamn, där han vid 17 års ålder inskrevs vid universitetet. Hans far hade kommit till huvudstaden som ung och lämnat jordbruket för affärlivet, där han var ytterst framgångsrik. Sonen var alltså inte tvingad att försörja sig själv. Av sin far ärvde Kierkegaard ett livligt ingenium och stor intelligens men också en grubblande läggning. 1841 hade han tagit magistergraden i teologi. Under tiden hade han haft en misslyckad förlovning med en flicka som inte tycktes honom tillräckligt uppskatta vad han ansåg som sin egen teologiska kallelse. I alla händelser bröt han förlovningen, och sedan han avslutat sina studier reste han till Berlin, där Schelling då föreläste. Därefter ägnade han sig åt teologisk och filosofisk spekulering, medan hans forna fästmö klokt nog gifte sig med någon annan.....

Kierkegaard var glödande kristen; men helt naturligt måste hans åsikter bringa honom i konflikt med den danska statskyrkans något stela institutionalism. Han var motståndare till rationalistisk teologi i skolastikernas stora stil. Guds existens måste fattas existentiellt; inga som helst bevis som rör sig på essensens plan kan bevisa den. Sålunda skiljer Kierkegaard, som vi redan sagt, tron från förnuftet.

Den kritik av Hegel från vilken Kierkegaards reflexioner utgår är i huvudsak riktig. Den existencialistiska filosofi som växt upp därur är emellertid inte tillnärmelsevis lika sund. Genom att begränsa förnuftets räckvidd blottar den sig för allsköns orimligheter. På trons plan skulle detta faktiskt inte bara vara väntat, utan nästan välkommet. 'Credo quia absurdum' är ett gammalt och vördat motto för dem som tror på uppenbarelse, och på sätt och vis kan de ha rätt; om man skall utöva sin frihet att tro, kan man likaväl ta fatt i någonting ovanligt.

Emellertid är det klokt att hålla i minnet, att det är lika farligt att underskatta som att överskatta förnuftet. Hegel hade för höga tankar om det och begick felet att tro att förnuftet kan alstra universum. Kierkegaard går till motsatta ytterligheten och hävdar i själva verket att förnuftet är oförmöget att hjälpa oss att fatta det specifika, som ensamt verkligen är värt att veta. En sådan åsikt fränkänner vetenskapen allt värde och överensstämmer med romantikens bästa principer. Ehuru Kierkegaard häftigt kritiserar den romantiska livsstilen såsom enbart bestämd av nyckfulla yttre inflytanden, är han själv fullblodsromantiker. Själva den princip som förutsätter existentiella tänkesätt är ett grumsigt romantiskt begrepp.

Existentialisternas förkastande av Hegel var sålunda i huvudsak en vägran att erkänna att världen själv utgjorde ett system. Ehuru Kierkegaard inte uttryckligen ingår på frågan, förutsätter hans existencialism i verkligheten en realistisk kunskapsteori i den mening i vilken detta är motsatsen till en idealistisk. En helt annan invändning mot Hegel uppstår om man återgår till en något förfinad kantiansk dualism, vilket händer i Schopenhauers filosofi. Arthur Schopenhauer (1788-1860) var son till en köpman i Danzig, som beundrade Voltaire och delade hans respekt för England. När Preussen 1793 annekterade den fria staden Danzig flyttade familjen till Hamburg. 1799 bosatte sig Schopenhauer i Paris, och under sina två år där glömde han nästan bort sitt modersmål. 1803 kom han till England och gick i en internatskola i ungefär ett halvår. Det var nog för att få honom att avsky våra skolor och lära sig språket. Under senare år prenumererade han alltid på Times. Vid återkomsten till Hamburg gjorde han ett halvhjärtat försök att bli affärsman men uppgav det så snart hans far dog. Han mor flyttade nu till Weimar, där hon snart blev värdinna i en litterär salong, som frekventerades av många av de stora skalder och författare som då bodde där. Hon blev faktiskt senare romanförfattare. Men under tiden började hennes son, vars buttra temperament hon inte delade, att tycka illa om hennes en smula självständiga livsföring. Vid tjuogoett års ålder fick Schopenhauer ett litet arv, och därefter gled mor och son småningom isär.

Arvet satte honom i stånd att inleda universitetsstudier. Han började i Göttingen 1809, där han först kom i kontakt med Kants filosofi. 1811 flyttade han till Berlin, där han mest studerade naturvetenskap. Han bevistade några av Fichtes föreläsningar men föraktade hans filosofi. Han avslutade sina studier 1813, då befrielsekrigen utbröt, men dessa händelser väckte ingen varaktig entusiasm hos honom. Under de följande åren blev han bekant med Goethe i Weimar, där han började sina studier i indisk mystik. 1819 började han föreläsa som privatdocent vid Berlin universitetet. Han var fast övertygad om sitt eget snille och tyckte att det skulle vara oärligt att dölja detta faktum för den övriga mänskligheten, som kanske ännu inte märkt det. Följaktligen utsatte han sina föreläsningar till samma klockslag som Hegel. När han inte lyckades locka hegelianerna i samlad trupp, beslöt han att sluta föreläsa och slå sig ned i Frankfurt, där han stannade resten av sitt liv. Som människa var han inbilsk, sur och fåfäng. Den ryktbarhet han längtade efter kom inte förrän mot slutet av hans liv.

Schopenhauer kom fram till sin filosofiska åskådning i unga år. Hans huvudverk, *Världen som vilja och föreställning*, utkom 1818, då författaren var nätt och jämnt trettio år. Det blev först fullständigt förbisett.....

Schopenhauer betraktar denna vilja som alltigenom ond och ansvarig för det lidande som oundvikligen åtföljer livet. Dessutom är kunskap i hans ögon inte, som hos Hegel, en källa till frihet utan snarare till lidande. I stället för de rationalistiska systemens optimism utvecklar Schopenhauer alltså en dyster åskådning, i vilken det inte finns utrymme för lycka. Vad könslivet beträffar, var det också något ont, eftersom avelse bara skapar nya offer för lidandet. Med denna uppfattning sammanhänger Schopenhauers kvinnoförakt, ty han ansåg att kvinnans roll härvid var mera medveten än mannens...

Lösningen på detta pinsamma dilemma måste enligt Schopenhauer sökas i buddhismens myter. Det som vållar vårt lidande är just vår vilja. Genom att bedöva viljan kan vi till slut nå frigörelse i Nirvana eller Intet. Den mystiska hänryckningen låter oss genomskåda Maya, som representerar illusionerna. Sålunda kan vi lära oss att se världen som en enda och, när vi har vunnit denna insikt, besegra viljan. Men kunskapen om enheten på denna punkt leder oss inte till gemenskap med Gud, som hos mästare Eckhardt och andra västerländska mystiker, eller med Spinozas panteistiska värld. Tvärtom – insikten i helheten och medkänslan med dess lidanden öppnar oss en väg ut i Intet.

I motsats till den hegelska skolans rationalistiska läror framhäver Schopenhauers filosofi viljans betydelse. Denna uppfattning omfattades av många senare filosofer, som eljest har mycket litet gemensamt. Vi finner den hos Nietzsche lika väl som i pragmatismen. Även existentialismen är intresserad av viljan i motsats till förnuftet. Vad beträffar mysticismen i Schopenhauers lära, ligger den snarast utanför filosofins huvudådra.

Om Schopenhauers filosofi slutar i ett försök att öppna en utväg ur världen och dess strid, väljer Nietzsche (1844-1900) den motsatta vägen. Det är inte lätt att sammanfatta innehållet i hans tänkande. Han är inte filosof i vanlig mening och har inte efterlämnat någon systematisk framställning av sina åsikter. Man skulle kanske kunna kalla honom aristokratisk humanist i bokstavlig bemärkelse. Vad han framför allt ville var att den bäste, det vill säga den sundaste och karaktärsstarkaste, skall härska. Detta medför ett krav på hårdhet inför lidandet, som stundom kommer i strid med vedertagna moraliska normer, ehuru inte nödvändigtvis med det faktiska handlandet. Genom att koncentrera uppmärksamheten på dessa drag, lösryckta ur sitt sammanhang, har många i Nietzsche sett en profet för vår egen tids politiska tyrannvälden. Det kan mycket väl hända att vissa tyranner hämtat inspiration hos Nietzsche, men det skulle vara oriktigt att göra honom ansvarig för missgärningar, begångna av män som i bästa fall fattat honom ytligt. Nietzsche skulle nämligen ha opponerat sig bittert mot den politiska utvecklingen i sitt eget land, om han fått leva länge nog att bevittna den.

Nietzsches far var protestantisk präst. Detta skapade en hemmiljö, präglad av fromhet och rättfärdighet, varav vissa spår finns kvar i den höga moraliska tonen i Nietzsches verk, även när de är som mest upproriska. Mycket tidigt visade han sig vara ett briljant läshuvud, och vid tjugofyra års ålder blev han professor i klassisk filologi vid universitetet i Basel. Ett år senare utbröt fransk-tyska kriget. Eftersom Nietzsche blivit schweizisk medborgare, fick han nöja sig med att tjänstgöra som sjukvårdsbiträde. Då han sjuknade i dysenteri fick han avsked och återvände till Basel. Hans hälsa hade aldrig varit den bästa, och den hämtade sig aldrig efter hans krigstjänst. 1879 måste han avgå från sin post, men en frikostig pension tillät honom att leva tämligen bekymmersfritt. De närmaste tio åren tillbringade han i Schweiz och Italien, där han fortsatte sitt författarskap, oftast i enslighet och utan vinna erkännande. 1889 blev han på grund av en under studentåren ådragen könssjukdom sinnessjuk och förblev i detta tillstånd till sin död.

Nietzsches verk inspireras främst av det försokratiska Greklands ideal, särskilt Sparta. I sitt första större arbete, Tragedins födelse (1872), framlade han den berömda distinktionen mellan den grekiska andens apolliniska och dionysiska sida. ...

Nietzsche skiljer mellan två typer av människor och deras respektive moral: herrar och slavar. Den etiska teori som grundas på denna distinktion utvecklas i hans bok Bortom ont och gott (1886). Å ena sidan har vi herremoralen, i vilken det goda betyder självständighet, ädelmod, självförtroende och liknande, i själva verket alla de dygder som tillhör den storsinte mannen hos Aristoteles. De motsatta felen är foglighet, småaktighet, räddhåga och så vidare, och de är onda. Kontrasten mellan gott och ont är ungefär liktydig med skillnaden mellan ädel och föraktlig. Slavmoralen fungerar efter en helt annan princip. För den ligger det goda i en genomgående återhållsamhet och i allt som minskar lidandet och kampen, medan den fördömer det som är gott enligt herremoralen och kallar det ont i stället för gott. Herremoralens goda väcker gärna fruktan, och alla handlingar som väcker fruktan är något ont för slaven. Hjältens eller övermänniskans moral ligger bortom ont och gott.

I Sålunda talade Zarathustra hade dessa läror redan utvecklats i form av ett etiskt manifest, som i sin stil efterliknar Bibelns skrifter. Nietzsche var en mycket stor litterär konstnär, och hans verk liknar mer poetisk prosa än filosofi.

Vad Nietzsche avskydde över allt annat var uppkomsten av den nya typ av massmänniska som växte fram med den nya tekniken. För honom var samhällets rätta uppgift att tjänstgöra som drivbänk för de få stora män som kunde förverkliga det aristokratiska idealet. Den stat han har i tankarna har mycket gemensamt med idealstaten hos Platon. De traditionella religionerna anser han vara stöttor för slavmoralen. Den fria mannen måste enligt honom inse att Gud är död. Vad vi måste sträva till är inte Gud utan en högre människotyp. Standardexemplet på slavmoralen finner Nietzsche i kristendomen, ty den är pessimistisk, då den utlovar ett bättre liv i en annan värld, och den uppskattar slavdygder som saktmod och medkänsla. Det var på grund av Wagners senare dragning till kristendomen som Nietzsche började angripa tonsättaren, som han förut hade räknat som sin beundrade vän. Vad hjältedyrkan beträffar, åtföljdes den av en frän antifeminism, som förfäktade den orientaliska seden att behandla kvinnor som boskap. Här finner vi en återspeglning av Nietzsches egen oförmåga att handskas med det täcka könet.

I denna etiska teori finns det en hel del nyttiga iakttagelser om olika typer av människor och deras sätt att lösa livets problem. Det finns mycket att säga till förmån för en viss hänsynslöshet, förutsatt att den riktas mot en själv. Vad som är mindre övertygande är tanken på fullständig likgiltighet för det lidande som den stora massan utsätts för i fåtalets intresse.”

”Utilismen och efteråt

Vi måste nu gå tillbaka ett århundrade och ta upp en annan tråd i vår berättelse. Den idealistiska filosofin och dess kritiker hade utvecklat i en värld vars materiella förhållanden höll på att undergå en radikal förvandling. Dessa förändringar åstadkoms av den industriella revolution som ägde rum i 1700-talets England.

Till att börja med gick införandet av maskiner mycket långsamt. Vissa konstruktionsförbättringar gjordes på vävstolarna, och produktionen av textilier ökades. Det avgörande steget var fulländandet av ångmaskinen, som tillhandahöll obegränsad drivkraft för maskinerna i de fabriker som uppstod i stort antal. Det effektivaste sättet att producera ånga var med hjälp av koleldade pannor. Sålunda utvecklades kolgruvedriften hastigt, ofta under mycket hårda och ruskiga förhållanden. Ur humanitär synpunkt var industrialismens första tid faktiskt en alltigenom upprörande period.

Under 1700-talet nådde det s.k. enclosure-systemet sin höjdpunkt i England. Sedan många århundraden hade det förekommit att allmänningar hade inhägnats av adeln för eget bruk. Detta utsatte lantbefolkningen för umbäranden; den hade för sin försörjning i viss mån varit beroende av allmänningarnas avkastning. Men inte förrän på 1700-talet drev detta intrång på jordbrukarbefolkningens privilegier stora skaror från gård och grund till städerna för att söka ett nytt uppehälle. Det var dessa människor som uppsögs av de nya fabrikerna. Dåligt betalda och utsugna, slog de sig ned i de fattigaste kvarteren i städerna och i utkanterna och grundlade 1800-talets stora slumområden. Införandet av maskiner betraktades i början med ganska stor misstro av dem som ansåg att deras hantverksskicklighet blev överflödigt. Med varje framsteg i maskintekniken blev också industriarbetarnas benägenhet att göra motstånd starkare, eftersom de fruktade att förlora sitt levebröd. Denna fruktan är inte heller i dag okänd: införandet av elektroniskt styrda maskiner betraktas med misstänksamhet av fackföreningarna i lika hög grad som fallet var med maskinvävstolen på 1800-talet. Men i detta speciella avseende har pessimisterna alltid fått fel. I stället för att få sin levnadsstandard sänkt har världens industrinationer fått uppleva en successiv ökning av välståndet och bekvämligheten i alla skikt. Det måste erkännas, att eländet bland det engelska industriproletariatet i början var ganska ohöjligt. Vissa av de värsta missförhållandena berodde delvis på okunnighet, ty problemen var nya och ingen hade någonsin mött dem. Den gamla liberalismen, som utgick från självägande hantverkare och bönder, var inte smidig nog att bemästra industrisamhällets stora nya problem. Reformerna dröjde, men de lyckades dock till slut rätta till de misstag som gjorts i början. Där industrialismen kom till utveckling senare, som i länderna på fastlandet, blev vissa av industrisamhällets födslovåndor mindre svåra, eftersom man förstod problemen bättre.

I början av 1800-talet visar sig en allt starkare tendens till ett samspel mellan naturvetenskapen och tekniken. I viss mån har detta naturligtvis alltid varit fallet, men från och med industrialismens tid har den systematiska tillämpningen av naturvetenskapliga principer på konstruktionen och framställningen av teknisk utrustning åstadkommit en allt snabbare takt i de materiella framstegen. Ångmaskinen var den nya kraftens källa. Första hälften av århundradet fick uppleva den fullständiga vetenskapliga utforskningen av de bakomliggande naturlagarna. Termodynamikens nya vetenskap lärde i sin tur ingenjörerna att bygga effektivare maskiner.

Samtidigt började ångmaskinen ersätta alla andra kraftkällor inom transportväsendet. Vid mitten av århundradet växte ett vidsträckt nät av järnvägar fram i Europa och Nordamerika, och samtidigt började segelfartygen ersättas av ångbåtar. Alla dessa nyheter medförde stora förändringar i levnadssätt och åskådning hos de människor som påverkades av dem. På det hela taget är människan ett konservativt djur. Hennes tekniska bedrifter tenderade därför att gå snabbare än hennes politiska klokhets växte; härigenom uppstod en brist på balans som vi ännu inte hämtat oss ifrån.

Industriproduktionens tidiga utveckling gav upphov till ett förnyat intresse för ekonomiska frågor. Som självständig forskningsgren går den moderna nationalekonomin tillbaka på Adam Smith (1723-90), landsman till David Hume och professor i filosofi. Hans etiska skrifter går i Humes anda men var i stort sett mindre viktiga än hans ekonomiska verk. Hans rykte vilar på

avhandlingen Folkens välstånd (1776). I denna bok gör han för första gången ett försök att studera de olika krafter som verkar i ett lands folkhushåll. Ett särskilt viktigt problem, som ställs i förgrunden, är frågan om arbetsfördelningen. Smith visar utförligt hur produktionen av industrivaror ökas, om tillverkningen av en vara delas upp i olika stadier, som vart och ett utförs av en specialiserad arbetare. Det exempel han närmast väljer är tillverkningen av knappnålar, och hans slutsatser vilar utan tvivel på faktiskt iakttagna produktionssiffror. I alla händelser har arbetsfördelningens princip tillämpats i stor skala inom industrin ända sedan dess, och den har grundligt bevisat sitt värde. Det finns naturligtvis mänskliga problem, som också måste tas i betraktande, ty om det specialiserade arbetsmomentet blir så fragmentariskt att det dödar intresset för arbetet, skadar detta i längden arbetaren. Denna svårighet, som inte rätt uppfattades på Smiths tid, har blivit ett av de stora problemen inom den moderna industrin på grund av den avtrubning som de vid dess maskiner arbetande människorna kan utsättas för.

Nationalekonomin förblev ganska länge ett speciellt brittiskt fack. Fysiokraterna i 1700-talets Frankrike hade visserligen varit intresserade av ekonomiska frågor, men deras skrifter utövade inte samma inflytande som Adam Smiths bok, som blev den klassiska nationalekonomins bibel. Nästa viktiga bidrag på området var Ricardos arbetsvärdeteori, som övertogs av Marx.

På det filosofiska området medförde industrialismen en viss betoning av det nyttiga, vilket väckte häftig opposition från romantikerna. Samtidigt lyckades denna något ledsamma filosofi till slut åstadkomma mera välbehövliga reformer på samhällsområdet än all den romantiska indignation den väckte hos poeter och idealister. De förändringar den försökte framkalla var partiella och välordnade, och revolutionen var långt ifrån dess mål. Så förhöll det sig inte med Marx mera känslöbetonade lära, som på sitt eget karakteristiska sätt bevarat mycket av den kompromisslösa idealismen i dess hegelianska ursprung. Här är målet fullständig omvandling med våldsamma medel av den bestående ordningen.

Det tekniserade samhällets stora mänskliga problem framstod inte genast klart för dem som inte blev utsatta för den förnedring det medförde för industribefolkningen. Sådana obehagliga fakta kunde vara beklagliga, men betraktades i början som oundvikliga. Denna något självbelåtna och hårdhjärtade attityd skingrades under århundradets senare hälft, då problemen började tas upp av författarna. 1848 års revolution bidrog en del till att fästa hela samhällets uppmärksamhet på dessa fakta. Såsom politisk manöver var oroligheterna ganska misslyckade, men de efterlämnade en viss oro över de sociala missförhållandena. I Dickens böcker i England och senare Zolas i Frankrike vädrades dessa problem på ett sätt som medverkade till att väcka ett klarare medvetande om läget.

Ett av de stora botemedlen mot alla sociala missförhållanden såg man i folkundervisningen. Häri hade reformatörerna troligtvis inte alldeles rätt. Att bara lära alla att läsa, skriva och räkna löser inte i och för sig några sociala problem. Det är inte heller riktigt att dessa otvivelaktigt förträffliga färdigheter är nödvändiga för ett industrisamhälles funktion. Mycket specialiserat rutinarbete kan utföras av analfabeter. Men folkundervisningen kan indirekt bidra till att lösa vissa problem, eftersom den ibland driver dem som måste utstå umbäranden att söka utvägar att förbättra sin lott. Samtidigt är det ganska klart, att enbart undervisning inte leder till sådana resultat. Den kan tvärtom leda till att folk tror att den bestående ordningen är som den måste vara. Propaganda av detta slag är stundom ganska effektiv. Likafullt har reformatörerna rätt, när de anser att vissa problem inte kan angripas på rätt sätt, om det inte föreligger en ganska utbredd insikt om vad saken gäller; och detta kräver faktiskt ett visst mått av folkupplysning.

Den arbetsfördelning som Adam Smith diskuterade i samband med tillverkningen av varor har erövrat det intellektuella livet i nästan lika stor utsträckning. Under 1800-talets lopp har forskningen så att säga industrialiserats.

Den utilistiska rörelsen har fått sitt namn av en etisk lära som särskilt härstammar från Hutcheson; han hade utvecklat den redan 1725. Kort uttryckt innebär teorin att det goda är lust och det onda smärta. Det bästa tillstånd som kan eftersträvas är alltså att lustens övervikt över smärtan blir så stor som möjligt. Denna åsikt omfattades av Bentham och blev känd som utilismen.

Jeremy Bentham (1748-1832) var framför allt intresserad av rättsvetenskapen, där han främst hämtade sin inspiration från Helvetius och Beccaria. Etiken var i Benthams ögon huvudsakligen en grundval för undersökningar av juridiska medel att uppnå bästa möjliga förhållanden. Bentham var den ledande i en grupp som blev känd som de 'filosofiska radikalerna'. De sysslade mycket med samhällsreformer och folkundervisning och stod allmänt i motsättning till kyrkans makt och de styrande samhällsklassernas hinderliga privilegier. Bentham var tillbakadragen till sin läggning och hade utgått från ståndpunkter som inte var påtagligt radikala. Senare i livet blev han emellertid, trots all sin blyghet, aggressiv ateist.

Uppfostringsfrågor intresserade honom mycket, och han delade med sina radikala kolleger ett blint förtroende för uppfostrans obegränsade förmåga att förbättra världen. Det är värt att minnas att England vid denna tid bara hade två universitet, och dit fick endast övertygade anglikaner tillträde. Denna anomali rättades inte till förrän under senare hälften av 1800-talet. Bentham strävade att skapa möjligheter till universitetsundervisning för dem som inte uppfyllde de snäva krav de bestående institutionerna uppställde. Han tillhörde en grupp som bidrog att grunda University College i London 1825. Studenterna underkastades ingen religiös granskning, och institutionen har aldrig haft någon gudstjänstlokal. Bentham själv hade vid det laget fullständigt brutit med religionen. När han dog bestämde han att hans skelett, vederbörligen påklätt och försett med vaxmask, skulle bevaras vid högskolan. Bilden här bredvid har tagits av denna figur, som sitter i ett glasskåp såsom ett varaktigt minnesmärke över en av grundarna.

Benthams filosofi grundar sig på två ledande tankar, som har sina rötter i början av 1700-talet. Den första är associationsprincipen, som hade skjutits i förgrunden av Hartley. Ursprungligen härstammar den från Humes orsaksteori, där den används för att förklara det kausala beroendets begrepp med hjälp av idéassociation. Hos Hartley och senare hos Bentham blir associationsprincipen psykologins centrala mekanism. I stället för den traditionella begreppsapparaten kring medvetandet och dess funktion ställer Bentham denna enda princip, som arbetar med det råmaterial som erfarenheten tillhandahåller. Detta sätter honom i stånd att ge en deterministisk framställning av psykologin, som inte förutsätter några andliga begrepp alls; de har så att säga skurits bort av Occams rakkniv. Den teori för betingade reflexer som senare utarbetades av Pavlov grundar sig på samma typ av åskådning som associationspsykologin.

Den andra principen är den utilistiska maximen om största möjliga lycka, som redan omnämns. Denna sammankopplas med psykologin på så sätt, att det som människorna enligt Bentham eftersträvar är största möjliga lycka för egen del. Lycka betyder här samma sak som lustkänslor. Rättsordningens uppgift är att se till att ingen under sin strävan efter största möjliga lust skall hindra andra i samma strävan. På så sätt uppnås största lycka för största antal människor. Trots alla skillnader var detta utilisternas gemensamma mål. Så naket framställd förefaller detta mål en smula platt och brackigt, men syftet därbakom är långt ifrån sådant. Såsom en rörelse ägnad åt reformer har utilismen förvisso utträttat mer än alla idealistiska filosofier sammanlagt, och den har gjort det utan mycket ståhej. Samtidigt kunde principen om största lycka för största möjliga antal tolkas på ett annat sätt. I de liberala ekonomernas händer blev den ett försvar för 'låt gå'-systemet och frihandeln. Det antogs nämligen, att om varje människa fritt och ohämmat fick eftersträva största lust för egen del, skulle detta, om rättsväsendet fungerade riktigt, leda till största lycka för samhället. Häri var emellertid liberalerna litet för optimistiska. Man skulle kanske i sokratiskt anda kunna medge, att om människorna gjorde sig besväret att skaffa sig insikter och bedöma verkningarna av sina handlingar, skulle de vanligen inse att det som skadar samhället i längden skadar dem själva. Men människor tänker inte alltid omsorgsfullt efter i sådana ting, de handlar ofta impulsivt och av okunnighet. I vår egen tid har 'låt gå'-läran därför kommit att omges med vissa försiktighetsmått. Lagen betraktas alltså som en mekanism som skall garantera att envar fullföljer sina strävanden utan att skada andra. Straffets uppgift är sålunda inte hämnd, utan att förebygga brott. Det viktiga är att vissa handlingar medför ett straff, inte att vedergällningen är grym, vilket den faktiskt oftast var i England på den tiden. Bentham var motståndare till urskillningslös tillämpning av dödsstraffet, som då utdömdes mycket frikostigt för ganska obetydliga förseelser.

Två viktiga slutsatser följer av utilismens etik. För det första förefaller det klart, att alla människor i vissa avseenden har lika starkt behov av lycka. Alltså bör de alla åtnjuta lika rättigheter och möjligheter. Denna uppfattning var något av en nyhet på den tiden och utgjorde en av de centralaste lärosatserna i radikalernas reformprogram. Den andra slutsats som ger sig själv är, att största möjliga lycka endast kan uppnås, om förhållandena förblir stabila. Jämlikhet och trygghet blir alltså de förhärskande syftemålen. Vad friheten beträffar, ansåg Bentham den mindre viktig. Liksom de mänskliga rättigheterna fann han friheten något metafysisk och romantisk. Politiskt gillade han upplyst despotism mer än demokrati. Detta framhäver för övrigt vissa av svagheterna i hans utilism, ty det finns tydligen ingen mekanism som sørjer för att lagstiftaren faktiskt väljer en människovänlig linje. Enligt hans egen psykologiska teori skulle detta nödvändiggöra, att lagstiftarna alltid handlar med utomordentligt förutseende på grundval av fullständig kunskap. Men som vi tidigare antytt är denna förutsättning inte fullt hållbar. I den praktiska politiken kan denna svårighet inte undanröjas en gång för alla. I bästa fall kan man försöka säkerställa att lagstiftarna aldrig får mer än ett visst mått av handlingsfrihet i varje särskilt fall.

I sin samhällskritik går Bentham på samma linje som 1700-tals materialismen och förebådar mycket av vad Marx sedan skulle hävda. Han anser att den rådande offermoralen är ett medvetet bedrägeri, som den härskande klassen bedriver till försvar för sina etablerade intressen. Den förväntar offer av andra, men gör inga själv. Mot allt detta ställer Bentham sin utilistiska princip.

Medan Bentham förblev den intellektuelle ledaren för de filosofiska radikalerna under sin livstid, var den drivande kraften bakom rörelsen James Mill (1773-1836). Han delade Benthams utilistiska åsikter inom etiken och föraktade romantikerna. I politiska ting ansåg han att människor kunde övertygas av argument, och att de brukade göra förnuftiga bedömningar innan de handlade. Sida vid sida härmed gick en måttlös tro på uppfostrans verkningsförmåga. Skottavlan för dessa förutfattade meningar blev James Mills son John Stuart Mill (1806-73), som fick sin fars uppfostringsidéer hänsynslöst applicerade på sig. 'Jag var aldrig pojke', klagade han senare i livet, 'spelade aldrig kricket'. I stället läste han grekiska från tre års ålder, varpå allt det andra följde på ett lika för tidigt stadium. Denna fruktansvärda erfarenhet ledde helt naturligt till ett nervöst sammanbrott strax innan han fyllde tjugoett år. Mill engagerade sig sedermera aktivt i strävandena för en parlamentsreform på 30-talet, men han brydde sig inte om att överta den ledarställning som tillkommit hans far och Bentham före denne. Från 1865 till 1868 innehade han mandatet för Westminster i underhuset, krävde ihärdigt allmän rösträtt och följde en allmänt liberal, antiimperialistisk linje efter Benthams mönster.

I sin filosofi bygger J. S. Mill nästan genomgående på andra. Den bok som lade grunden till hans rykte nästan fastare än någon annan är hans Logik (1843). Vad som var nytt vid den tiden var införandet av induktionen. Denna styrs av en rad normer, som på ett märkligt sätt påminner om Humes regler för kausal-sammanhang. Ett av den induktiva logikens eviga problem har varit att hitta något sätt att rättfärdiga induktiva bevis. Mills åsikt är, att vad som rättfärdigar att man går till väga på detta sätt är naturens iakttagna konstans, vilken själv är en högsta induktion. Därigenom blir naturligtvis hela resonemanget ett cirkelbevis, vilket inte tycks besvara honom. Men här kommer ett mycket allmännare problem in, som fortsatt att plåga logikerna intill denna dag. Svårigheten är, summariskt uttryckt, att folk på något sätt inte tycker att induktionen är fullt så respektabel som den borde vara. Därför måste den rättfärdigas, men detta tycks leda till ett lömskt dilemma, som stundom undgår uppmärksamheten. Att försvara induktionen är en uppgift för den deduktiva logiken; det kan inte göras induktivt, om det är induktionen som skall rättfärdigas. Vad deduktionen i sin tur angår, känner ingen sig tvingad att rättfärdiga den, den har respekterats sedan urminnes tid. Kanske enda utvägen är att låta induktionen vara annorlunda utan att försöka binda den vid deduktiva ursäkter.

Mills redogörelse för den utilistiska etiken finns i en uppsats med titeln Utilism (1863). Där finns föga som går utöver Bentham. I likhet med Epikuros, som kan betraktas som den förste utilisten, är Mill i sista hand beredd att betrakta vissa njutningar som högre än andra, men han lyckas faktiskt inte förklara vad kvalitetsmässigt bättre njutningar skulle kunna betyda till skillnad från enbart kvantitativa olikheter. Detta är inte förvånande, eftersom den största lyckans

princip och den därmed sammanhängande lustkalkylen innebär att kvalitet elimineras till förmån för kvantitet.

Vid försöket att argumentera för den utilistiska principen att lust verkligen är vad folk eftersträvar begår Mill ett allvarligt misstag. 'Det enda bevis som kan ges för att ett föremål är synligt är att folk faktiskt ser det. Det enda beviset för att ett ljud är hörbart är att folk hör det, och så vidare om andra av våra erfarenhets källor. På samma sätt, skulle jag tro, är det enda bevis som kan lämnas för att något önskvärt att folk faktiskt önskar det.' Men detta är spegelfäkteri, grundat på en likhet i ord som döljer en logisk svårighet. Man säger om något att det är synligt, om det kan ses. I fråga om önskvärt föreligger en tvetydighet. Om jag säger om något att det är önskvärt, menar jag helt enkelt att jag faktiskt önskar det. När jag säger så till någon, förutsätter jag förstås att han tycker bra och illa om ungefär samma saker som jag. Att i denna mening säga att det önskvärda blir önskat är en truism. Men det finns en annan mening i vilken vi kan säga att något är önskvärt, som när vi säger att ärlighet är önskvärd. Detta betyder egentligen att vi bör vara ärliga, det är ett etiskt omdöme vi fäller. Mills resonemang är sålunda förvisso ohållbart, ty analogin mellan 'synlig' och 'önskvärd' är ytlig. Redan Hume hade påpekat, att man inte kan härleda ett 'bör' ur ett 'är'.

Men i varje fall är det lätt att ge direkta motexempel, som vederlägger principen. Bortsett från den banala betydelse i vilken lust definieras som det som önskas, är det inte generellt sant att det är lust jag eftersträvar, ehuru tillfredsställelse av ett begär naturligtvis skänker lust. Dessutom finns det fall i vilka jag kan önska något som inte har någon direkt inverkan på mitt liv utöver det faktum att jag önskar det. Man skulle till exempel kunna önska att en viss häst vann en kapplöpning utan att man själv håller vad. Den utilistiska principen inbjuder sålunda till ett antal allvarliga invändningar. Inte desto mindre kan den utilistiska etiken fortfarande vara en drivkraft för effektiva sociala insatser. Vad dess etiska lära förkunnar är nämligen att det goda är största lycka för största möjliga antal. Detta kan man anse alldeles oberoende av huruvida människor faktiskt alltid handlar på ett sätt som kan främja denna allmänna lycka. Lagens uppgift skulle då vara att säkerställa att största möjliga lycka uppnås. På samma sätt är syftet med reformer på en sådan grundval mindre att uppnå idealiska institutioner än funktionsdugliga, vilka faktiskt skänker medborgarna ett visst mått av lycka. Det är en demokratisk teori.

I motsats till Bentham var Mill lidelsfull försvarare av friheten. Den bästa framställningen av hans åsikter i detta ämne finns i hans berömda uppsats Om friheten (1859). Han hade skrivit den tillsammans med Harriet Taylor, som han gifte sig med 1851 efter hennes förste makes död. I denna uppsats framlägger Mill ett starkt försvar för tanke- och yttrandefrihet och föreslår en begränsning av statens rätt att ingripa i medborgarnas liv. Han är särskilt skarp motståndare till kristendomens anspråk på att vara all godhets källa.

Ett av de problem som började göra sig påminta vid 1700-talets slut var den snabba folkökning som inträffade, så snart vaccinationen började minska dödligheten. En undersökning av detta problem gjordes av Malthus (1766-1834); han var nationalekonom, radikalernas vän och dessutom anglikansk präst. I sin berömda Essay on Population (1797) utvecklade han teorin att befolkningstillväxten höll på att snabbt gå förbi ökningen av livsmedelsresurserna. Medan folkmängden ökades i geometrisk progression, ökades tillgången på föda endast i aritmetisk progression. Det måste komma en punkt där folkmängden måste begränsas, annars kommer svält i stor skala att uppstå. I frågan hur en sådan begränsning skall åstadkommas intar Malthus en konventionell kristen ståndpunkt. Människorna måste uppfostras så att de lär sig att utöva 'återhållsamhet' och därmed hålla antalet människor nere. Malthus, som själv var gift, tillämpade med utomordentlig framgång sin teori i sitt eget fall: på fyra år fick han tre barn.

Trots denna triumf är det numera tydligt att teorin inte är så effektiv som man kunde önska. Då tycks Condorcet ha haft sundare åsikter i saken. Medan Malthus predikade 'återhållsamhet', hade Condorcet tidigare föreslagit födelsekontroll i modern mening. Detta förlät Malthus honom aldrig, ty enligt hans egen stränga moraluppfattning föll sådana metoder under rubriken 'laster'. Han betraktade artificiell födelsekontroll som ungefär likställd med prostitution.

I denna allmänna fråga var radikalerna i början oeniga. Bentham hade en gång i tiden hållit med Malthus, medan de bågige Mills var böjda att instämma i Condorcets uppfattning. Den unge J. S. Mill blev en gång vid aderton års ålder anhållen, medan han delade ut broschyrer om födelsekontroll i en arbetarslum, och satt i fängelse för denna förseelse. Det är alltså inte fövånande att frågan om friheten i allmänhet förblev ett av hans livligaste intressen.

Malthus uppsats om befolkningsfrågan var likafullt ett mycket viktigt bidrag till nationalekonomin och framlade vissa grundläggande idéer, som senare utvecklades på andra områden. Framför allt hämtade Darwin (1809-82) därifrån principen om det naturliga urvalet och begreppet kampen för tillvaron. När Darwin i Arternas uppkomst (1859) diskuterar organismernas förökning i geometrisk skala och den kamp som följer därav, säger han att 'det är Malthus lära tillämpad med mångfaldig styrka på hela växt- och djurriket; ty i detta fall kan födan inte artificiellt ökas, och ingen klok återhållsamhet från äktenskap kan förekomma'. I denna fribrottnings om de begränsade existensmedlen går segern till de organismer som är bäst anpassade efter sin omgivning. Detta är Darwins lära om att de livsdugligaste överlever. På sätt och vis är det bara en utvidgning av benthamiternas fria konkurrens. På det samhällsliga området måste emellertid denna konkurrens rätta sig efter vissa regler, medan den darwinska konkurrensen i naturen inte vet av några inskränkningar. Återöversatt till politiska kategorier skulle läran om de livsdugligastes seger inspirera en del av 1900-talets diktatorers tänkande. Det är osannolikt att Darwin själv skulle ha gillat dessa utvidgningar av hans teori, ty han var själv liberal och stödde radikalerna och deras reformprogram.

Den andra och mycket mindre originella delen av Darwins verk är utvecklingsteorin. Som vi sett går den tillbaka på Anaximander. Vad Darwin gjorde var att insamla en väldig massa faktiska detaljer, grundade på hans egen flitiga naturiakttagelse. Hans argument för utvecklingstanken är av varierande värde men naturligtvis bättre underbyggda än den store milesierns. Ändå var det Darwins teori som först införde utvecklingshypotesen i den mera allmänna debatten. Eftersom den förklarade arternas uppkomst ur en gemensam urorganism med det naturliga urvalet, stred den mot Första Moseboks av den etablerade religionen omfattade lära. Detta ledde till en bitter strid mellan darwinister och rättroga kristna av alla bekännelser.

En av de främsta förkämparna i det darwinistiska lägret var T. H. Huxley, den store biologen. Dessa stridigheter har sedan dess blivit mindre häftiga, men när polemiken rasade som värst, kunde känslorna svalla högt kring frågan huruvida människan och de högre aporna hade gemensam härstamning eller ej. Jag misstänker nästan att tanken måste såra aporna, men i varje fall upprör den numera endast få människor.

En annan utvecklingslinje som började med radikalerna ledde direkt till socialismen och Marx. Ricardo (1772-1823), som var Benthams och James Mills vän, utgav 1817 sin Principles of Political Economy and Taxation. I denna skrift utvecklar Ricardo en hållbar jordränteteori och en arbetsvärdeteori, enligt vilken en varas bytesvärde endast beror på den mängd arbete som nedlagts på den. Detta föranledde Thomas Hodgkin att 1825 hävda, att arbetarna hade rätt att skörda alla värden de producerade. Om räntor betalades till kapitalisterna eller jordägarna, kunde detta bara vara stöld.

Samtidigt fick arbetarna en förkämpe för sin sak i Robert Owen, som vid sina egna textilfabriker i New Lanark hade infört en del helt nya principer för behandlingen av arbetarna. Han var en man som vägledades av höga etiska ideal och förklarade att den då gängse omänskliga utsugningen av arbetarna var orätt. Han visade praktiskt att ett företag kunde drivas med vinst, fastän folket fick hyggliga löner utan alltför lång arbetstid. Owen var den drivande kraften bakom de första arbetarskyddslagarna, ehuru deras bestämmelser inte gick alls så långt som han hade hoppats. 1827 finner vi Owens anhängare för första gången benämnda socialister.

Radikalerna tilltalades ingalunda av Owens lära, då den tycktes omstörta de vedertagna äganderättsbegreppen. Av detta skäl var liberalerna mer benägna att gilla fri konkurrens och de vinster den kunde inbringa. De strömningar som växte fram med Owen som ledare gav upphov till den kooperativa rörelsen och bidrog att främja den tidigaste fackföreningsrörelsen. Men av brist på en samhällsåskådning ledde dessa första ansatser inte till omedelbar framgång. Owen

var framför allt en praktisk karl med brinnande tro på sin enda ledande idé. Det behövdes en Marx för att ge socialismen en filosofisk grundval. Härvid utgick han från Ricardos arbetsvärdeteori i ekonomiska frågor och från Hegels dialektik som redskap för filosofisk diskussion. På detta sätt blev utilismen ett förberedelsestadium för teorier som till slut visade sig mera inflytelserika.

Staden Trier vid Mosel har under historiens lopp frambringat särskilt många helgon. Den är nämligen födelseorten inte bara för Ambrosius utan också för Karl Marx (1818-83). Som helgon betraktad var Marx otvivelaktigt den framgångsrikare av de två, och detta är bara rättvist, ty han är grundaren av den rörelse som helgonförklarar honom, medan helgonkollegan från samma stad bara var en senkommen anhängare av sin tro.

Marx kom från en judisk familj som blivit protestantisk. Under sina studentår påverkades han starkt av hegelianismen, som då var på modet. Hans arbete som journalist fick ett brått slut, när de preussiska myndigheterna 1843 förbjöd Rheinische Zeitung. Marx reste då till Frankrike och blev bekant med de ledande franska socialisterna. I Paris träffade han Friedrich Engels, vars far ägde fabriker i Tyskland och i Manchester. Engels förestod den sistnämnda och kunde därför orientera Marx i engelska arbetar- och industrifrågor. Strax före 1848 års revolution publicerade Marx Kommunistiska manifestet. Han deltog aktivt i revolutionen både i Frankrike och i Tyskland. 1849 landsförvisades han av preussiska regeringen och tog sin tillflykt till London. Där stannade han, bortsett från några korta besök i hemlandet, till livets slut. I huvudsak var det tack vare hjälp av Engels som Marx och hans familj kunde leva, men trots fattigdomen studerade och skrev Marx ivrigt och banade vägen för den sociala revolution han kände var förestående.

Marx tänkande präglades av tre huvudinflytelser. Först och främst hans förbindelse med de filosofiska radikalerna. I likhet med dem ogillade han romantiken och utvecklade en samhällsteori som gör anspråk på att vara vetenskaplig. Från Ricardo hämtade han arbetsvärdeteorin, fastän han gav den en annan inriktning. Ricardo och Malthus hade resonerat utifrån den tysta förutsättningen att den bestående samhällsordningen var oföränderlig; fri konkurrens håller därför arbetslönerna nere vid existensminimum och hämmar därmed folkökningen. Marx anlägger däremot de arbetares synvinkel som exploateras av kapitalisten-arbetsgivaren. En man producerar mer i värde än han får betalt, och detta mervärde tar kapitalisten hand om för egen räkning. På så sätt utsugs arbetskraften. Men detta är egentligen inte en personlig fråga, ty att producera stora mängder varor kräver samverkan mellan ett stort antal människor och mängder av utrustning. Utsugningen måste därför uppfattas som ett led i ett produktionssystem och en följd av relationerna mellan detta och hela arbetar- respektive kapitalistklassen.

Detta leder oss fram till det andra inslaget i Marx tänkande, nämligen hans hegelianism. Vad som tillmäts lika mycket betydelse hos Marx som hos Hegel är nämligen systemet snarare än individen. Det är det ekonomiska systemet som måste bemästras, inte enstaka missförhållanden. På denna punkt aviker Marx fullständigt från radikalernas liberalism och reformsträvanden. Den marxistiska läran sammanhänger mycket intimt med filosofiska teorier, som i huvudsak är hegeliska. Detta kan mycket väl vara skälet till att marxismen aldrig blivit verkligt populär i England, ty engelsmännen är på det hela taget inte imponerade av filosofi.

Från Hegel härstammar även Marx syn på samhällsutvecklingen. Utvecklingstanken sammanhänger med dialektiken, som Marx hämtar oförändrad från Hegel. Den historiska processen förlöper dialektiskt. Här är Marx tolkning alltigenom hegelisk till sin metod, ehuru drivkraften uppfattas olika i de bägge fallen. Hos Hegel är historiens förlopp andens successiva självförverkligande, då den strävar mot det Absoluta. Marx sätter produktionsmetoderna i andens ställe och det klasslösa samhället i det Absolutas. Ett givet produktionssystem kommer med tiden att utveckla inre spänningar mellan olika samhällsklasser, som är knutna till det. Dessa motsägelser, som Marx kallar dem, löses i en högre syntes. Den form som den dialektiska kampen tar är klasskriget. Striden fortsätter, tills ett klasslöst samhälle uppstår under socialismen. När detta uppnåtts finns ingenting mer att slåss om, och den dialektiska processen

kan avsomna. För Hegel var den preussiska staten Himmelriket på jorden, för Marx är det det klasslösa samhället.

Historiens utveckling är i Marx ögon lika oundviklig som i Hegels, och bägge härleder en metafysisk teori ur den. Den kritik som riktats mot Hegel kan oförändrad tillämpas på Marx. I den mån Marx iakttagelser röjer en klok bedömning av vissa historiska händelser som faktiskt inträffade, förutsätter de inte den logik ur vilken de uppges ha härletts.

Medan Marx framställning är hegeliansk till sin metod, avisar den Hegels betoning av världens andliga natur. Marx sade att Hegel måste vändas upp och ned, och det tog han itu med att göra genom att godta 1700 talets materialistiska läror. Materialismen är den tredje huvudingrediensen i Marx filosofi, men även här ger Marx de äldre teorierna en ny inriktning. Bortsett från det materialistiska inslaget i den ekonomiska historieförklaringen, finner vi att Marx filosofiska materialism inte är av den mekaniska typen. Vad Marx hävdar är då snarare en aktivitetslära, som går tillbaka på Vico. I sin Elva teser om Feuerbach (1845) poängterar han detta med det berömda uttalandet, att 'filosoferna har bara tolkat världen på olika sätt, den verkliga uppgiften är att förändra den'. I detta sammanhang framlägger han en syn på sanningen, som påminner mycket om Vicos formel och föregriper vissa former av pragmatismen. Sanning är för honom inte en fråga om tankeverksamhet, utan något som skall bevisas i praktiken. Den kontemplativa inställningen hör ihop med den borgerliga idealismen, som Marx naturligtvis föraktar. Hans egen praktiska materialism tillhör socialismens klasslösa värld.

Vad Marx försöker göra är att för materialismen lägga beslag på den aktivitetslära som hade utvecklats av den idealistiska skolan i allmänhet och Hegel i synnerhet. De mekanistiska lärorerna hade försummat denna uppgift och därmed låtit idealismen utarbeta denna teoretiska aspekt, fastän den naturligtvis måste vändas upp och ned innan den kunde bli nyttig. Vad Vicos inflytande angår, är det kanske inte fullt medvetet, fastän Marx med säkerhet kände till Scienza Nuova. Han kallade sin egen teori dialektisk materialism och framhävde därigenom inslagen av utvecklingsfilosofi och hegelianism.

Av allt detta kan man inse, att den marxistiska läran är en mycket utspekulerad sak. Den dialektiska materialismen är ett filosofiskt system som dess anhängare tillskriver universell räckvidd. Som man kunde vänta, har detta lett till mycken filosofisk spekulation i Hegels anda kring frågor som i verkligheten hade bort överlätas åt den empiriska vetenskapen. Det tidigaste exemplet härpå finner man i Engels bok Anti-Dühring, där han kritiserar den tyske filosofen Dührings teorier. Men detaljerade dialektiska förklaringar av varför vatten kokar, vilka laborerar med kvantitativa förändringar som övergår i kvalitativa, med motsägelser, negationer och kontranegationer, är inte ett dyft mer tillfredsställande än Hegels naturfilosofi. Det duger faktiskt inte att stämpla den traditionella vetenskapen såsom styrd av borgerliga ideal.

Det är mycket troligt att Marx har rätt i sin åsikt, att ett samhälles allmänna vetenskapliga intressen på sätt och vis återspeglar den härskande gruppens sociala intressen. Sålunda skulle man kunna hävda, att astronomins pånyttfödelse under renässansen främjade handelns utveckling och ökade den uppstigande medelklassens makt, fastän det kan anmärkas, att ingendera kan förklaras med hjälp av den andra. Men i två väsentliga avseenden är denna lära otillräcklig. För det första är det uppenbart, att lösningen av speciella problem på ett vetenskapligt område inte har något som helst sammanhang med något slags sociala påtryckningar. Detta innebär naturligtvis inte att man förnekar, att det finns tillfällen då ett problem bemästras i samband med trängande behov för ögonblicket. Men i allmänhet löses inte vetenskapliga problem på detta sätt. Detta leder oss fram till den andra svagheten i den dialektiska materialismens uppläggning, nämligen underlåtenheten att erkänna vetenskapliga strävanden som en självständig kraft. Även här skulle ingen vilja förneka, att det finns viktiga samband mellan vetenskaplig forskning och annat som försiggår i samhället. Inte desto mindre har forskningen med tiden fått en egen inneboende kraft, som tillförsäkrar den ett visst mått av självständighet. Detta gäller om alla former av opartisk forskning. Även om den dialektiska materialismen är värdefull genom att framhålla de ekonomiska inflytandenas betydelse för att forma ett samhälles liv, tar den alltså fel, när den alltför mycket förenklar förhållandena ur denna enda huvudsynpunkt.

På själva det sociala området leder den till vissa besynnerliga konsekvenser. Om man inte omfattar den marxistiska läran, är man nämligen dömd att inte stå på framåtskridandets sida. Den utmärkande beteckning som förbehålls dem som inte blivit delaktiga av den nya uppenbarelsen är ordet 'reaktionär'. Bokstavligen betyder detta att man motarbetar framåtskridandet, strävar bakåt. Den dialektiska processen sörjer emellertid för att man då så småningom blir eliminerad, ty framåtskridandet måste segra i längden. Detta blir då motiveringen för att med våld avlägsna alla icke-konformistiska element. Här finns ett starkt messianskt inslag i marxismens politiska åskådning. Som grundaren av en tidigare tro hade sagt: den som inte är med oss, är mot oss. Detta är uppenbarligen inte en princip för någon demokratisk lära.

Allt detta pekar på att Marx inte bara var politisk teoretiker, utan också agitator och revolutionär pamflettist. Tonen i hans skrifter präglas ofta av indignation och moralisk självgodhet, vilket skulle kunna förefalla helt ologiskt, om dialektiken i alla fall skall löpa i sin orubbliga bana. Om staten, som Lenin senare sade, kommer att vissna bort, är det meningslöst att bråka om den innan detta händer. Men hur beundransvärt detta avlägsna historiska mål än må vara att betrakta, ger det ringa tröst åt dem som lider här och nu. Och därför är strävan efter de förbättringar som i alla fall kan uppnås ändå aktningsvärd, även om den inte riktigt stämmer med teorin om historiens dialektiska förlopp. Vad den predikar är nämligen den bestående ordningens omstörtning med våld. Denna sida av teorin tycks naturligtvis i själva verket bara vara en reflex av arbetarklassens förtvivlade läge vid 1800-talets mitt. Den är ett bra exempel på Marx egen ekonomiska historietolkning, som förklarar de vid varje tidpunkt härskande åsikterna och teorierna med hjälp av den rådande ekonomiska ordningen. Denna lära kommer i åtminstone ett avseende pragmatismen farligt nära, ty det verkar som om vi sköt sanningen åt sidan till förmån för ekonomiskt betingade fördomar. Om vi nu skulle ställa samma fråga om denna teori själv, skulle vi säga att även den bara återspeglar vissa samhällsförhållanden vid en viss tidpunkt. Men här gör marxismen stillatigande ett undantag till sin egen förmån. Den anser nämligen att den ekonomiska historietolkningen efter den dialektiska materialismens mall är den verkliga sanningen.

I sina förutsägelser av historiens dialektiska utveckling var Marx inte i allo framgångsrik. Han förutsade visserligen med en viss precision att den fria konkurrensens system slutligen skulle medföra uppkomsten av monopol. Så mycket kan faktiskt utläsas ur den gängse ekonomiska teorin. Men Marx tog fel, när han förutsatte att de rika skulle bli rikare och de fattiga fattigare, tills den dialektiska spänningen i denna 'motsägelse' blev så stark att den framkallade revolution. Så gick det inte alls. Världens industristater har tvärtom hittat på kontrollmetoder, som mildrat den ekonomiska kampens hårdhet genom att inskränka handlingsfriheten på det ekonomiska området och införa sociala välfärdsinrättningar. När revolutionen kom blev det inte, som Marx hade förutsagt, i det industrialiserade Västeuropa, utan i det agrara Ryssland.

Marxismens filosofi är det sista stora system som skapades under 1800-talet. Den starka lockelse och det vidsträckta inflytande den utövar beror huvudsakligen på den religiösa prägeln hos dess utopiska profetior liksom på det revolutionära inslaget i dess handlingsprogram. Dess filosofiska bakgrund är, som vi har för sökt visa, varken fullt så enkel eller fullt så ny som ofta anses. Den ekonomiska historieuppfattningen är bara en av många allmänna historieteorier, som i sista hand härleder sig från Hegel. Ett annat exempel, som hör till följande generation, är Croces teori om historien såsom frihetens historia. Framför allt är den marxistiska teorin om motsägelser direkt lånad från Hegel och underkastad samma svårigheter. Politiskt skapar detta problem av en viss storlek i vår egen tid. Nästan halva världen styrs i dag av stater som utan vidare godtar Marx teorier. Möjligheten av samexistens förutsätter en viss avspänning i teoretiska ståndpunkter.

I Frankrike fick encyklopedisternas filosofiska strömning en efterträdare i Auguste Comte (1798-1857). Han delade med de filosofiska radikalerna vördnaden för vetenskapen och motviljan mot etablerade religioner, och han tog itu med att göra en sammanfattande klassificering av alla vetenskaper, varvid han började med matematiken och slutade med samhällsvetenskapen. Liksom sina engelska samtida var han motståndare till metafysik, fastän han liksom de visste föga om tysk idealism. Då han hävdade att vi måste börja med det som är

direkt givet i erfarenheten och avstå från att gå bakom företeelserna, kallar han sin lära positiv filosofi. Det är härifrån som positivismen härleder sitt namn.

Comte föddes i den gamla universitetsstaden Montpellier som son i en ytterst aktningvärd och konventionell ämbetsmannafamilj. Hans far var monarkist och sträng katolik, men Comte växte snart ifrån föräldrahemmets trånga skrankor. Som elev vid Ecole Poly technique i Paris blev han relegerad för deltagande i en studentdemonstration mot en av professorerna; detta hindrade honom sedermera från att få akademisk anställning. Vid tjugosex års ålder utgav han sin första skiss till positivismen, och från 1830 började Cours de philosophie positive utkomma i sex volymer. Under de tio sista åren av sitt liv ägnade han mycken tid åt att utarbeta en positivistisk religion, som skulle ersätta de vedertagna trosformerna. I stället för Gud betraktade det nya evangeliet Mänskligheten som det högsta väsendet. Under hela sitt liv hade Comte något svag hälsa och led av återkommande andliga depressioner, som drev honom till självmordets brant. Han försörjde sig på privatlektioner, men fick hjälp av gåvor från vänner och beundrare, bland vilka vi finner J. S. Mill. Men Comte tycks ha varit något otålig mot dem som inte ständigt ville erkänna honom som ett geni, vilket till slut gjorde att Mills vänskap för honom svalnade.

Comtes filosofi visar vissa likheter särskilt med Vicos, vars verk Comte hade studerat. Från Vico hämtar han tanken på historiens primat i mänskliga angelägenheter. Samma källa tillhandahöll också föreställningen om olika stadier i det mänskliga samhällets historiska utveckling. Vico hade själv hämtat denna iakttagelse ur sina studier i grekisk mytologi. Comte omfattar åsikten att samhället från en ursprunglig teologisk fas genomgår en metafysisk fas och slutligen når fram till vad han kallar en positiv fas, som leder den historiska processen till dess slutliga mål. Vico var på den punkten en mera realistisk tänkare och insåg att samhället kan falla tillbaka från tider av förfining och stora kultur insatser i tidevarv av barbari och också gör det. De mörka tidsåldrarna, som följde på romarrikets upplösning, är ett exempel. Det är kanske även vår egen tid. För att återkomma till Comte, styrs det positiva stadiet av den rationella vetenskapen. Detta är Comtes berömda teori om de tre utvecklingsstadierna. Det har antytts att vi här finner ett visst eko av Hegel, men likheten är ytlig, ty utvecklingen från en fas till den nästa uppfattas inte i dialektiska kategorier, och att det finns tre stadier är en ren tillfällighet. Vad Comte däremot har gemensamt med Hegel är den optimistiska föreställningen om ett slutligt stadium av fulländning, som uppnås genom historiens förlopp. Marx hyste, som vi sett, liknande uppfattningar. Detta är ett allmänt symptom på 1800-talsoptimismen.

Den positivistiska teorin hävdar att alla vetenskapens områden har genomgått denna utveckling i tre stadier. Den enda som hittills fullständigt klarat alla hinder är matematiken. Inom fysiken vimlar det fortfarande av metafysiska begrepp, fastän det är att hoppas att det positiva stadiet inte skall vara avlägset. Vi skall senare se hur en positiv framställning av mekaniken skulle ges av Mach inom femtio år efter Comte. Vad Comte framför allt för söker åstadkomma, är att samla hela den vetenskapliga forskningens fält i överskådlig och logisk ordning. I denna strävan visar han sig som encyklopedisternas sanne ättling. Tanken på en sådan ordning är naturligtvis mycket gammal – den går tillbaka ända till Aristoteles. Varje vetenskap i hierarkin bidrar till framställningen av de ämnen som följer efter, men inte till dem som går före. På så sätt kommer vi fram till Comtes lista med matematiken i spetsen, följd av astronomi, fysik, kemi, biologi och sociologi.

Det viktigaste ämnet är det sista. Comte själv myntade ordet sociologi för vad Hume skulle ha kallat människovetenskap. Enligt Comte återstår denna vetenskap alltjämt att bygga upp, och han betraktar sig som dess grundare. Logiskt sett är sociologin den sista och mest invecklade etappen i hierarkin, men i verkligheten är vi alla mer förtrogna med den sociala omgivning i vilken vi lever än med den rena matematikens axiom. Detta framhäver en annan sida av historikas primat, som vi träffat på hos Vico. Människans samhällseliga tillvaro är ju historiens förlopp.

Det positiva stadium av den samhällseliga tillvaro vilket eldade Comtes fantasi har samma avigsidor som alla utopiska system. Här möter vi ett markerat inslag av idealistisk påverkan i Comtes tänkande, men det är inte klart hur han råkade ut för det. Inom var och en av de tre utvecklingsfaserna finns det en stigande tendens till förenhetligande, som fortsätter genom tre

stadier. På det teologiska stadiet börjar vi sålunda med animismen, som tillskriver alla för den primitiva människan urskiljbara föremål gudomlig ställning. Därifrån går vi vidare till polyteism och monoteism. Tendensen går alltid mot större enhetlighet. Inom vetenskapen innebär detta att vi försöker sammanfatta en mångfald fenomen under någon gemensam rubrik, och inom samhället leder målet alltid bort från den enskilde individen mot mänskligheten som helhet. Detta låter faktiskt ungefär som Hegel. Den positiva mänskligheten kommer att styras av den moraliska auktoriteten hos en vetenskaplig elit, medan den verkställande makten kommer att anförtros fackmän. Uppläggningsen är inte så olik idealsamhället i Platons Staten.

På den etiska sidan kräver systemet att individen kuvar sina egna begär till förmån för hängivenheten för mänsklighetens framtidskridande. Denna betoning av 'saken' i motsats till privata intressen utmärker också marxismens politiska teori. Som man kunde vänta, erkänner positivismen inte möjligheten av någon introspektiv psykologi. Detta bestrids uttryckligen, eftersom det sägs vara omöjligt för kunskapsprocessen att veta något om sig själv. I den mån detta påstående avses innebära, att det i en kunskapssituation i allmänhet inte är sant att den vetande vet om sitt eget vetande, kan vi acceptera det som hållbart. Men genom att utesluta hypoteser i allmänhet såsom metafysiska misstolkningar positivismen likafullt förklaringsens natur.

En från positivismen fullständigt avvikande åskådning präglar C.S. Peirces (1839-1914) filosofi. Medan Comte hade förkastat hypoteser såsom metafysiska, strävade Peirce i stället att visa att uppställandet av hypoteser är en livsviktig verksamhet, som har sin egen logik. Peirces verk är omfattande och fragmentariskt; dessutom brottades han ofta med svåra problem och ovana tankar. Det är därför inte så lätt att få en klar bild av hans ståndpunkt. Det står emellertid utom allt tvivel att han var en av det senare 1800-talets mest originella tänkare, och säkerligen Amerikas störste i alla tider.

Peirce föddes i Cambridge, Massachusetts. Hans far var matematikprofessor vid Harvard, där Peirce själv blev student. Bortsett från två korta perioder på några år som föreläsare, lyckades Peirce aldrig få varaktig akademisk anställning. Han innehade en statstjänst inom lantmäteriet och producerade vid sidan av sina vetenskapliga verk en ständig ström av uppsatser och artiklar om vitt skilda filosofiska ämnen. Att han inte lyckades få en professur sammanhängande i någon mån med hans ringaktning för de konformitetsnormer som krävdes av det samhälle i vilket han levde. Dessutom var det få, utom några vänner och forskare, som förstod hans snille, och ingen begrep honom i verkligheten helt. Det är ett mått på hans målmedvetenhet att han inte blev bitter av denna brist på erkännande. Under sina tjugofem sista år led han av fattigdom och ohälsa, men han arbetade till slutet.

Peirce betraktas vanligen som pragmatismens grundare, men denna uppfattning måste förses med mycket allvarliga reservationer. Den samtida pragmatismen härstammar inte från Peirce utan från vad William James trodde att Peirce hade sagt. Att detta missförstånd uppkommit har flera olika orsaker. Bland annat blev Peirces egna åsikter klarare i hans senare skrifter, medan James utgick från tidigare formuleringar, som mera inbjöd till missförstånd. Peirce försökte ta avstånd från den pragmatism som James tillskrev honom. Han började därför kalla sin egen filosofi *pragmaticism*, i förhoppning att denna föga eleganta namnskapelse skulle dra uppmärksamheten till skillnaderna.....

I fråga om varje särskild sannings innebörd hävdar Peirce att varje påstående som gör anspråk på att vara sant måste ha praktiska konsekvenser. Det måste med andra ord medge möjligheten av någon framtida handling och framkalla en benägenhet att handla därefter i alla situationer av det givna slaget. Ett påståendes mening sägs bestå av dessa praktiska konsekvenser. Det var i denna form som James omfattade pragmatismen, men det måste göras klart att Peirces uppfattning står mycket närmare Vicos formel 'verum factum'. Sanning är vad man kan göra med sina påståenden. För att ta ett exempel: om jag gör ett påstående om ett kemiskt ämne, ökas dess betydelse av alla egenskaper hos ämnet som kan underkastas experiment och prövas. Detta tycks i stora drag vara vad Peirce menar. De pragmatism som James plockat ihop av allt detta påminner om Protagoras tes att människan är alltings mått, i motsats till vad Peirce avsåg och som uttrycks bättre genom Vicos teori.....

Medan Peirce levde utövade han mycket ringa inflytande; vad som gjorde pragmatismen till en inflytelserik filosofi var den tolkning den fick av William James (1842-1910). Denna tilltalade ingalunda Peirce, som vi redan nämnt, ty Peirces lära är någonting åtskilligt subtilare än James pragmatism, och den börjar först nu bli rätt uppskattad.

James var från New England och boren protestant. Denna bakgrund finns kvar i hans tänkande, fastän han var fritänkare och skeptiskt inställd till alla former av ortodox teologi. I olikhet med Peirce gjorde han en lång och framstående akademisk karriär vid Harvard, där han var professor i psykologi. Hans *Principles of Psychology* utkom 1890 och är alltjämt en av de bästa allmänna framställningarna av ämnet. Filosofi var i själva verket ett biämne för honom, men han kom med rätta att betraktas som den ledande amerikanska gestalten på området. Som människa var han god och generös och en stark anhängare av demokrati, till skillnad från sin litteräre bror Henry. Jämfört med Peirces filosofi är hans tänkande åtskilligt mindre djupt, men på grund av hans personlighet och ställning utövade han ett vida större inflytande på det filosofiska tänkandet, särskilt i Amerika.

James filosofiska betydelse är tvåfaldig. Hans betydelsefulla roll för pragmatismens utbredning har vi just påpekat. Den andra huvudådran i hans tänkande sammanhänger med en lära som han kallar radikal empirism. Den framträdde först 1904 i en artikel *Existerar medvetande?... Vi har ju ingenting annat att gå efter än vad James kallar 'ren erfarenhet'*. Denna uppfattas som livets konkreta fullhet i motsats till efterföljande abstrakt tänkande om det. Kunskapsprocessen blir alltså en relation mellan olika delar av den rena erfarenheten..... För James var alltså den rena erfarenheten det stoff varav allt består. Här snedvrids James radikala empirism av hans pragmatism, som inte erkänner något som inte har praktisk betydelse för människolivet. Endast vad som ingår i erfarenheten, varmed han menar mänsklig erfarenhet, är av någon vikt....

Ända från filosofins början i Grekland har matematiken alltid varit ett ämne som särskilt intresserat filosoferna. De senaste två hundra årens utveckling bekräftar detta på ett slående sätt. In finitesimalkalkylen, sådan den formulerades av Leibniz och Newton, medförde på 1700-talet en störtflod av matematiska rön. Matematikens logiska grundvalar blev emellertid inte rätt förstådda, och man gjorde vidsträckt bruk av vissa ganska dåligt grundade begrepp....

Inom matematiken sätter stränghetens tidevarv in med början av 1800-talet. Den första attacken levererades av den franske matematikern Cauchy, som utarbetade en systematisk gränsteori. Detta tillsammans med tysken Weierstrass senare arbeten gjorde det möjligt att reda sig utan infinitesimaler. De allmänna problemen om kontinuitet och oändliga tal som lurar bakom denna utveckling utforskades för första gången av Georg Cantor.....

En annan fråga av grundläggande intresse för logikerna togs upp mot slutet av 1800-talet. Matematikernas ärelystnad har ända från äldsta tider varit att presentera hela sin vetenskap som ett system av slutledningar från en enda utgångspunkt eller åtminstone från så få som möjligt. Detta är en av aspekterna av Sokrates *Det Godas* ide. Euklides *Elementa* utgör ett exempel på vad som eftersträvades, även om Euklides egen framställning var bristfällig.

För aritmetikens del uppställde den italienske matematikern Peano ett antal postulater från vilka allt annat kunde härledas. Fundamentalsatserna är fem till antalet.....

Från och med Peano uppstod ett nytt intresse för frågor rörande matematikens grundvalar. På detta område finns det två motsatta tankeriktningar. På den ena sidan står formalisterna, vilkas huvudintresse är motsägelselöshet; på den andra intuitionisterna, som väljer en något positivistisk linje och kräver att man skall kunna peka ut vad man råkar tala om.

Ett gemensamt drag hos dessa matematiska framsteg är det intresse de har för logikerna. Här tycktes det faktiskt som om logik och matematik började sammansmälta i periferin. Sedan Kant, som hade betraktat logiken som avslutad, hade stora förändringar inträffat inom den teoretiska logiken. Framför allt hade nya metoder för behandling av logiska bevis med hjälp av matematiska formler utvecklats. För den första systematiska framställningen av detta nya sätt att

behandla logiken har vi att tacka Frege (1848-1925), vars insats emellertid blev fullständigt förbisedd i tjugo år, tills jag fäste uppmärksamheten på den 1903. I sitt eget land förblev han länge en okänd professor i matematik. Det är först på senare år som hans betydelse som filosof börjat bli erkänd.

Freges matematiska logik går tillbaka till 1879. 1884 utgav han sin Aritmetikens grunder, där metoden används för en mera radikal behandling av Peanos problem.....

Vad Frege tog itu med var att framställa Peanos axiom som en logisk konsekvens av hans symbolsystem. Detta skulle genast avlägsna stigmat av godtycklighet och visa att den rena matematiken bara var en utvidgning av logiken. Framför allt skulle det bli nödvändigt att härleda någon logisk definition av själva talbegreppet. Tanken att reducera matematiken till logik ger sig tydligen själv ur Peanos axiom, ty de inskränker matematikens väsentliga vokabulär till de två termerna 'tal' och 'efterföljare'. Den andra av dessa är en allmän logisk term: för att helt förvandla vår vokabulär till logiska termer behöver vi bara ge den första en logisk förklaring. Detta gjorde Frege, då han definierade talbegreppet med hjälp av rent logiska begrepp. Hans definition kommer ungefär på ett ut med den som Whitehead och jag givit i Principia Mathematica.....

Freges behandling av matematiken ledde honom fram till att formulera skillnaden mellan en utsagas betydelse och dess referens. Detta behövs för att förklara varför ekvationer inte bara är tomma upprepningar. De båda sidorna av en ekvation har samma referens men olika betydelse.

Som systematiserad symbolisk logik vann Freges framställning inte större inflytande, delvis otvivelaktigt på grund av sin invecklade teckenapparat. Den symbolism som används i Principia Mathematica står delvis i skuld till Peano och har befunnits smidigare. Sedan dess har ett avsevärt antal teckensystem kommit i bruk på den matematiska logikens fält. Ett av de elegantaste utvecklades av den berömda polska skola av logiker som skingrades genom kriget. På samma sätt har avsevärda förbättringar gjorts i riktning mot större ekonomi i noteringssystemen och i antalet grundläggande axiom. Den amerikanske logikern Sheffer införde en enda logisk konstant, med vars hjälp satskalkylen i sin tur kunde definieras. Med hjälp av denna nya logiska konstant blev det möjligt att grunda den symboliska logikens system på ett enda axiom; men allt detta är ytterst fackbetonade frågor, som inte här kan förklaras i detalj.

I rent formellt avseende är den matematiska logiken inte längre en sak för enbart filosofer. Den behandlas av matematikerna, ehuru den naturligtvis är matematik av ett mycket speciellt slag. Vad som är av intresse för filosofen är de problem som uppstår ur de allmänna antaganden som görs om symbolismen, innan ett system konstrueras. På liknande sätt är han intresserad av de paradoxala resultat som stundom framkommer vid uppbyggandet av ett symboliskt system....”

”Samtiden

När vi skall behandla de senaste sjuttio-åttio årens filosofi ställs vi inför vissa speciella svårigheter. Vi står ju fortfarande så nära dessa företeelser att det är svårt att betrakta dem med tillbörlig distans och opartiskhet. Äldre tiders tänkare har måst bestå provet av senare generationers kritiska granskning. Med tiden följer en gradvis skeende sällning, som underlättar urvalet. Det är synnerligen sällsynt att en obetydlig tänkare på lång sikt uppnår en ryktbarhet som hans insatser inte förtjänar; däremot händer det faktiskt att män av betydelse blir orättvist bortglömda.

I fråga om nyare tänkare blir urvalet svårare och möjligheterna att komma till en välavvägd överblick vanskligare. Medan det för det förgångna är möjligt att betrakta utvecklingsfaserna i deras helhet, ligger nuet för nära inpå oss för att vi skulle kunna trassla ut historiens olika trådar med samma säkerhet. Det kan naturligtvis inte vara annorlunda. Det är jämförelsevis lätt att vara klok i efterskott och lära sig förstå hur den filosofiska traditionen vuxit fram, men det skulle vara en hegeliansk illusion att inbilla sig, att betydelsen av samtida förändringar kan härledas i alla sina särskilda detaljer. I bästa fall kan man hoppas att upptäcka vissa allmänna tendenser, som kan förbindas med tidigare händelser.

Slutet av 1800-talet präglas av ett antal nya företeelser som har påverkat vår egen tids intellektuella klimat. Först och främst upplösningen av gamla livsformer, som hade sin rot i förindustriell tid. De tekniska resursernas oerhörda ökning har gjort livet mycket mera invecklat än det var förr. Om detta är bra eller illa, är en annan fråga. Vi konstaterar bara att de anspråk som ställs på vår tid är ojämförligt flera och vårt vardagslivs behov mycket mer sammansatta än någonsin tidigare.

Allt detta återspeglas även på det intellektuella området. Medan det en gång i tiden hade varit möjligt för en enda människa att behärska ett flertal fackområden, blev det nu allt svårare för vem det vara månne att få ett ordentligt grepp på ens ett enda gebit. Uppspaltningen av det intellektuella arbetet i allt trängre fack har i vår tid medfört en verklig babylonisk förbistring. Detta osunda tillstånd är följderna av vissa förändringar, som tvingat sig på oss i och med det moderna tekniska samhällets framväxt. Det är inte så länge sedan det inte bara inom varje särskilt land utan i stor utsträckning över hela Västeuropa fanns en gemensam bakgrund, i vilken alla som hade nått en viss bildningsnivå hade del. Det var naturligtvis inte frågan om en allmän eller för alla lika bildning. Högre undervisning var till stor del ett privilegium – en exklusivitet som numera i huvudsak upphävts. Det enda godtagna kriteriet är nu kompetensen, som är ett privilegium av annat slag. Denna gemensamma grund för förståelse har sedan dess försvunnit. Specialiseringens krav och tryck driver in ungdomen i trånga fåror, innan den haft tid att utveckla bredare intressen och förståelse. Till följd av allt detta är det ofta ytterst svårt för dem som ägnar sig åt olika forskningsgrenar att kommunicera inbördes.

Men 1800-talet åstadkom en babylonisk förbistring även i mer bokstavlig mening. Det fick nämligen uppleva att vad som sedan urminnes tid hade tjänstgjort som det gemensamma uttrycksmedlet bland lärda män av alla nationer förföll och slutligen dog.

Latinet hade varit de lärdas, tänkarnas och vetenskapsmännens språk från Ciceros tid till renässansen. I början av 1800-talet skrev Gauss sitt berömda verk om krökta ytor på latin, men detta var redan något av en kuriositet. I dag måste en forskare på vilket område som helst kunna reda sig med två eller tre språk utom sitt eget, om han vill följa med det arbete som pågår inom hans egen specialitet. Detta problem börjar bli allvarligt. Hittills har ingen lösning blivit funnen, ehuru det förefaller troligt att något modernt språk till slut kommer att fylla den uppgift latinet en gång fyllde.

Ett annat nytt drag i 1800 talets intellektuella liv är skilsmässan mellan konstnärlig och vetenskaplig verksamhet. Detta var ett steg tillbaka i jämförelse med den inställning som renässanstidens humanister ådagalade. Medan dessa tidigare tänkare bedrev vetenskap och konst med utgångspunkt i en enda generell norm för harmoni och proportioner, åstadkom 1800-talet under romantikens inflytande en våldsamt reaktion mot det intrång som det vetenskapliga

framåtskridandet tycktes göra på människan. Den vetenskapliga livsstilen med dess laboratorier och experiment tycktes kväva den frihetens och äventyrets anda som konstnären krävde. Asikten att den experimentella metoden inte skulle avslöja naturens hemligheter uttrycktes märkvärdigt nog av Goethe, utan tvivel i en av hans romantiska stunder. Motsatsen mellan laboratoriet och konstnärens atelje klargör i alla händelser väl den brytning vi här talat om.

Samtidigt uppstod en viss divergens mellan naturvetenskap och filosofi. På 1600-talet och i början av 1700-talet var de män som gav betydelsefulla bidrag till filosofin ofta mer än amatörer i vetenskapliga ting. Till stor del som följd av den tyska idealismen försvann denna breda filosofiska överblick under 1800-talet, i varje fall i Tyskland och England. Fransmännen var, som vi redan antytt, tämligen immuna mot den tyska idealismen helt enkelt därför att deras språk inte lämpar sig för det slagets spekulation. Till följd härav har klyftan mellan naturvetenskap och filosofi inte berört Frankrike i samma utsträckning. Denna klyfta har på det hela taget kvarstått sedan dess.

Vetenskapsmän och filosofer ignorerar naturligtvis inte varandra helt och hållet, men det tycks vara berättigat att säga, att den ene ofta inte förstår vad den andre sysslar med. Samtida naturvetenskapsmäns utflykter på filosofins område är ofta inte mer lyckade än de idealistiska filosofernas extraturer i motsatt riktning var.

På det politiska området är 1800-talet i Europa en tid av skärpta nationella motsättningar. Det föregående århundradet hade inte samma bistra inställning i dylika ting. Medan England och Frankrike var i krig, var det på den tiden möjligt för engelska adelsmän att tillbringa vintermånaderna vid Medelhavet, såsom deras sed var. Trots alla sina fador var kriget på det hela taget en ganska maklig hantering. Inte så med de stora nationella krigen under de senaste hundra åren. Liksom mycket annat i vår samtid har kriget blivit avsevärt effektivare. Vad som hittills lyckats rädda världen från fullständig undergång är dess härskares eviga inkompetens. Men låt ledningen av samhället falla i händerna på någon sentida Arkimedes, som förfogar över kärnfysiska vapen i stället för ballistiska, så skulle vi snart finna oss upplösta i atomer.

Det sena 1800-talet förutsåg emellertid inte riktigt dessa förändringar. Tvärtom förhäskade på den tiden ett slags vetenskaplig optimism, som fick folk att tro att himmelriket på jorden stod för dörren. De väldiga framsteg som vetenskap och teknik gjorde kom det att verka ganska sannolikt att lösningen av alla problem var inom räckhåll. Den newtonska fysiken var det instrument som skulle åstadkomma detta. Men här innebar nästa generations upptäckter ett hårt slag för dem som hade trott att det bara behövdes att den fysikaliska teorins välkända principer tillämpades på speciella fall. I vår egen tid har upptäckterna rörande atomernas byggnad slagit sönder den trygga världsbild som hade utvecklats kring sekelskiftet.

Likafullt kvarlever något av denna vetenskapliga optimism än i dag. Utrymmet för vetenskaplig och teknisk omdaning av världen förefaller faktiskt obegränsat. Samtidigt växer även bland experterna själva fram en misstanke att denna tappra nya värld kanske inte är en så oblandad välsignelse som dess alltför ivriga förespråkare tycks tro. Att olikheterna mellan människor i stor utsträckning kan manglas bort är en beklaglig truism, som vi haft rika tillfällen att verifiera i våra dagar. Det kan hända att detta gör samhället till en stabilare och effektivare apparat, men det skulle förvisso betyda slutet för all intellektuell strävan inom vetenskapen liksom överallt annars. I grund och botten är detta slags drömmar hegelianska illusioner. De förutsätter att det finns slutgiltiga mål, som kan uppnås, och att forskning är en process som har ett slut. Detta är emellertid en ohållbar uppfattning; det förefaller tvärtom klart att forskningen saknar gränser. Kanske denna omständighet till slut kan rädda oss från slutmål av det slag som emellanåt fantiserar ihop av dem som bygger utopiska luftslott.

Den oerhörda räckvidd som vetenskapens maktresurser fått skapa nya samhällsmoraliska problem. I och för sig är vetenskapsmännens upptäckter och uppfinningar moraliskt neutrala. Det är den makt de ger oss som kan vändas till gott eller ont. Som problem betraktat är detta visserligen inte helt nytt. Vad som gör vetenskapens återverkningar farligare i dag är den fruktansvärda effektiviteten hos de förstörelsemedel som nu finns tillgängliga. En annan skillnad tycks ligga i att de moderna kraftkällorna och maktmedlen är så urskillningslösa, när de

används för förstörelse. Vi har verkligen avlägsnat oss långt från grekerna. Ett av de avskryvärdaste brott en grek kunde begå under krigstid var att hugga ned olivträd.

Men sedan vi uttalat alla dessa varningar bör vi kanske erinra oss att det är mycket vanskligt att se sin egen tid i rätt perspektiv. Dessutom har det under hela vår kulturs historia aldrig funnits något tillfälle då inte till slut framsynta och företagsamma män trätt fram och rättat till förhållandena, när allt tycktes förlorat. Ändå finns det skäl att säga, att vi står inför en situation som är olik allt som någonsin inträffat. På de senaste hundra åren har västerlandet genomgått en omdaning som saknar motstycke i historien.

Naturvetenskapens reaktion mot filosofin är i sista hand en konsekvens av Comtes positivism. Vi såg i det sammanhanget att Comte strävade att utesluta uppställandet av hypoteser. Naturliga förlopp skulle beskrivas, inte förklaras. Ett program av denna typ sammanhänger på sätt och vis med tidens allmänna vetenskapliga optimism. Först då den vetenskapliga insatsen tycks ha nått en viss grad av fullständighet och målet är i sikte kunde en sådan inställning till teori uppstå. Det förtjänar observeras, att det finns ett ställe hos Newton som vanligen citeras lösryckt och därför vantolkas. På tal om det sätt på vilket ljusstrålar fortplantas, säger han en smula reserverat att han inte uppställer några hypoteser. Han försöker inte ge någon förklaring, men det antyds inte att en sådan inte skulle vara möjlig. Ändå kan vi inse att en fruktbar teori som Newtons, när den väl börjat fungera, kan ha nog att syssla med till en tid utan att behöva stöd av sådana hypoteser. I den mån vetenskapsmännen trodde att den newtonska fysiken stod i begrepp att lösa alla svävande problem, var det naturligt nog att de föredrog beskrivning framför förklaring. De idealistiska filosoferna hade på hegelskt maner försökt sammanföra alla forskningsgrenar i ett enda väldigt och allomfattande system. In för sådant fick vetenskapsmännen en känsla av att deras forskningar inte borde dränkas i en monistisk filosofi. Det positivistiska kravet på att få stanna inom ramen för erfarenheten och dess beskrivning förknippades medvetet med en vädjan till Kant och hans efterföljare: att leta efter fenomenens orsaker och utge sig för att lämna förklaringar är ju liktydigt med att överskrida gränsen för det ovetbara, där förklaringens kategorier inte gäller. Det måste alltså vara en chimärisk strävan.

En sådan syn på de vetenskapliga teorierna är utmärkande för en hel grupp naturvetenskapsmän, som var intresserade av forskningsverksamhetens filosofiska innebörd. Den mest bekante företrädaren för gruppen är E. Mach (1838- 1916), vars Mekanikens utveckling ger en positivistisk framställning av mekaniken... Den klarast framställda kritiken av den positivistiska läran står att finna hos Meyerson (1859-1933)....

I sina försök att finna vetenskapliga ersättningar för vad de föraktfullt kallade 'metafysik' råkade de naturvetenskapliga filosoferna ofta själva in i metafysiska svårigheter. Detta är på sätt och vis inte förvånande, ty ehuru de med en viss rätt kunde avvisa filosofernas metafysiska spekulationer, var de benägna att glömma bort att den vetenskapliga forskningen själv utgår från vissa grundläggande antaganden. Beträktade i denna belysning är de nya filosofiska idéer som på senaste tid kommit fram i naturvetenskapsmäns skrifter inte fullt så inspirerande som de först kan förefalla.

Beträffande innebörden av vetenskapliga påståenden och metoder, har dessa tenderat att undanträngas av ett slags matematisk ritual. Vetenskapens rön hade i någon mån rubbat den stela och slutna newtonska världsbilden. Men i stället för att försöka utvidga denna bild har vetenskapsmännen på det hela taget nöjt sig med att behandla sina problem med hjälp av matematiska teorier, som åstadkommer tillfredsställande resultat, när de tolkas på lämpligt sätt. Beräkningarnas och transformeringens mellanliggande stadier lämnas i fred och fungerar bara som ett regelsystem. Denna inställning, som visserligen inte är allmän men mycket utbredd, påminner sällsamt om talmystiken hos pythagoreerna och deras efterföljare under senrenässansen.

Inom filosofin själv har dessa allmänna strömningar framkallat en strävan bort från naturvetenskapen. Detta gäller inte bara om de återuppväckta idealistiska tendenserna på fastlandet utan också om den övervägande språkkritiska filosofin i Storbritannien. I fråga om den senare är det på sätt och vis riktigt att det inte är filosofins uppgift att göra upptäckter utan

att bedöma fel och förtjänster hos olika sätt att tala om vad som erkänns på alla håll. Detta är i alla händelser en av de saker som filosofin alltid har sysslat med. Inte desto mindre kan olika filosofiska åsikter i skiftande grad vara till hjälp eller till hinder för den vetenskapliga forskningens framåtskridande.

Vad beträffar den egentliga filosofin, till vilken vi nu måste återvända, dominerades scenen i England under slutet av 1800-talet av den idealism som hade flutit över dit från kontinenten. I Storbritannien kommer regnet från Irland och idealismen från Tyskland. Den dominerande gestalten på området gick emellertid inte helt i den hegelianska traditionen. F. H. Bradley (1846-1924), som studerade och skrev i Oxford, utarbetade en kritisk vederläggning av materialismen och försökte nå fram till något Absolut, som påminde mer om Spinozas Gud eller naturen än om Hegels absoluta ide. Den dialektiska metod han använder i sin diskussion är inte någon det organiska växandets princip, som den låtsas vara hos Hegel, utan i stället ett debattvapen i Platons och hans eleatiska föregångares anda. Bradley anstränger sig till och med att bekämpa Hegels något för intellektuella monism, som har en benägenhet att sätta likhetstecken mellan veta och vara – en uppfattning som i sista hand går tillbaka på Sokrates och pythagoreerna. Bradley försöker tränga ned under det rationella tänkandet och dess kategorier till den rena känslans eller upplevelsens plan. Det är på denna nivå vi kan tala om verklighet. Vad tanken beträffar, är den alltid en förfälskning av det som verkligheten är. Den ger upphov till blotta skenföreteelser, eftersom den snedvrider verkligheten genom att påtvinga den en främmande stomme av klassificeringar och samband. Bradley anser att vi under tankeprocessen oundvikligen måste inveckla oss i motsägelser. Denna lära utvecklas i en bok med titeln Sken och verklighet.

En annan form av idealism som i vissa avseenden härstammar från hegelianismen möter vi hos Benedetto Croce (1866-1952), ehuru Vicos direkta inflytande här kanske är ännu viktigare. Croce var inte akademisk filosof och var ekonomiskt oberoende hela sitt långa liv. På grund av sin internationella ställning överlevde han den fascistiska eran utan att bli alltför misshandlad. Efter kriget innehade han diverse höga italienska ämbeten.

Han skrev vitt och brett om historia och litteratur, och 1905 grundade han La Critica, en litterär tidskrift vars redaktör han förblev. Betecknande för hans filosofiska inställning är hans betoning av estetiken på grund av att medvetandet är inbegripet i en konkret upplevelse, när det betraktar ett konstverk.....

Den inflytelserikaste filosofen i Frankrike i slutet av 1800- och början av 1900-talet slog in på andra vägar i sin reaktion mot naturvetenskapen. Henri Bergson (1859-1941) tillhör den irrationalistiska tradition som går tillbaka på Rousseau och romantiken. I likhet med pragmatisterna framhåller Bergson framför allt handlingen. Häri röjer han en viss otålighet gentemot filosofins och den vetenskapliga forskningens noggranna och lidelsefria bruk av förnuftet. Ett av de viktigaste dragen i det rationella tänkandet är dess strävan efter precision. Descartes regler i Discours är en ganska bra beskrivning av detta. Framför allt när vi försöker fånga erfarenhetens skiftande panorama inom språkets ram tycks vi hejda verklighetens flöde och ersätta det med en blek och statisk bild i ord. Vi står här inför Herakleitos och Parmenides gamla problem. Vad Bergson försöker sig på är att hävda erfarenhetens karaktär av ständig förändring i motsats till den vrångbild av stela former som tillhör förnuftet och dess bild av världen.

Så långt påminner Bergsons problem i någon mån om Bradley. Men lösningen blir en helt annan. Bradleys metafysik står i sista hand i nära samband med hans logiska teorier och alldeles särskilt med hans på motsägelsefrihet grundade sanningsbegrepp. För Bergson är själva logiken det inflytande som måste övervinnas. I denna mening kan Bradley kallas rationalist och Bergson irrationalist.

I motsats till 1800-talets idealistiska och materialistiska monistiska system återvänder Bergsons filosofi till en dualistisk världsåskådning. Världens bägge beståndsdelar är emellertid inte riktigt desamma som i äldre dualistiska teorier. Den ena är materien, liksom hos Descartes; den andra är något slags livskraft, som är något annat än den andliga sidan av rationalisternas värld. Dessa

bägge stora krafter, å ena sidan den vitala, å den andra den materiella, är inbegripna i en ständig kamp, i vilken den aktiva livsimpulsen försöker övervinna de hinder som den tröga massan reser i dess väg. Under denna process formas livskraften i viss mån av de materiella villkor under vilka den verkar, men den bevarar likafullt sin grundläggande egenskap, handlingsfriheten. Bergson förkastar de traditionella utvecklingsteorierna på grund av deras rationalistiska tendenser, som inte tillåter att något fundamentalt nytt uppstår. Vad som kommer efter tycks på något sätt innehållas i vad som går före eller förutbestämmas av detta, vilket tycks undergräva den frihet som Bergson tillskriver livskraften. I hans ögon åstadkommer utvecklingen något verkligt nytt, den är skapande i bokstavlig mening. Denna lära utvecklas i hans mest bekanta bok, som bär titeln Den skapande utvecklingen. Det slags utvecklingsprocess som Bergson förutsätter är en från det konstnärliga skapandet direkt hämtad analogi. Precis på samma sätt som konstnären tvingas att handla på grund av något slags skapardrift, verkar livskraften i naturen. Förändringarna under utvecklingen sker på grund av ihållande skapande impulser, som syftar till vissa tidigare inte existerande nya egenskaper.

Vad människan beträffar, har utvecklingsprocessen gjort henne till ett djur hos vilket intellektet tagit överhand över instinkten. Detta betraktar Bergson som något av en olycka, liksom ju Rousseau hade gjort före honom. Människans intellekt har tenderat att kväva hennes instinkter och därmed berövat henne hennes frihet, ty intellektet påtvingar världen sin egen tvångströja av begrepp och ger sålunda en förvriden bild av den. Här har vi verkligen kommit långt ifrån den rationalistiska lära som i intellektet ser en befriande kraft.

Den högsta formen av instinkt är intuitionen, som är ett slags andlig verksamhet i direkt samklang med världen. Medan intellektet förvriden erfarenheten, fattar intuitionen den sådana den är. Felet med intellektet är enligt Bergson att det endast räcker till för diskontinuiteten i den materiella världen. Denna uppfattning sammanhänger uppenbarligen med föreställningen om språket som ett system av inbördes osammanhängande begrepp. Livet däremot är till sitt väsen sammanhängande, och intellektet kan inte fatta det. Här tycks vi vara nödsakade att falla tillbaka på intuitionen. Åtskillnaden mellan intellekt och intuition står enligt Bergson i samband med en motsvarande åtskillnad mellan rum och tid. Intellektet, som sönderdelar och analyserar världen, opererar på ett tidlöst, drömligt sätt. För att använda vår tidigare påpekade kontrast mellan det teoretiska och det praktiska i ordens etymologiska betydelse: intellektet är teoretiskt. Det betraktar världen geometriskt, för det existerar bara rummet, inte tiden. Men livet är en praktisk historia, som förlöper i tiden, och där griper intuitionen in. De rumsliga uppdelningar som intellektet åstadkommer har naturligtvis ett visst berättigande, men de hindrar en rätt förståelse av livet. Den fysikaliska teorins tid är inte en äkta tid utan snarast ett slags rumslig metafor; intuitionens verkliga tid kallar Bergson 'la duree', fortvaron. Vad detta kan vara är emellertid inte lätt att förklara. Bergson tycks tänka sig det som ett slags blott och bar erfarenhet som överväldigar oss, när vi avstår från rationellt tänkande och bara låter oss driva på tidens väg. Det må påpekas att denna föreställning är en smula besläktad med de existentiella kunskapstillstånd som Kierkegaard talar om och som i modifierad form tagits upp av senare existentalister.

Bergsons tidsteori sammanhänger med hans framställning av minnet. I minnet uppnår den medvetna tanken något slags communion mellan det förflutna och nuet. Det förflutna handlar inte längre, medan det närvarande är aktivt nu. Detta sätt att resonera förutsätter naturligtvis just den matematiska tid som han eljest anstränger sig att eliminera till förmån för 'la duree'. Det förflutna och det närvarande måste vara åtskilda, om påståendet om aktiviteten skall ha någon mening. Dessutom föreligger en enkel sammanblandning på grund av den dubbla betydelsen av ordet minne. Med minne förstår vi ibland den andliga aktiviteten att minnas här och nu och ibland den förflutna händelse som ihågkoms på detta sätt. Genom att förväxla den andliga aktiviteten med dess objekt förleds Bergson att tala om en sammansmältning mellan det förflutna och det närvarande.

Det ligger i linje med den irrationalistiska tendensen i Bergsons tänkande att han på det hela taget inte är benägen att ge skäl, vare sig goda eller dåliga, för de åsikter han inbjuder oss att omfatta. I stället lutar han till en viss poetisk tjuskraft i sina exempel. Allt detta är mycket färgrikt och tilltalande men övertygar inte nödvändigtvis läsaren. Det är också felet med varje uppsättning

maximer som vill inskränka förnuftets räckvidd; redan att tala om skäl för att godta en uppfattning är att röra sig inom förnuftets sfär.

Bergsons teori kan kanske bäst betraktas som ett framhävande av erfarenhetens psykologiska sidor i stället för dess logiska. I den meningen ligger den i linje med vissa strömningar inom den teoretiska psykologin. Liknande synpunkter gäller för existentialismen. Det stora nya framsteget inom psykologin var psykoanalysens teori, men innan vi ingår på en kortfattad diskussion av den måste vi nämna en annan strömning inom psykologin, som i många avseenden är dess motsats, nämligen en riktning som vanligen kallas behaviourism.

Den behaviouristiska skolan inom psykologin är en avläggare av positivismen. Den förnekar den gamla introspektiva psykologins till synes ockulta storheter och tar parti för det synliga beteendet. Endast vad folk iakttagas göra har betydelse. På sin höjd kan vi i vår begreppsapparat vid beskrivning av beteenden räkna med en benägenhet att handla på ett visst sätt under givna förhållanden. Detta är klart iakttagbara ting, som kan provas på ungefär samma sätt som fysikerna gör experiment. Ett enkelt steg vidare från denna ståndpunkt är att leta efter rent fysikalisk-kemiska och fysiologiska förklaringar till psykologiska skeenden. Denna typ av teori har alltså en dragning åt materialism och positivism i tidigare förklarad bemärkelse. En av de mest omskrivna aspekterna av denna strömning är den ryske fysiologen Pavlovs undersökningar av betingade reflexer. Alla har hört talas om Pavlov och hans dreglande hundar. Mycket summariskt uttryckt består experimentet i att ge djuret mat samtidigt som det får se en signal, till exempel en gestalt på en skärm. Efter någon tid kom enbart gestalten att räcka för att framkalla de fysiologiska verkningar som man skulle vänta sig i samband med utfodringen. Saliven började rinna så fort signalen gavs. Detta slags reaktion kallas en betingad reflex.

Vad dessa undersökningar anses visa är att den konkreta, iakttagbara situationen avslöjar vissa samband mellan händelser som i någon mån kan ändras genom påtvingade vanor. På denna punkt bygger förklaringen på en ganska traditionell associations-psykologi i Humes anda. Men därutöver förefaller innebörden att vara att man inte behöver postulera sådana ockulta storheter som tänkande; allt som kan sägas täcks av de iakttagbara sambanden mellan händelser.

Detta är kanske en extrem formulering av ståndpunkten, och vissa reservationer är otvivelaktigt påkallade. Men för vårt nuvarande syfte räcker det att antyda tendensen. Inom filosofin finner vi en i viss mån liknande utveckling i vissa former av språkanalys, som avskaffar vad som traditionellt kallas mening och ersätter den med det faktiska språkbruket eller benägenheten att använda språket på vissa sätt i lämpliga situationer. I likhet med Pavlovs hundar förutsätts vi dregla snarare än tänka.

Den rakt motsatta inställningen finner vi i de psykoanalytiska läror som härstammar från Sigmund Freud (1856-1939). Freud utgick från en närmast biologisk synpunkt, men hamnade slutligen i en psykologi som inrymmer en uppsjö av dolda storheter. Av central betydelse för hans teori är begreppet det undermedvetna, som enligt själva sin natur inte kan iakttagas. Om vi för ögonblicket lämnar åsido frågan huruvida denna teori är hållbar, måste det här upprepas att den åtminstone är en fullt rimlig vetenskaplig hypotes. De som utan vidare avvisar den på grund av positivistiska fördomar fattar inte hypotesernas funktion i den vetenskapliga metodiken. Men för att återgå till Freud, skapar teorin om det undermedvetna och dess arbetsätt möjligheter till flera viktiga framsteg inom den teoretiska psykologin. Det första är Freuds allmänna drömteori, publicerad 1900 under titeln Drömtydning. Det andra, som sammanhänger med det första, är hans teori om glömskan, varav en för lekmän begriplig framställning utkom 1904 i Vardagslivets psykopatologi.

Vad som skiljer drömmen från det vakna och medvetna tillståndet är att den förra tillåter ett slags frihet och fantasi som i vårt vakna liv inte skulle tåla de hårda fakta vi står inför. Men denna drömmarens frihet är när allt kommer omkring mera skenbar än verklig. Detta måste bli resultatet av varje allmän drömteori. Hos Freud är den allmänna hypotesen att vi i våra drömmar uppnår uppfyllelse av önskningar och begär, som i det vanliga livet av olika skäl undertrycks. Bortträngningsmekanismen och detaljstrukturen hos individens psykologiska utrustning kan vi inte här ingå på. Det räcker att påpeka, att den drömmande med en viss rörelsefrihet blandar och bygger om en mångfald element som grundar sig på omedelbar erfarenhet plus sina undertryckta

önskningar inte bara för dagen utan även sådana som går tillbaka till den tidiga barndomen. Tolkningen består i att reda ut drömmens verkliga betydelse. Detta förutsätter igenkännande av vissa symboler, som ingriper i bortträngningsprocessen för att dölja någon obehaglig sanning eller undvika att kalla en katt för en katt, när detta kanske inte är tillåtligt. Under detta tolkningsarbete ställde Freud upp en lång lista på symboler, fastän det i rättvisans namn måste medges att han själv använde dem försiktigare än hans efterföljare gjorde. Ur terapeutisk synpunkt – och man måste komma i håg att Freud var praktiserande läkare – ansågs det nödvändigt att gräva upp eller psykoanalysera dessa processer för att bota neurotiska störningar på grund av bortträngningar. Enbart analys var visserligen inte nog för att bota, men utan den var inte ens ett försök möjligt. Den terapeutiska synen på kunskapen är förvisso inte ny. Som vi har sett hyllades den redan av Sokrates. Våra samtida språkanalytiker hyser en mycket liknande uppfattning om filosofiska gåtor, som de liknar vid språkliga neuroser vilka kan botas med analys.

Glömska sätter Freud i förbindelse med en liknande bortträngningsmekanism. Vi glömmen därför att det är något vi är rädda för att minnas. För att bota vår glömska måste vi bringas att förstå vad det är som kommer oss att rygga tillbaka för att minnas. Den freudianska teorin har i varje fall förtjänsten att göra ett allvarligt försök att ge en vetenskaplig förklaring av drömmarna. I vissa av sina detaljer är den utan tvivel inte helt övertygande. Freuds lista på symboler förefaller till exempel inte helt acceptabel. Vad som naturligtvis ådragit psykoanalysen större uppmärksamhet än den eljest skulle ha fått var dess frimodiga behandling av sexualbeteendet och dess förträngningar. Samtidigt har detta förhållande gjort den till måltavla för en myckenhet upplyst smädelse.

Sedan sekelskiftet har den dominerande faktorn i amerikansk filosofi varit en modifierad form av pragmatism. Den främste representanten för denna riktning var John Dewey (1859-1952). Han härstammade från New England och var genomsyrad av dessa traktens gamla liberala traditioner. Hans intressen var alltid mångsidiga och gick utanför den akademiska filosofins ram. Sitt kanske viktigaste inflytande utövade han på undervisningsområdet, där han hade mycket att säga från den tidpunkt, 1894, då han blev professor i filosofi i Chicago. Om skillnaden mellan bildning i traditionell mening och yrkesutbildning av det slag vårt tekniska samhälle mer och mer kräver i någon mån utsuddats, beror detta delvis på Deweys inflytande.

I Deweys filosofi finns tre centrala begrepp, som förbinder den med tidigare företeelser. Det pragmatiska inslaget har vi redan omnämnt. Dewey delar Peirces åsikt att forskning är viktigast av allt. Vidare finner vi en betoning av handlingen, som är mer bergsonian än pragmatisk. Visserligen var, som vi har sett, pragmatikerna övertygade om handlingslivets betydelse, men här måste vi minnas att James missförstod Peirce och att vad Peirce menar med handling kommer mycket närmare vad Vico tänkte på, när han satte likhetstecken mellan 'factum' och 'verum'. För det tredje finns det i Deweys teori ett starkt inslag av hegelianism. Detta framträder särskilt i hans krav på att organiska eller homogena helheter skall vara forskningens slutmål. De logiska steg som tas på vägen betraktas som hjälpmedel till helheten. Denna instrumentella syn på logiken har mycket gemensamt med Hegels dialektik, om vi betraktar den som ett instrument som leder till ett avrundat system. I överensstämmelse med den pragmatiska skolan vill Dewey inte känna sig bunden av de traditionella begreppen sanning och falskhet sådana vi ärvt dem från Pythagoras och Platons matematiska filosofi. I stället talar Dewey om styrkt trovärdighet, ett begrepp som härleder sig från Peirce; men vi bör tillägga reservationen att Peirce senare medgav att det kan finnas ett enda svar på varje fråga, hur avlägsen lösningen än är.....

Den andra huvudfigur vi här måste nämna är min förre kollega A. N. Whitehead (1861-1947). Efter Principia Mathematica försköts hans intresse gradvis mot filosofiska problem som uppstår ur den samtida naturvetenskapen och slutligen till metafysiken. 1924 började han praktiskt taget en ny bana, då han utnämndes till professor i filosofi vid Harvard. De skrifter som tillhör dessa senare år är ofta mycket dunkla och svårlästa. Ehuru det naturligtvis inte i och för sig är någon kritik att säga att en bok är svår, måste jag erkänna att Whiteheads metafysiska spekulationer stundom förefaller mig sällsamma...

Om 1800-talet kan sägas ha förändrat världen grundligare än någonting tidigare, gäller detsamma om de senaste femtio åren (Russels bok gavs ut 1959), då omvandlingen har varit om möjligt ännu intensivare. Det första världskriget betecknar slutet på ett tidevarv.

Den ledande tanke som hade inspirerat människorna i flera generationer var framstegsidén. Det såg ut som om världen var på väg mot bättre och mer civiliserade förhållanden, med Västeuropa som välvillig läromästare och resten av världen i politiskt och tekniskt beroende. På sätt och vis var denna världssyn inte oberättigad. Västerlandet var förvisso dominerande både politiskt och i sin behärskning av industrins materiella resurser. Allt detta stöddes av ett oerhört självförtroende och känslan av att Gud stod på framåtskridandets sida. Industrisamhällets uppkomst medförde en brant stegring av folkmängden. Inom ett århundrade femdubblades antalet invånare i England, och ändå hade Malthus dystra förutsägelser inte slagit in. Tvärtom, när industrisamhället började övervinna sina tidigaste problem blev samhällets allmänna levnadssätt gradvis allt behagligare.

Till följd av dessa förändringar rådde en känsla av optimism och förtroende för framtiden, som på det hela taget sedan dess rubbats något. Denna allmänna optimistiska ton delas av alla århundradets viktigare intellektuella strömningar. Utilismen, pragmatismen och materialismen är alla genomsyrade av den. Det mest iögonen fallande exemplet är kanske den marxistiska läran. Den har lyckats bevara sin tro på framåtskridandets oundviklighet ännu idag. Den är den enda politiska teori som bevarat sin barnatro, trots de omvälvningar som skakat världen sedan dess. I sin orubbliga dogmatism och sin utopiska världssyn är marxismen en kvarleva från 1800-talet.

I en sådan atmosfär av framåtskridande föreföll det människorna som om världen vilade på fasta grundvalar. Denna felsyn färgade tänkandet inte bara hos dem vilkas materiella villkor redan tillät dem att hylla en sådan optimistisk åsikt. De underprivilegierade kände också att deras lott kunde och skulle förbättras, ett hopp som faktiskt inte blev sviket i verkligheten. Tills vidare tjänade införandet av folkundervisning till att visa på vad sätt människorna kunde få det bättre, ty i detta nya samhälle kunde de som inte åtnjöt förmånen av hög ställning stiga över sitt stånd genom kunskap och duglighet.

Detta inslag av konkurrens är någonting nytt på det sociala området. Konkurrens mellan köpmän är naturligtvis lika gammal som handeln själv, men tanken att en människa kunde få det bättre genom egna ansträngningar var av färskare ursprung. På medeltiden var det allmänt erkänt att envar hade ställts på sin bestämda plats av Gud och att det var syndigt att fingra på den gudomligt fastställda ordningen. Dessa äldre uppfattningar hade ifrågasatts av renässansens tänkare; 1800-talet avfärdade dem helt och hållet.

De förhållanden vi här skildrar tillhör naturligtvis de trakter där industrialismen höll på att vinna fotfäste. Detta omfattar England och delar av Västeuropa. Man bör komma ihåg att dessa områden utgör en försvinnande liten del av jordens bebodda yta. Det inflytande dessa länder utövat på världshistorien till följd av sin högre utveckling står inte i någon proportion till deras folkmängd, men inte heller detta är något nytt i historien. I fråga om ren storlek var forntidens perserrike väldigt i jämförelse med Grekland, men dess inflytande var i sista hand obetydligt.

För dem som levde under denna av framstegstanken inspirerade period tycktes det möjligt att med förtroende planera för framtid. Förhållandena var stabila nog för att det skulle vara förnuftigt för människor att planera för hela sin kommande levnads bana. Samtidigt var dessa planer en helt personlig angelägenhet. Det var genom egna insatser man erövrade ställning och trygghet. Mot de oprivilegierade präglades inställningen av barmhärtighet och frivillig hjälp från högsinnade och ansvarskännande privata medborgares sida. De första stegen mot att skapa social välfärd togs märkligt nog av Bismarck, som införde ett slags sjukförsäkring för arbetare för att ta vinden ur seglen för sina socialistiska motståndare.

Ett annat framträdande drag under denna tid var dess allmänt liberala uppfattning inom politiken. Det togs för givet att staten var någonting i marginalen, som hade till uppgift att vara skiljedomare mellan stridiga intressen. Inblandning i skötseln av industrin eller handeln tänkte man inte ens på. Att staterna numera själva driver en mångfald företag är en följd av marxistisk påverkan på vår allmänna syn på samhällsfrågor. Vad rörelsefriheten beträffar, var den

fullständigt oinskränkt över största delen av Europa. Då som nu var Ryssland ett undantag. Man kunde resa vart som helst i Västeuropa utan något slags papper, utom i tsarriket, där det krävdes pass. Samtidigt reste folk inte så mycket som de gör nu. Delvis berodde detta på de högre kostnaderna, som inskränkte rörelsefriheten till de relativt välbärgade. De kontrollåtgärder som sedermera införts visar hur det mellanfolkliga förtroendet har sjunkit.

I politiskt avseende åtnjöt Västeuropa från 1870 nästan femtio års fred. Detta lyckliga tillstånd var nu inte världsomfattande. Det förekom koloniala konflikter i Afrika, och i Fjärran östern led Ryssland nederlag mot Japan, som hade gjort snabba framsteg i sina försök att assimilera västerns tekniska civilisation. Men för den som levde i vår del av världen föreföll jorden ganska fridfull. Detta var läget för bara femtio år sedan. När man ser tillbaka är man benägen att tycka att folk på den tiden levde i en drömvärld.

Hela denna byggnad av värderingar och förutfattade meningar krossades av världskriget 1914-18. Trots det starkare nationalmedvetande som hade utvecklats under 1800-talet hade motsättningarna dittills kunnat begränsas. Nu släppte de loss över världen ett blodbad vars like dittills inte hade skådats. Med denna katastrof följde sjunkande förtroende för framåtskridandet och uppkomsten av ett klimat av misstänksamhet, från vilket världen aldrig riktigt återhämtat sig.

I rent tekniskt avseende visade första världskriget hur långt vapenteknikens utveckling hade hunnit före militärens taktiska tänkande. Följden blev en fruktansvärd och meningslös slaktning som i hög grad försvagade Västeuropa. Frankrikes svaga och vacklande ställning sedan 1918 är i stor utsträckning ett arv från denna åderlätning. Samtidigt började Förenta staterna nu spela en allt viktigare roll i världens angelägenheter. Å andra sidan genomgick Ryssland bolsjevikrevolutionen och byggde upp ett nytt, industrialiserat samhälle, vida mäktigare än tsarriket någonsin hade varit. Nationalistiska stämningar som hade pyrt under ytan sedan Wienkongressen tog sig nu uttryck i bildandet av nya nationalstater, som alla var misstänksamma mot sina grannar. Rörelsefriheten kringgärdades av restriktioner som först nu åter börjar försvinna.

Inte desto mindre hade det blivit tydligt att ytterligare inbördeskrig mellan Europas länder i fortsättningen skulle hota själva den västerländska kulturens bestånd. Detta var den främsta drivkraften bakom Nationernas förbund, som bildades 1919. En av de ledande förkämparna för detta försök att grundlägga en fredlig samverkan mellan länderna var president Wilson i Förenta staterna. Att hans förslag till slut inte fick stöd av hans eget land bidrog i hög grad att försvaga förbundets ställning ända från början. Tills vidare framkallade centralmakternas nederlag som reaktion en fränare och mindre kompromissvänlig nationalistisk inställning än någonsin. Den nationalsocialistiska diktaturen i Tyskland ledde inom tjugo år från Nationernas förbunds grundande till andra världskriget, som i omfattning och förstörelse överträffade alla tidigare krig i historien. Vapnets högre tekniska verkningsgrad och de starkare ideologiska motiv som var med i spelet förvandlade kriget mellan arméerna till en total kraftmätning som direkt berörde de civila lika mycket som soldaterna. Atomkriget fick sin första stora uppvisning i Japan. Förstörelsemedlens slutliga utveckling har nu bringat möjligheten av en fullständig självförintelse inom räckhåll för människan. Det återstår att se om vi skall vara kloka nog att motstå denna frestelse. Man får hoppas att Förenta nationerna, som efter andra världskriget ersatte det gamla Nationernas förbund, skall lyckas hindra människorna från att spränga varandra ut ur tillvaron.

Under hela historien har de två krafter som gett de tekniska framstegen särskild stimulans varit handel och krig. Den senaste utvecklingen har gjort detta i påfallande grad. Tekniken inom elektroniken och kommunikationsväsendet har åstadkommit vad som nu kallas den andra industriella revolutionen. Den håller på att förvandla världen inför våra ögon på ett ännu radikalare sätt än den första, som byggde på ångmaskinen.

På liknande sätt har transportmedlen undergått en förvandling som ingen drömde om på 1800-talet. Sättet att resa hade ändrats jämförelsevis föga från romersk tid tills järnvägarna byggdes. Sedan dess har människan förvandlat sagan om Ikaros till verklighet. För bara åttio år sedan

föreföll det fantastiskt att man kunde resa jorden runt på åttio dagar. Nu är det möjligt att göra det på lika många timmar.

Dessa vittgående förändringar har på sätt och vis gått fortare än människan förmått anpassa sig till sin nya miljö. Till att börja med har de stora internationella konflikterna bidragit att undergräva den känsla av trygghet som hade rått under det föregående århundradet. Det var inte längre på samma sätt möjligt att se förhållandena på lång sikt. Samtidigt har statens verksamhet inkräktat svårt på den handlingsfrihet som individen en gång hade. Det finns flera olika skäl härtill. För det första har industriländernas alltmer komplicerade näringsliv gjort dem mycket känsliga för alla slag av störningar. Jämfört med medeltidens samhälle är vårt eget mycket mindre stabilt. Därför är det nödvändigt att utöva ett visst mått av kontroll över krafter som kan störa samhällslivet. För det andra uppstår problemet att skapa något slags motvikt mot de oundvikliga fluktuationer som uppstår. Detta förutsätter statsingripanden i ekonomiska frågor. För det tredje uppvägs numera förlusten av den individuellt förvärvade tryggheten av tjänster som staten tillhandahåller. Dessa förändringar har mycket litet att göra med ett lands politiska system. De beror i första hand på vår kulturs tekniska struktur. Det är faktiskt märkligt hur lika dessa förhållanden gestaltat sig i länder som politiskt är varandra mycket olika.

Organisationsväsendets förkrossande tyngd i våra dagars samhällsliv har gett upphov till nya irrationalistiska strömningar inom filosofin. På sätt och vis är dessa en reaktion mot de former av maktfilosofi som inspirerat de samtida autokratiska regimerna. Det är också ett uppror mot vad som uppfattas som vetenskapens hot mot den mänskliga friheten.

Den viktigaste sorten av filosofisk irrationalism utgörs av de återupplivade existencialistiska läror som på senaste tiden spelat en så framträdande roll inom tysk och fransk filosofi. Vi skall kommentera dem i korthet; här är det av vikt att observera, att denna strömning omfattar ett brett spektrum av olika riktningar som ofta bekämpar varandra.

Vid sidan av de existencialistiska läroarna har på kontinenten inträffat en återgång till den traditionella metafysiken. I Storbritannien har filosofin på senare tid glidit in i lingvistiska fåror. Aldrig har klyftan mellan kontinental och brittisk filosofi varit så stor som den är idag. Ingenting sidan erkänner ens längre att den andra bedriver filosofi.

Detta är i mycket grova konturer situationen i vår samtid. När man försöker ge en allmän skiss löper man inte bara risk att ge en vrångbild utan också att förlora perspektivet. Häråt är ingenting att göra. Likafullt kan vi dra en allmän slutsats. Vad som hittills satt den västerländska kulturen i stånd att dominera världen har varit dess teknik och den vetenskapliga och filosofiska tradition som gett upphov till den. För ögonblicket tycks dessa krafter fortfarande ha överhand, men det finns ingenting i naturens ordning som säger att det måste förbli så. Allt eftersom den teknik som utvecklades i västerlandet sprids till andra delar av världen försvagas vår förmånsställning.

Den existencialistiska filosofin på fastlandet är i vissa avseenden en sällsam företeelse. Ibland är det faktiskt svårt att upptäcka något hos den som kan igenkännas som filosofi i hävdvunnen bemärkelse. Den allmänna utgångspunkt som är gemensam för hela strömningen tycks emellertid vara denna: rationalismen som filosofi anses oförmögen att tillhandahålla en hållbar förklaring av den mänskliga tillvaron. Genom att använda ett begreppssystem för att ge allmänna beskrivningar misslyckas rationalisterna i att fånga den individuella mänskliga erfarenhetens specifika prägel. För att övervinna denna skenbara brist faller existencialisterna tillbaka på vad Kierkegaard hade kallat existencialistiska tänkesätt. Eftersom rationalismen försöker fatta världen från utsidan, misslyckas den med att göra rättvisa åt den direkta levande erfarenheten; denna måste fattas existentiellt inifrån.

Denna skenbara gåta kan behandlas på olika sätt. Man kan till att börja med känna sig frestad att påstå att människolivet inte har någon mening eller innebörd av det slag som dessa spekulationer förutsätter. Livets ändamål är att leva det på ett så intressant sätt som möjligt; alla mål därutöver är chimärer. Dessutom finns det en väsentlig svaghet i själva föreställningen om existentiella tänkesätt. Om man reflekterar över någontings existens måste man tänka på någonting av ett visst slag. Existens i och för sig är en otillätlig abstraktion. Det är inte ens Hegel omedveten om.

Men allt detta är knölpåksargument; de är utan tvivel riktiga, men de hindrar oss från att klart se vad dessa tänkare vill säga. Vi måste därför anlägga en något vidare syn på existentialismen och försöka i korthet antyda vad den vill visa.

Trots att Karl Jaspers existentialistiska filosofi förkastar den idealistiska metafysiken, bevarar den i och med att den erkänner tre slag av *vara* ett visst inslag av dialektik i Hegels mening. Jaspers (1883-) leddes till filosofin av sitt tidigare intresse för psykologi, särskilt psykopatologins problem. Människan står sålunda i medelpunkten för hans filosofiska studier...

Medan Jaspers existentialism på det transcendentia planet lämnar rum för religionen, liksom Kierkegaards gjorde, härskar en helt annan ton i Heideggers (1889-) mer metafysiskt färgade verk. Hans filosofi, som är särdeles excentrisk i sin terminologi, är ytterst dunkel. Man kan inte undgå misstanken att språket här tappat sansen. En intressant punkt i hans spekulationer är hans hävdande av intigheten som något positivt. Liksom så mycket annat i existentialismen är detta en psykologisk iakttagelse som utges för logik.

I Frankrike har den existentialistiska strömningen haft mer intim förbindelse med litteraturen. Dess berömdaste företrädare, Jean Paul Sartre (1905-), har inte bara skrivit en diger filosofisk avhandling utan också romaner. I dessa framförs mycket av hans existentialistiska tänkande genom personer som står inför det krav på handling som är en så viktig sida av existentialismen. Romanen som litterärt hjälpmedel utgör ett utmärkt språkrör för reflexioner om människans belägenhet.

Hos Sartre drivs den existentialistiska synen på den mänskliga friheten till sin spets. Människan väljer ständigt sitt öde. Det finns inget samband med tradition eller tidigare händelser i individens liv. Det är som om varje nytt beslut krävde något slags hel hängivelse. De som skräms av denna obehagliga sanning blir benägna att söka skydd genom att rationalisera världen; häri överensstämmer vetenskapsmannen och den religiöst troende. Men i Sartres ögon tar båda ömkligt fel. Världen är inte sådan som vetenskapen ser den, och vad Gud beträffar tycks han ha varit död sedan Nietzsches tid. Den som är beredd att se världen sådan den är påminner faktiskt om Nietzsches hjälte. Det är ur denna källa Sartre hämtar sin ateism....

Gabriel Marcel (1889-) existentialistiska filosofi är till skillnad från Sartres religiöst orienterad....

Den positivism som frodades kring sekelskiftet företrädades av män som Mach, vars arbete om mekaniken vi redan har nämnt. Under de tjugo år som följde uppstod småningom ett något allmännare intresse för symbolisk logik. Dessa bägge strömningar förenades och gav upphov till bildandet av en ny gruppering med Schlick som centralfigur. I likhet med Mach var han professor vid Wienuniversitetet. Den grupp vars ledare han var kallades Wiener kretsen, och dess filosofi blev känd som den logiska positivismen.

Såsom namnet antyder var denna lära först och främst positivistisk. Den anser att hela vår samlade kunskap kommer från vetenskapen och att metafysiken i gammal stil bokstavligen är tomt prat. Utanför erfarenheten finns ingenting som vi kan veta. Häri finner vi en viss släktskap med Kant, om vi utelämnar noumena. Med deras ständiga krav på empirisk iakttagelse sammanhänger ett betydelsekriterium, som står i ett visst samband med laboratorieforskarnas rutinmässiga pragmatism. Det är den berömda verifierbarhetsprincipen, enligt vilken meningens i en sats är sättet för dess verifiering. Den härstammar från Mach, som använde detta tillvägagångssätt när han definierade mekanikens termer.

Den logisk-positivistiska strömningen som startade i Wien kunde inte fortleva där den föddes. Schlick dödades 1936 av en av sina studenter, och de andra medlemmarna fann det nödvändigt att slå sig ned på annat håll på grund av hotande ingripande från nazistregimens sida. Alla hittade slutligen vägen till Amerika eller England. Carnap är fortfarande i Chicago och Waissmann i Oxford. I linje med den allmänna tendensen mot ett förenhetligande av vetenskapens språk började denna riktning strax före kriget utge de första monografierna av något som skulle bli en internationell encyklopedi för enhetlig vetenskap. Serien utges av Chicago

University Press; dess förste redaktör, O. Neurath, dog i England 1945. Den logiska positivismen kom alltså att omplanteras från sitt hemlands jord till engelsktalande länder, där den anknöt till den brittiska empirismens gamla tradition, till vilken den i viss mån står i skuld. I England vann den logiska positivismens lära först vidsträcktare uppmärksamhet genom A. J. Ayers Språket, sanningen och logiken (1936).

Inom den positivistiska rörelsen härskade ett av alla delat förakt för metafysik och djup vördnad för vetenskapen, men i övrigt rådde avsevärda skillnader i frågor om logik och vetenskaplig metod. Särskilt verifierbarhetsprincipen gav upphov till ett antal olika tolkningar. Rörelsens historia kretsar faktiskt kring den diskussion som utvecklade sig rörande principens ställning och innebörd....

En gestalt av en viss betydelse för de logiska positivisterna, ehuru inte medlem av Wienerkretsen, var Wittgenstein. Hans tidigare logiska teorier utövade ett avsevärt inflytande på deras tänkande. Det var emellertid Wittgensteins senare, språkfilosofiska utveckling som gav den logiska positivismen en ny inriktning, sedan den väl fått fast fot i England.

Den positivistiska strömningen har delat upp sig i ett antal olika grenar. Av dessa är den viktigaste den språkanalytiska skola som har behärskat den brittiska filosofin de senaste decennierna. Den delar med den logiska positivismen principen att alla filosofiska svårigheter är följden av slarvigt språkbruk. Varje rätt formulerad fråga, skulle de säga, har ett klart och precist svar. Det är analysens uppgift att visa att 'filosofiska' frågor uppstår ur ett vårdslöst missbruk av språket. Så snart tvetydigheten i dylika frågor dragits fram i dagsljuset, visar sig problemen vara meningslösa eller också upplöser de sig helt enkelt. Filosofin, rätt använd, bör sålunda betraktas som ett slags språklig terapi.

Ett enkelt exempel må belysa metoden, ehuru jag inte godtar den bevisning som anförs just på denna punkt. Det händer ofta att någon frågar sig hur allt samman började. Vem satte i gång världen, från vilket ursprung tog dess utveckling sin början? Låt oss i stället för att ge ett svar undersöka frågans formulering. Det centrala ordet i den är "början". Hur används detta ord i vanligt tal? För att avgöra detta sekundära spörsmål måste vi betrakta den typ av situation i vilken vi vanligen använder ordet. Vi tänker kanske på en symfonikonsert och säger att den börjar klockan åtta. Innan den börjar måste vi kanske äta middag ute i staden, och efter konserten går vi hem. Det viktiga är att observera, att det har mening att fråga vad som kom före början och vad som kom efter den. En början är en punkt i tiden, som markerar en fas i något som äger rum i tiden. Om vi nu återvänder till den 'filosofiska' frågan står det genast klart, att vi där använder ordet 'början' på ett helt annat sätt. Avsikten är ju inte att vi någonsin skall fråga vad som kom före alltings början. När vi uttrycker saken på detta sätt kan vi se var felet i frågan ligger. Att fråga efter en början, när ingenting går före, är som att fråga efter en rund kvadrat. Så snart vi har insett detta, kommer vi att sluta upp att ställa frågan, eftersom vi har insett att den är meningslös.

Den analytiska filosofin i England har i hög grad påverkats av Wittgenstein (1889-1951), som en gång i tiden stod i beröring med Wienerkretsen. Liksom dess medlemmar bröt han upp inför den hotande stormen från Hitlers Tyskland och flyttade till Cambridge, där han utnämndes till professor, när G. E. Moore avgick 1939. Den enda bok han utgav under sin livstid är Tractatus Logico-Philosophicus, som utkom 1921. I detta arbete utvecklade han åsikten att alla logikens sanningar är tautologiska. En tautologi i fackspråkets mening är en sats vars kontradiktoriska motsats är självmotsägande. Ordet tautologisk i denna mening motsvarar i stort sett den vanligare termen analytisk. På senare år förde hans intressen honom bort från logiken till språkanalysen. I den mån hans uppfattningar blivit bevarade, finns de i föreläsning-anteckningar och i samlingen av hans efterlämnade papper, varav två volymer hittills utkommit. På grund av hans egendomliga och något esoteriska stil är han inte lätt att beskriva i enkla drag. En rättvis formulering av den grundläggande satsen i hans senare filosofiska teori skulle kanske vara, att ett ords mening är dess användning....

När Wittgenstein skall framlägga sin förklaring, inför han liknelsen med 'språkliga spel'. Enligt denna åsikt är den faktiska användningen av en viss del av språket liksom ett spel, låt oss säga

schack. Det har vissa regler som måste iaktas av dem som spelar spelet, och det finns vissa inskränkningar i de drag som tillåts....

Genom att lära oss spela en mångfald språkliga spel lär vi oss ordens mening i och genom att använda dem....

Wittgensteins inflytande på språkfilosofin har varit betydande. Inte desto mindre har språkanalysen i viss mån gått olika vägar. Framför allt har det uppstått ett nytt intresse för språkliga distinktioner, oavsett vilka välgörande terapeutiska verkningar de kan ha. Ett nytt slags skolastik har uppstått, och i likhet med sin medeltida föregångare håller den på att glida in i en ganska trång fåra. Vad flertalet språkanalytiska riktningar delar är tron att det vanliga språket är tillräckligt och att problem uppstår på grund av språkfel. Denna uppfattning bortser ifrån att det vanliga språket är genomsvårt av forna filosofiska teoriers bleknande färger.

Det exempel vi redan givit visar hur terapin med vardagsspråkets hjälp skall fattas. Detta slags analys är otvivelaktigt ett nyttigt vapen för att röja undan en massa obegriplig och invecklad metafysisk spindelväv, men som filosofisk lära har den vissa brister. Jag skulle faktiskt tro att filosoferna i stillhet sysslat med sådant i alla tider. Att detta numera inte villigt erkänns beror på en viss intellektuell provinsialism, som varit något av ett mode på sistone. En allvarligare sak är att upphöja vardagsspråket till skiljedomare i alla tvister. Det förefaller mig inte alls givet att vardagsspråket inte självt skulle kunna lida av allvarlig oklarhet. I varje fall måste det vara riskabelt att behandla det som det Godas idé utan att fråga vad språket är, hur det uppstår, fungerar och utvecklas. Den tysta förutsättningen är att språket sådant det vanligen används äger något slags överlägset snille eller en dold intelligens. Ett annat antagande, som indirekt sammanhänger härmed, innebär att man kan bortse från all icke-språklig kunskap, en frihet som lärans anhängare livligt utnyttjar. ”

”Epilog

Vi har kommit till slutet på vår historia. Den läsare som följt oss så långt kan fråga sig, vilken nytta han haft av den. Till honom måste vi rikta ett varningens ord. Om vartenda av de huvudämnen vi behandlat har hela bibliotek skrivits. Någon liten bråkdel av denna massa av material kan ha tagits med vid författandet av denna volym. Att läsa en enda bok, hur omfattande den än må vara, har ännu aldrig förvandlat läsaren till expert. Aldrig så mycket läsning kan faktiskt inte ensam öka vår förståelse för någonting. Vad som måste till förutom kunskapsförvärv är ett visst mått av intensiv eftertanke i de olika ämnen som sålunda insamlats. Detta är också en ursäkt för böcker om filosofins historia, när specialisterna har tillhandahållit så mycket mer detaljerade arbeten om varje särskild fråga som måste behandlas. För lekmannen, liksom förresten även för fackmannen, är det av betydelse att stundom luta sig tillbaka och försöka ta en överblick. Härför behöver han en sammanfattning som varken är för diger eller för detaljerad, och framför allt en som bearbetats av en enda hjärna. Vår framställning är inte encyklopedisk i bokstavlig mening. Ett visst urval har nödvändigtvis gjorts, både av män och idéer. På sin höjd kan man hoppas åstadkomma en skiss av de allmänna tendenserna. Det historiska materialet är på samma sätt strängt schematiskt och sammanpressat. Denna bok har inte syftat till att lära läsaren historia: i stället försöker den påminna honom om den då och då, så att den miljö i vilken de filosofiska uppfattningarna växt fram inte må glömmas. Samtidigt understryker den kontinuiteten i västerlandets kulturtraditioner från Greklands äldsta tid till vår egen tid.

Man kan fråga oss varför vi i en historia som denna inte bereder plats för vad som vanligen kallas österns visdom. Härpå kan flera svar ges. För det första har de bäge världarna utvecklats isolerade från varandra, varför en sluten framställning av västerlandets tankeliv är tillåtlig. Dessutom är redan detta en tillräckligt förkrossande uppgift, och vi har valt att begränsa vår uppgift till det ämnet. Men det finns ett annat, mera tvingande skäl varför man kan göra detta, ty i vissa väsentliga avseenden skiljer sig västerlandets filosofiska tradition från österlänningarnas spekulationer. Det finns ingen annan kultur än den grekiska där en filosofisk strömning går hand i hand med en vetenskaplig tradition. Det är detta som ger grekernas försök dess säregna prägel; det är denna dubbla tradition som danat västerlandets kultur.

Det har en viss betydelse att ha detta speciella förhållande klart för sig. Att driva vetenskaplig forskning på ett visst område är inte detsamma som filosofi; men en av det filosofiska tänkandets källor finns inom vetenskapen. När vi tänker efter vad det i allmänhet betyder att vara vetenskaplig, sysslar vi med en filosofisk fråga. Studiet av den vetenskapliga metodens regler är ett filosofiskt studium. Ett av de eviga problem som tilldragit sig filosofernas uppmärksamhet är strävan att ge en framställning av hurudan världen är i sina allmänna drag. Men här måste vi vara noga med att göra en distinktion. Det är inte något lämpligt mål för filosofisk forskning att lämna en beskrivning av fakta, som vetenskapen gör. Underlåtenhet att respektera denna begränsning föranledde de systematiska idealisterna att stundom gå vilse. Vad filosofin kan ge oss är ett sätt att betrakta den empiriska forskningens resultat, en ram så att säga, där vi kan samla vetenskapens rön i något slags ordning. I den mån idealismen inte försökt göra mer än så, har den stannat inom sina rätta gränser. Samtidigt kan vi påpeka, att om vi tar itu med vetenskaplig forskning, har vi redan lagt oss till med något slags filosofisk världsåskådning, ty vad vi kallar sunda förnufts vanliga inställning är faktiskt en härva av allmänna, outtalade antaganden om tingens natur. Att ha fäst uppmärksamheten på detta är kanske den kritiska filosofins främsta förtjänst. Det är i varje fall inte onödigt att erinra om att vetenskapliga teorier syftar till att säga någonting som är sant om världen, vilka nyttiga handlingar de nu kan sätta oss i stånd att utföra. Detta glöms stundom bort av dem som i teorier bara ser abstrakta formella system, precis som de glömmet att tal används att räkna med.

Den värld som är forskningens föremål har inte vi gjort. Vi lyckas visserligen åstadkomma egna misstag och illusioner och finner det ofta svårt att upptäcka att vi har fel. Men det är inte den glädje eller den tröst som en viss tro ger oss som gör den sann. En människa skulle kunna tro sig ha obegränsade ekonomiska resurser, därför att den uppfattningen ger henne tillfredsställelse. Det finns faktiskt folk som anlägger den synen, men bankdirektörer och domstolar är i allmänhet inte benägna att dela deras åsikt. Forskningens rön är stundom

felaktiga, men det gör dem inte subjektiva. Det kan med en viss rätt göras gällande, att villfarelse kräver någon som råkar ut för den. Naturen själv kan inte ta fel, eftersom den inte faller några omdömen. Det är människorna som begår misstag, när de formulerar sats. Ett motiv för pragmatiska teorier kommer kanske härav, ty om villfarelse är något subjektivt i den betydelsen att den är bunden vid någon som råkar ut för den och det ej heller finns någon garanti mot misstag, skulle man kunna tycka, att vi alltid är instängda inom våra egna subjektiva uppfattningar. Men detta är alldeles fel. Det är en sak att säga att misstag alltid kommer att insmyga sig, men en helt annan att hävda att vi aldrig har rätt. Om jag säger om något att det är så, när det faktiskt är så, ingår ingenting subjektivt i ett sådant omdöme. På samma sätt med villfarelse: om jag har fel, så är det faktum att jag har fel ett faktum om världen. Det är av vikt att framhålla den opartiska forskningens objektiva karaktär och den självständiga prägeln hos de sanningar den söker. De som påstår att sanningen är något subjektivt, som låter sig knådas, märker inte att forskning är omöjlig enligt denna uppfattning. Dessutom tar de fel när de tror att en forskare inte kan följa sin nyfikenhet alldeles oberoende av om hans upptäckter är lönande eller nyttiga. Ingen förnekar att mycken forskning inte är av detta slag, men en del är det. Vetenskapens historia kan inte förklaras med hjälp av pragmatiska begrepp. Respekten för objektiv sanning är ägnad att verka som broms på de illusioner om obegränsad makt som uppstår ur den subjektivistiska felsynen.

Detta leder oss till den filosofiska spektionens andra källsprång. Hittills har vi bara talat om vetenskapen och de allmänna principerna för dess arbete, som är föremål för filosofiskt studium. Men människan som samhällsvarelse är inte bara intresserad av att förstå världen: en av hennes uppgifter är att handla inom den.

Den vetenskapliga sidan gäller medlen, här är det frågan om målen. Det är främst på grund av sin sociala natur som människan står inför etiska problem. Vetenskapen kan säga henne hur vissa mål bäst skall nås. Vad den inte kan säga är att hon bör följa ett visst mål hellre än ett annat.

Vi har sett ett stort antal olika försök att lösa det etiska problemet. Hos Platon sammanvävs till slut det etiska och det vetenskapliga. Det goda identifieras med kunskap. Det vore trösterikt om det förhölle sig så, men olyckligtvis är Platons åsikter alldeles för optimistiska. De som vet mest kan stundom bruka denna kunskap för onda syften. Och i varje fall – hur mycket man än vet, löser det inte av sig självt problemet vad som bör göras.

Detta är alltså det allmänna problemet om förnuftet och viljan. Om man avvisar uppfattningen att de två på tillräckligt lång sikt sammanfaller, måste man som Occam medge att de är oberoende. Detta innebär naturligtvis inte att de saknar varje samband. Förnuftet kan tjäna som kontroll och vägledare för viljan och lidelserna och gör det också. Men strängt taget är det viljan som väljer målen.

En följd härav är att vi inte kan ge vetenskapliga motiveringar för de mål vi följer eller för de etiska principer vi omfattar. Vi kan börja resonera först om vi från begynnelsen godtar någon etisk premiss. Man skulle sålunda kunna ta för givet att ens handlingar bör vara sådana att de bevarar det samhälle i vilket man lever, eller kanske det kan sägas att ens handlingar bör främja en viss omdaning av samhällssystemet. Vilken den etiska premissen än är, är det möjligt att på denna grundval lägga fram skäl för att visa att den ena eller andra handlingslinjen bör följas. Det väsentliga är att observera, att utan en premiss som innehåller ett 'bör' kan vi inte dra en slutsats som säger oss vad som bör göras.

Nu skiljer sig de etiska kraven tydligen hos olika människor, och det är en banal sanning att folk ofta är oense i sådana ting. Då uppstår frågan huruvida det är möjligt att finna en etisk princip som har ett visst mått av allmängiltighet. Detta förutsätter i varje fall att kravets godtagbarhet inte skall vara beroende av vilken person som framställer det. Härav sluter vi, att om det finns etiska principer av allmän räckvidd, måste de gälla för det mänskliga samhället i allmänhet. Detta är inte liktydigt med att alla människor är jämlikar i alla avseenden. Det skulle ju vara dåraktigt att påstå att de är det, eftersom de faktiskt inte är det. Människor skiljer sig i intelligens och färdigheter och på många andra sätt, men i den mån man faller etiska omdömen duger det inte att

begränsa dem till en särskild grupp. Om det till exempel anses att man bör handla hederligt så beror detta inte av de människors storlek, utseende eller hudfärg med vilka man har att göra. I denna mening ger det etiska problemet alltså upphov till föreställningen om människornas broderskap. Det är en åsikt som först uttryckligen framläggs i stoicismens etiska läror men som senare hittade vägen till kristendomen.

Flertalet av de principer som främjar ett civiliserat liv är av detta etiska slag. Inga vetenskapliga skäl kan ges som visar varför det är orätt att utsätta medmänniskor för meningslös grymhet. Jag tycker att det är orätt, och jag föreställer mig att denna åsikt delas ganska allmänt. Men jag är inte säker på att jag kan ge goda skäl för uppfattningen att grymhet är något ont. Det är svåra frågor, som det tar tid att avgöra; kanske en lösning med tiden kan hittas. Men till dess kan det finnas skäl att uppmana dem som har motsatt uppfattning att fråga sig, om deras egna åsikter i dessa ting verkligen är oberoende av att de själva hyllar dem. Då kanske det visar sig, att vad som ser ut som en allmän etisk princip bara betyder att de ber för sin sjuka mor.

Jag har tidigare sagt, att ehuru en äkta etisk princip inte tar hänsyn till person, betyder detta inte alls att alla människor är jämlikar. Ett avseende i vilket det finns uppenbara skillnader är i fråga om kunskaper. Jag menar inte bara rent vetande, utan genomtänkt kunskap. Vi har sett att den sokratiske åskådningen är benägen att identifiera kunskapen med det goda, och vi har kritiserat denna teori som alltför rationalistisk. Här finns emellertid en viktig punkt som inte får förbises. Sokrates erkänner utan vidare att summan av vad en människa vet är försvinnande liten. Vad som till slut är viktigare är att man strävar efter kunskap. Det är den opartiska forskningen som är det goda. Detta är en etisk princip som härstammar från Pythagoras. Att eftersträva en kunskap som erkänns vara oberoende av sökaren – detta har sedan Thales tid varit den etiska drivkraften bakom de vetenskapliga strävandena. Detta lämnar naturligtvis det etiska problemet oberört som uppstår på grund av tänkbart bruk och missbruk av uppfinningar. Men ehuru detta problem måste lösas, ökar det inte vår förståelse för problemen, om vi blandar ihop dessa helt skilda och fristående frågor.

Forskaren står sålunda inför en dubbel uppgift. Å ena sidan är det hans sak att efter måttet av sina krafter fullfölja sin forsknings oberoende mål. Han måste göra detta utan hänsyn till om hans rön kommer att trösta eller oroa. Precis som etiska principer inte tar hänsyn till person, behöver forskningens resultat inte respektera våra känslor. Å andra sidan har vi problemet att utnyttja upptäckterna på ett i etisk mening gott sätt.

Återstår frågan hur vi skall tolka den etiska principen att det är något gott att söka sanningen; ty uppenbarligen är vi inte alla utrustade med förmåga att ägna oss åt vetenskaplig forskning. Inte heller är det möjligt att vid alla tillfällen avstå från att ta ståndpunkt. Människor måste handla lika väl som tänka. Men det finns en sak som varje människa kan göra, och det är att medge andra friheten att inte ta ståndpunkt till saker som hon själv kanske inte vill dra i tvivelsmål. Detta visar för övrigt hur bedrivandet av opartisk forskning sammanhänger med friheten, som också räknas som ett gott. Tolerans är nödvändig i ett samhälle där forskningen skall blomstra. Yttrande- och tankefrihet är de stora främjarna av ett fritt samhälle, där det är möjligt för forskaren att låta sanningen leda honom vart den vill. Så långt kan envar bidra till det goda som här står på spel. Det betyder inte att vi alla skall ha samma åsikter om allt, men det garanterar att ingen väg spärras genom konstlade hinder. För människan är det oreflektade livet faktiskt inte värt att leva.”